

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİM DALI
İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ ANA BİLİM DALI

İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ ALANINDA
ARAŞTIRMA YAPAN ALMAN ORYANTALİSTLER VE
ESERLERİ

Yüksek Lisans Tezi

Hazırlayan

Beyza KIR

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Aytekin ŞENZEYBEK

KONYA-2022

T.C.

NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü
Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Beyza Kır		
	Numarası	17810601174		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslami Bilimler Anabilim Dalı / İslam Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	İslam Mezhepleri Tarihi Alanında Araştırma Yapan Alman Oryantalistler ve Eserleri			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Beyza KIR

T.C.

NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Beyza Kır		
	Numarası	17810601174		
	Ana Bilim	Temel İslami Bilimler Anabilim Dalı / İslam Mezhepleri Tarihi Bilim		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	Dalı
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Dr. Öğr. Üyesi Aytekin Şenzeybek		
Tezin Adı	İslam Mezhepleri Tarihi Alanında Araştırma Yapan Alman Oryantalistler ve Eserleri			

Batılı zihin dünyasının Doğu'yu anlama çabası olarak tanımlanan oryantalizm, kadim bir tarihe dayanarak günümüzde de varlığını sürdürmektedir. Avrupa'da İslam üzerine birçok akademik çalışma kaleme alınmıştır. XVIII. yüzyıldan başlayarak günümüze kadar gelen bu süreçte Almanya akademik alanda öncü bir konuma sahip olmuştur. Bu çalışma ile Almanya'da İslam mezhepleri üzerine yazılmış Almanca eserleri ve yayınları tespit etmeye ve incelemeye çalıştık. Bunun yaparken Alman Oryantalizmi için oldukça önemli olan Der İslam Dergisini baz aldık. Bunlarla beraber Alman oryantalizminin Mezhepler Tarihi alanında yetiştirdiği bir çok isimden Şiiliğin babası olarak bilinen Rudolf Strothmann, Heinz Halm ve İslam'ın hemen her alanında çalışmaları bulunan Helmut Ritter'in eserlerinden yola çıkarak onların fikir dünyalarını analiz etmeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Alman Oryantalizmi, İslam Mezhepleri, Der İslam, Rudolf Strothmann, Heinz Halm, Helmut Ritter.

T.C.

NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Beyza Kır		
	Student Number	17810601174		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Doç. Dr. Aytekin Şenzeybek		
Title of the Thesis/Dissertation	German Orientalist And Their Works In The Field Of İslamic Sects			

Orientalism, which is defined as the effort of the Western mind to understand the East, continues to exist today based on an ancient history. Many academic studies on Islam have been written in Europe. In this process starting from the eighteenth century until today, Germany has had a leading position in the academic field. In this study, we have tried to identify and examine the German works and publications on Islamic sects in Germany. In doing so, we took the Der Islam Journal, which is very important for German Orientalism, as a basis. In addition to these, we tried to analyze their world of ideas based on the works of Rudolf Strothmann, known as the father of Shiism, Heinz Halm and Helmut Ritter, who has works in almost every field of Islam, among many names raised by German Orientalism in the field of History of Sects.

Keywords: German Orientalism, Islamic Sects, Der Islam, Rudolf Strothmann, Heinz Halm, Helmut Ritter.

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	I
KISALTMALAR	IV
ÖNSÖZ.....	V
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ORYANTALİZMİN TARİHİ VE ALMAN ORYANTALİZMİ

1. ORYANTALİZM	4
1.1. ORYANTALİZM KAVRAMI.....	4
1.2. ORYANTALİZMİN ORTAYA ÇIKIŞI	7
2. ALMAN ORYANTALİZMİ	15
2.1. BİRİNCİ DÖNEM 18. YÜZYIL.....	15
2.2. İKİNCİ DÖNEM 20. YÜZYIL	16

İKİNCİ BÖLÜM

ALMAN ORYANTALİSTLER

1. HELMUT RİTTER.....	23
1.1. HELMUT RİTTER'İN HAYATI.....	23
1.2. HELMUT RİTTER'İN ESERLERİ VE NEŞİRLERİ.....	29
1.3. HELMUT RİTTER'İN İSLAM MEZHEPLER TARİHİ ALANINDA YAPTIĞI ÇALIŞMALAR	31
2. RUDOLF STROTHMANN	32
2.1. RUDOLF STROTHMANN'İN HAYATI.....	32
2.2. RUDOLF STROTHMANN'İN ESERLERİ VE NEŞİRLERİ	36
2.2.1. Kitapları	36
2.2.2. Neşirleri.....	39
2.2.3. Strothmann'ın Diğer Eserleri.....	52

3. HEİNZ HALM.....	55
3.1. HEİNZ HALM'IN HAYATI.....	55
3.2. HEİNZ HALM'IN ESERLERİ VE NEŞİRLERİ	57
3.2.1. Kitapları	57
3.2.2. Neşirleri.....	67

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DER İSLAM DERGİSİNDE YER ALAN MEZHPLER TARİHİ İLE İLGİLİ ÇALIŞMALAR

1. DER İSLAM DERGİSİNİN TANITIMI	69
2. DER İSLAM DERGİSİNDE BULUNAN İSLAM MEZHEPLERİ İLE İLGİLİ MAKALELER 72	
2.1. İSLAM MEZHEPLERİ İLE İLGİLİ GENEL MAKALELER	72
2.2. İSLAM MEZHEPLERİ İLE İLGİLİ MADDELER.....	78
2.2.1. <i>Ehl-i Sünnet</i>	78
2.2.1.1. Eşarilik.....	78
2.2.1.2. Maturidilik	79
2.2.1.3. Selefilik	80
2.2.2. <i>Şia</i>	81
2.2.2.1. İmamiye.....	85
2.2.2.2. Zeydiyye.....	86
2.2.2.3. Gulat-ı Şia.....	87
2.2.2.3.1. Nusayrilik.....	87
2.2.2.3.2. İsmaililik.....	89
2.2.2.3.3. Dürzilik.....	92
2.2.3. <i>Mutezile</i>	94
2.2.4. <i>Haricilik</i>	96
2.2.5. <i>Yezidilik</i>	97
2.2.6. <i>Kitap Tanıtımları/İncelemeler</i>	97

SONUÇ	101
EK	103
1. BATIDA MEZHEPLER TARİHİNE DAİR KALEME ALINAN ALMANCA AKADEMİK ÇALIŞMALARIN TOPLU LİSTESİ	103
1.1. ŞİİLİK	103
1.1.1. <i>Dürzilik</i>	131
1.1.2. <i>Nizariler- Haşhaşilik</i>	137
1.2. YEZİDİLİK	139
1.3. SELEFİLİK.....	142
1.3.1. <i>Vehhabilik</i>	152
1.4. İBADİLİK	157
1.5. AHMEDİYYE	161
KAYNAKÇA	169

KISALTMALAR

a.g.e.	adı geçen eser
a.g.m.	adı geçen makale
A.Ü.I.F.D.	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
b.	bin
c.	cilt
DMG	Deutsche Morgenländische Gesellschaft
H.z.	Hazreti
İSBN	İnternationale Standartbuchnummer
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
s.	sayfa
sav.	sallallahu aleyhi ve sellem
SBARD	Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi
ss.	sayfalar arası
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
Terc.	Tercüme
vb.	ve buna benzer
Ver.	Verlag (Yayın evi)
YL	Yüksek Lisans
yy.	yüz yıl
ZDMG	Zeitschrift der Morgenländischen Gesellschaft

ÖNSÖZ

Doğu'nun tarihi, kültürü, dini kısacası medeniyeti, Batı'nın tarih boyunca ilgi odağı olmuştur. Oryantalistler bu ilgiye yönelik Doğu'ya ait din, dil, ırk, toplum, kültür, coğrafya, halklar, kimlikler vb. unsurlara dair araştırmalar yapmışlardır. İslami beldeler üzerinde uygulanan sömürgecilik politikası ve birçok Müslüman beldesinin işgal edilmesi ile Doğu'ya ait birikimlerin çoğu Batı tarafından kopyalanmıştır. Avrupa ülkelerinde, İslam'ın temel ilimleri olan Kur'an-ı Kerim, Tefsir, Hadis, Kelam, Tasavvuf, İslam Mezhepleri vb. gibi alanlarda akademik düzeyde birçok çalışma yapılmaktadır. Bu çalışmalara şüphesiz Alman oryantalizmi en önemli katkıda bulunan ekol olmuştur. Ancak İslam Mezhepleri alanında kapsamlı çalışmalar genelde Kelam ilmi altında olsa da, bazı müsteşrikler bizzat mezheplerin kendisini tanıtmaya yoluna girmiştir. Bununla beraber belirtmek isteriz ki Batılıların İslam Mezhepleri Tarihi üzerine yaptığı çalışmalar Türkiye'de az bilinen kaynaklar arasındadır. Almanya'da İslam mezhepleri üzerine en fazla yapılan çalışma genel itibari ile Şii'lik ve Gulat çerçevesinde gerçekleşmiştir.

2006 yılı itibari ile Avrupa'nın çeşitli ülkelerinden Türkiye'ye gelip uluslararası İlahiyat okuyan öğrenci sayısının çoğalması, Türkiye'de oryantalizm üzerindeki çalışma oranını yükseltmiştir/arttırmıştır.

Almanya'da İslam mezhepleri üzerine yapılan çalışmaların Türkiye'deki araştırmacıların tanınması/istifadesine sunulması kanaatimizce önem taşımaktadır.

Nitekim müsteşriklerin boş durmadığı bir dönemde, iç meselemizle ilgili bilgi toplamak, sorunlara çözümler üretmek Müslümanların üzerinde durması gereken önemli konulardır. Bununla birlikte oryantalizmi bir saldırı olarak görüp bir kalkan oluşturmaktan ziyade onların çalışma metotlarını benimseyerek üzerine eklemeler yapmakta fayda vardır. Oryantalistlerin hakkımızda elde ettikleri veri ve bilgiler üzerinden kendimize baktığımızda veya Batı'nın gözünden kendi dünyamıza bir pencere açtığımız takdirde bir savunma mekanizması oluşturmak yerine özümüzü değerlendirirken daha objektif veriler edinmek kolay olacaktır.

İnsani olan hiçbir şey mutlak doğru olmadığı gibi mutlak yanlıştadır. Bizler, üsve-i hasene olan Efendimizin (s.a.v.) de yaptığı gibi, bizim için faydalı

olanı almalı zararlı olanın karşısında durmamız gerekir. Dolayısıyla oryantalizmi ve oryantalist bakış açısını anlamak bir akademisyenin çalışmalarına malzeme olmasından daha fazladır. Bu alanda kendimizi geliştirmemiz ufukumuzu genişletmekle beraber "Müslüman Doğulular" için hayati bir meseledir. Zira bu çalışmalar çoğu zaman sübjektif ve yanlıdır. Öyleyse bizden olmayanın bizi nasıl gördüğünü ve dünyaya nasıl tanıttığını öğrenerek daha objektif bir bakış açısı yakalayabilmekle beraber karşı tarafa cevap verme hakkı doğacak, bu da kendimizi özellikle Batı akademik camiasına doğru tanıtılma fırsatını sağlayacaktır. Bunun yanı sıra örneğin Concardance gibi önemli eserler, Helmut Ritter'in elyazmalarının neşirleri, Carl Brockelmann'ın Arap Edebiyatı Tarihi vb. pek çok eser ilmi anlamda bize büyük katkı ve kolaylık sağladığını dile getirmek gerekir

Yaptığımız bu çalışma ile Alman oryantalistlerin alanımızla alakalı yaptıkları çalışmaları ülkemizde tanıtılmasını kendimize hedef edindik. Tezimiz üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümünde oryantalizmi genel hatları ile tanıtarak Alman ekolü üzerinde durduk. İkinci bölümünde ise İslam fikhı dışında her alanda eserleri ve neşirleri olan Alman Oryantalist Helmut Ritter ve Şiiliğin babası olarak bilinen Rudolf Strotmann ve çağdaş müsteşrik Heinz Halm'ın hayatına ve eserlerine yer verdik. Çalışmamızın son bölümünü ise Der İslam dergisinde, İslam Mezhepleri Tarihi ile ilgili mevcut çalışmaları ortaya koymaya çalıştık.

Konuyu tespit etmeme yardımcı olan ve bu çalışmanın hazırlanmasında emeği geçen danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Aytekin Şenzeybek'e, kaynakları tespit etme konusunda bana yol gösteren Araştırma Görevlisi Serdar Aslan'a, Savunma jüri üyeleri Prof. Dr. Doğan Kaplan ve Dr. Öğr. Üyesi Yusuf Sami Samancı'ya şükranlarımı arz ederim.

Bununla beraber Türkiye'de İlahiyat eğitimi almama vesile olan Türkiye Diyanet Vakfına da teşekkürü borç bilirim.

Beyza KIR
Konya 2022

GİRİŞ

a) Araştırma Konusu

Tezimizin konusu genel manada İslami ilimler ve özel anlamda ise İslam Mezhepleri Tarihi alanında pek çok çalışmalara imza atan Alman oryantalistlerden Helmut Ritter, Rudolf Strothmann ve Heinz Halm ve onların Mezhepler üzerine kaleme aldığı eserlerdir. Tezimizde akademik camiada tanınan bu bilim adamlarının hayatı ve eserleri ile bunların İslam mezhepleri üzerine yaptığı çalışmaları, bu çalışmalarda ortaya koydukları orijinal tespitleri, fikri ve metodolojisi ortaya konulacaktır. Bununla beraber alman şarkiyatında oldukça önem taşıyan ve geniş bir kapsama alanına sahip olan ve günümüze kadar basımı devam eden “Der İslam” dergisindeki İslam Mezhepleri Tarihi üzerine yapılan çalışmaları konu edilecektir. Derginin 1910 yılında ilk yayın hayatına girmesi ile günümüze kadar bizim alanımızla ilgili olarak yüze yakın akademik çalışma yayınlanmıştır. Bir yüksek lisans tezi çerçevesinde bu denli kapsamlı bir muhtevayı analiz etme imkanı söz konusu olamayacağı için, çalışmamızı sadece bu makaleleri kronolojik olarak ortaya çıkarmak ve kısaca tanıtmak ile sınırlandırdık. Bu çalışmamız vesilesi ile söz konusu eserlerde, oryantalistlerin araştırma alanlarını ve yoğunlaştıkları konuları daha net görmek mümkün olacaktır.

Bunun yanı sıra tezimizde Almanca İslam Mezhepleri Tarihi ile ilgili kaleme alınan çalışmalar hakkında genel bir liste sunarak ilgili camialara bir referans kaynağı sağlamayı hedefledik. Bu yönüyle çalışmamız araştırmacılar için bir el kitabı mahiyetindedir.

b) Araştırmanın Amacı

Araştırmamızın amacı, Alman şarkiyatçılar ve onların Mezhepler tarihi ile ilgili eserlerini, bu eserlerde mezheplere bakış açılarını, metodolojilerini incelemektir. Ülkemizde Alman şarkiyatçıların tefsir ve hadis alanındaki araştırmaları üzerine bir çok yüksek lisans çalışmaları yapılmakla birlikte Mezhepler tarihi ile ilgili araştırmalar hakkında herhangi bir inceleme yapılmamıştır. Biz yapacağımız bu

bibliyografik çalışmamızla alandaki boşluğu bir nebze de olsa doldurmaya çalışacağız.

c) Araştırmanın Önemi

Sömürge politikaları dini, mezhepsel ve ırki ayrılıklar üzerine bina edilmiştir. Bu sebeple sömürgeci güçler bu alanlarda akademik çalışmalar yaptırmış ve politikalarını da bunlardan elde ettiği verilere göre belirlemiştir. Bu çalışmalar bilimsel kriterlere göre yapılmakla birlikte yoruma dayalı alanlarda bazı yanıltıcı bilgiler de ortaya koymuşlardır. Araştırmamız bu tür yönlendirmeleri tespit etmek ve bu araştırmalarla bilgili bir eksikliği tamamlamak açısından önem arz etmektedir.

Günümüzde ve muhtemelen yakın gelecekte de dünya düzenini elinde tutmak için şaşırtıcı bir şekilde çaba sarf eden Batı, ötekini yakından tanıma, anlama ve bunun sonucunda uygun metodlarla yönetebilme amacına yönelik çalışmaları tüm imkanları ile desteklediği aşikardır. “Öteki” olarak nasıl tanımlandığımızı bize gösteren yegane çalışma alanı oryantalizmdir. Batılıların çalışmalarına karşılık bizim ülkemizde üniversiteler düzeyinde oryantalizmi anlamaya dair dersler ve bölümler az olmakla beraber bu alanda bir altyapının oluştuğunu veya yeterli seviyeye geldiğini söylemek güçtür. Bu önemli duruma karşın ilk etapta ilahiyat ve benzeri fakültelere bu boşlukların tamamlanması için gereken imkanların sunulması önem arz etmektedir.

Oryantalistlerin öteki olarak nitelendirdikleri bizleri yani Doğu’yu, öncelikle onların gözünden görüp elde edilen verilerin tahlilini ve tenkidini yaptıktan sonra “bizlerin” daha özgüvenli ve objektif bir kimlik inşası kaçınılmaz olacaktır. Bu özgüven neticesinde zamanla bir hayli geride kalınan Oksidentalizm yani Batı Bilimi çalışmalarına hem kendi hem de şarkiyatçıların yöntemlerini uygulayarak, araştırmalara hız kazandırmayı hedeflemek gerekir.

d) Araştırma Yöntemi

Araştırmamız İslam Mezhepleri Tarihi bilim dalının araştırma teknik ve metotlarına uygun olarak yapılmıştır. Bu çerçevede tarafsızlık, betimleyicilik,

verilerden hareketle doğru tespitlere ulaşılmaya çalışılmıştır. Bu yaparken de yazarların kendi isimleriyle yayınladıkları kitaplar öncelenmiştir. Bununla birlikte İslam Mezhepleri Tarihine dair akademik çalışmalara erişmek için özellikle Tübingen ve Saarbrücken niversitelerinde bulunarak kaynak taraması yapılmıştır. Alman Milli Kütüphanesi'nin (Deutsche Nationalbibliothek) online olarak erişime sunduğu makale, veri tabanları ve kataoglarından istifade edilecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

ORYANTALİZMİN TARİHİ VE ALMAN ORYANTALİZMİ

1. Oryantalizm

Oryantalizm, Doğu toplumlarının din, dil, ırk, kültür ve halklarının incelendiği batı kökenli bir araştırma alanıdır.

1.1. Oryantalizm Kavramı

Oryantalizm kelimesinin, kökenini incelediğimizde latince “güneşin doğuşu” anlamına gelen “oriens” sözcüğüne dayandığını görmekteyiz. “Güneşin doğuşu” ile kast edilen Şark, Doğu’dur. Türk Dil Kurumunda bu sözcük “Doğu Bilimi” olarak yer almaktadır.¹

Oryantalizm, Türkiye Diyanet Vakfına ait *TDV İslam Ansiklopedisinde* detaylı bir şekilde ele alınarak şu şekilde bir genel tanım verilmiştir:

“Din, dil, bilim, düşünce, sanat, tarih gibi alanlarda Doğu dünyasını inceleyen ve Doğu hakkında değer yargıları üreten Batı kaynaklı kurumsal faaliyet.”²

Arapça ش-ر-ق kökenli/kökünden gelen “Şarkiyat” kelimesi oryantalizme alternatif olarak kullanılan bir terim olmakla beraber, esasen dilimize Fransızca “Orientalism” sözcüğünden geçmiştir. Zaman içerisinde olumlu ve olumsuz anlamlar taşımış olan bu terim, günümüzde kullanılan “Doğu incelemesi” manası ile 1838 yılında *Dictionnaire de l’Académie Française* (Fransız Dil Akademisi) sözlüğünde yerini almıştır.³

Bugün kullanılan anlamı ile Oryantalizm; *Yakın ve Uzak Doğu ve Doğuya ait medeniyetleri, kültürel mirası, tarihleri, çeşitli ırkları, dinleri, dilleri, gelenek ve göreneklerini farklı yönlerden inceleyen, batı kaynaklı bir bilim dalıdır*. Bu bilim dalı ile iştigal eden uzmanlara ise Oryantalist, Müsteşrik veya Şarkiyatçı denmektedir.

---

¹ Türkçe Sözlük (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 11. Basım, 2011), “Oryantalizm”, 1819.

² Yücel Bulut, “Oryantalizm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 2007), 33/428.

³ Bulut, “Oryantalizm”, 33/428.

Oryantalist sözcüğü ilk defa 1779'da Edward Pococke hakkında kaleme alınan bir makalede görülmüş ardından Fransızcada 1799'da Magasine encyclopédique'te tekrar edilmiştir. Günümüzde tedavülde olan manası ile 1835 yılında Fransız Dil Akademisine kabul edilmiştir.⁴

İsmail Cerrahoğlu Oryantalist tarifini şöyle ifade etmektedir:

*"...Oryantalist (müsteşrik) ise, Doğunun meseleleri ile meşgul olan kimse demektir. Bir İslam Hukuku uzmanı, bir Çin dilleri bilgini, bir İran sanatı araştırmacısı, bir Şamanizm uzmanı veya bir Hind dinleri alimi hep birlikte Oryantalist sayılırlar. Görülüyor ki, Oryantalizmin boyutları sınırsız, ulaşılmıyacak kadar geniştir..."*⁵

Rudi Paret, oryantalizmin "Orient" köküne dayandığını ifade ederek, *Doğu bilimi* anlamında kullanmıştır. Doğudan kastettiği anlam ise; 16. yüzyılda Batı'ya nispetle Akdeniz'in doğusunda yer alan bölge ve bu bölgenin medeni değerleridir. 19. yüzyılın Avrupa'sında oryantalizm akademik bazda Üniversitelerde bir anabilim dalı olarak yerini almıştır.⁶

Tarihsel süreçte farklı anlamlar taşıyan oryantalizmin ideolojik felsefesinin arka planını incelediğimizde, sözlüklerde yer aldığı gibi masumane bir bilim veya kurumsal bir faaliyet olmadığını görmekteyiz. Bu sözcüğün negatif anlam içermesi nedeniyledir ki, 1973 yılında Paris'te düzenlenen 29. Uluslararası Oryantalist kongresinde "Oryantalizm" sözcüğü "Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi" (ICANAS) olarak değişmesine oy birliği ile karar kılınmıştır.⁷ Bu hareketin ortaya çıkış amacının aslında Doğu'ya ait bilimi araştırmaktan ziyade, Batı'nın Doğu'yu ötekileştirmesi, yönetmesi ve hatta hükmetmesi olarak yorumlamak mümkündür. Batı'nın bu hevesinin sebebini ise bazı araştırmacılar, Haçlı Seferinde uğranan mağlubiyete dayandırmaktadır.

---

⁴Bulut, "Oryantalizm", 33/428.

⁵İsmail Cerrahoğlu, "Oryantalizm ve Batıda Kur'an ve Kur'an ilimleri üzerine Araştırmalar", *A.Ü.İ.F. Dergisi*, 31/1, (1990), 95.

⁶ Rudi Paret, *Arabistik Und İslamkunde An Deutschen Universitäten* (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1966), 4.

⁷ Ejder Okumuş, "Güncelliğini Yitirmiş Bir Oryantalizmden Global Sosyolojiye Geçiş İmkânı", *Marife Dergisi*, 2/3, (2002), 254.

Oryantalizme yaptığı eleştiriler ile gündem olan W. Edward Said, günümüzde ana kaynak niteliği taşıyan “Şarkiyatçılık” adındaki eserinde; Oryantalizmi şu şekilde tarif eder; “...kabaca belirlenmiş bir başlangıç noktası olarak onsekizinci yüzyıl sonu alınır, Şarkiyatçılık, Şark'la -Şark hakkında saptamalar yaparak, ona ilişkin görüşleri meşrulaştırarak, onu betimleyerek, öğreterek, oraya yerleşerek, onu yöneterek- uğraşan ortak kurum olarak, kısacası Şark'a egemen olmakta, Şark'ı yeniden yapılandırmakta, Şark üzerinde yetki kurmakta kullanılan bir Batı biçimi olarak incelenebilir, çözümlenebilir...”⁸ yine Said'e göre; “Doğu'yu konu edinen kurumların tamamı, verilen beyanatlar, takınılan tavırlar, yapılan benzetmeler, bir cins öğretisi, yönetim biçimi veya hükûmet şekli” ve “Batı'nın üstünlük sürdürme taktiği, Doğu üzerinde otorite kurma çabasıdır.”⁹ Edward Said bu çalışması ile oryantalizme yaptığı eleştiriler neticesinde bu terimin bir sövgü terimi haline geldiğinden bahsetmektedir.

İkinci yüzyılda İslam'ın kurumsallaşması, Beytü'l-Hikme gibi araştırma merkezlerinin oluşumu ile birlikte İslam âlimleri çok erken dönemlerde farklı inançlar hakkında ilmi ve kültürel araştırmalar gerçekleştirmiştir. Fetihlerle beraber İslam coğrafyasının gelişmesi ve dolayısıyla diğer dinler ile olan kültürel etkileşim o dönem âlimlerini tercüme faaliyetlerine yöneltmiştir. Buna ilaveten Müslüman âlimlerin o dönemde diğer inanç sistemlerine yazdıkları reddiyeleri zikredebiliriz. Hakkı Dursun Yıldız; bu dönemin Abbasiler döneminde yer alan ilmi faaliyetler olduğunu şu şekilde aktarmıştır: “...Fetihler sebebiyle çok geniş bir sahaya yayılan Helenistik, İran ve kısmen de Hint kültürüyle temasları sonucu, bunlara karşı büyük bir ilgi duymuşlar ve antik dünyanın ilmi ve felsefi eserlerini Arapça'ya çevirme ihtiyacını hissetmişlerdir...”¹⁰

Oryantalizmin tam karşılığı olmasa da bu çalışmalara cevap niteliği taşıyan ve kendisini olumsuz tanımlardan arındırmayı hedefleyen “Oksidentalizm” ortaya çıkmıştır. Batı Bilimi veya Batı'ya ait bilim olarak ifade edilen Oksidentalizm, Doğu

---

⁸ W. Edward Said, *Şarkiyatçılık: Batının Şark Anlayışları*, çev. Berna Ülner (İstanbul: Metis Yayınları, 2008), 13.

⁹ W. Edward Said, *Şarkiyatçılık: Batının Şark Anlayışları*, 14.

¹⁰ Hakkı Dursun Yıldız, “ Abbasiler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları 1988), 1/49-56.

bakış açısı ile Batı toplumlarını anlamak ve yorumlamak üzerine bir sistem geliştirmiştir.

Oryantalizmin üniversitelerde bilim dalı olarak kürsülerde yer alması kadar yaygın bir kullanım ve alanına sahip olmayan oksidentalizm, aslında müslümanların sadece oryantalizme karşı geliştirdikleri, kendi medeni değerlerini ilmi, siyasi, dini ve kültürel anlamda savunmaya yönelten bir doktrindir.¹¹ Alman oryantalist Rudi Paret, oksidental çalışmalara olan gereklilikten bahsetmiş, İslam âlimlerinin Batı'yı yakından tanımaya, felsefe ve ideolojilerini kavramayı amaçlayan araştırmaların yapılmasını ve buna uygun enstitülerin inşa edilmesini vurgulamıştır.¹² Edward Said'in Oryantalizm adlı çalışması oksidentalist çalışmalara örnek nitelik taşıdığını söylemek mümkündür.

Netice itibari ile Oryantalizm; Batı'nın Doğu'ya olan ilgisi ve tarih boyunca süre gelen Doğu-Batı kültür ayrılıkları ve farklılıklarından dolayı hassaten Batılı araştırmacılarının Doğu insanı ve yaşam şekline meyil etmesi neticesiyle ortaya çıkmıştır. Buna ilaveten Almanya'da her üç ile beş yıl arası düzenlenen "Deutscher Orientalisten Tag" adlı (Alman Oryantalist kurultayı) günümüzde de varlığını sürdürmektedir.¹³

1.2. Oryantalizmin Ortaya Çıkışı

Oryantalist hareketin net bir başlangıç noktasının olduğunu söylemek mümkün değildir. Ancak İslam'ın fetihlerle ve ilmi çalışmalarla hızla yayılması ve çağa semavi din olarak yerleşmesi ile Oryantalizm tarih sahnesine giriş yaptığı gözlemlenmektedir. Yücel Bulut, Oryantalizm idesinin, 18. yüzyılda kurumsallaşmaya başladığını, fakat asıl kimliğini 19. yüzyılda oluşturduğunu ifade etmiş ancak Şarkiyatçılığın aslında Doğu ve Batı'nın varlığı kadar kadim olduğunu da eklemiştir.¹⁴

---

¹¹ Ali Karakaş, "Bir Kavram Olarak Oksidentalizm", *SBARD Dergisi*, 25/1 (2013), 170-171.

¹² Özcan Hıdır, "Oryantalizme Karşı Oksidentalizm: Hadis Oksidentalizmi- M.Fuad Sezgin ve M.Mustafa el-A'zami Örneği", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 5/1 (Haziran: 2007), 8.

¹³ Deutsche Morgenländische Gesellschaft, [DMG \(dmg-web.de\)](http://dmg-web.de)

¹⁴ Yücel Bulut, "Oryantalizmin Tarihsel Gelişim Süreci Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *Marife Dergisi* 2/3, (2002), 15.

Oryantalizme bir başlangıç tarihi atfetmek için birçok fikir ortaya atılmıştır. Bu görüşlerden bazılarını kısaca değinecek olursak;

Bir görüşe göre Emeviler Döneminde müslümanlara karşı ilk Reddiye kültürünü başlatan Yuhanna ed-Dımeşkî'dir (ö.749/1348). İslamın heretik bir din olduğunu, Hz. Muhammed'in insanları yanlışta sürükleyen¹⁵ bir şehvetperest olduğunu iddia etmiş ve böylece dikkat çeken bir isim haline gelmiştir.¹⁶

Bir diğer görüş ise; Haçlı Seferleri ve Kudüs'ün fethini baz almıştır. Hristiyan alemi ile Müslümanlar birbirlerini yakından tanıma fırsatı bulmuş ve bu etkileşim kendisini zamanla İslamofobik bir tavıra dönüştürmüştür. Bu tavır sonucu batılılar, Hristiyanlığın üstünlüğünü kanıtlama gayretine girmiştir. Haçlı Seferlerinin ardından Avrupalıların Doğu algısı giderek daralmış, din olan İslam'a yönelmiştir. Diğer bir ifade ile Hristiyanlar için "Doğu" eşittir "İslam" olmuştur. Nitekim üstünlük sağlama çabaları, Hristiyanlıkta misyonerlik faaliyetini devreye sokmuştur. Böylece oryantlizmin ilk tohumlarının bu şekilde atıldığını ifade edenler olmuştur. Başka bir görüş, Raymond Lulle'ü yaptığı çalışmalardan dolayı Avrupa oryantlizminin kurucusu olarak nitelendirir. Kendisi sözde barışçıl bir metod ile Müslümanlara karşı akli deliller getirerek, Hristiyanlığın üstünlüğünü ispatlama gayretine girmiştir. Buna ilaveten Lulle misyonerlik okullarını kuran önder isimlerden biri olmuştur.¹⁷

Rudi Paret gibi araştırmacılar, Kur'an-ı Kerim'in ilk latince çevirisinin tamamlanması ile bu tarihin 1143 yılı olduğunu savunurken, bazıları ise bu oryantlizmin başlangıcının Haçlı Seferlerinden sonra, 1312 Viyana Konsili ise dil okullarının kurulmasına dayandırmıştır. Bu Konsilde Arapça'nın bir dil olarak öğretilmesi kararına varılmış ve bu eğitimin Avrupa'nın beş ülkesinde Sorbonne (Fransa), Oxford (İngiltere), Bologne (İtalya), Salamanca (İspanya) ve Roma'da (İtalya) hayata geçirilmesi oy birliği ile kararlaştırılmıştır.¹⁸

Aydınlanma çağı ile beraber oryantlizm, önceki dönemlere kıyasla daha objektif bir tutum sergilemeye başlamış ve ilerleyen süreçle de kurumsal bir kimliğe

---

¹⁵ Recep Aydoğmuş, "Hristiyan Arap Yuhanna ed-Dımeşkî'nin İslam Eleştirisi", *Artuklu Araştırma Makalesi*,7/1, (2020), 157.

¹⁶ Aydoğmuş, "Hristiyan Arap Yuhanna ed-Dımeşkî'nin İslam Eleştirisi", 167.

¹⁷ Selahattin Sönmezsoy, *Kur'an ve Oryantalistler*, (Ankara: Fecr yayınları, 1998), 27-31.

¹⁸ Bulut, "Oryantalizm", 33/429.

sahip olmuştur. Sylvestre de Sacy oryantalistik hareketi bir bilim haline getiren, Arabiyat araştırmaların öncüsü olmuştur. Sacy 1795 yılında Doğu Dilleri Yüksek Okulunun kurucusu olmuş ve bu tarihten itibaren oryantalizm bilimsel bir kimlik kazanmıştır. Doğu'ya dair çalışmalar, dergi ve dernekler onun zamanında neşredilmeye başlamıştır.¹⁹ Böylece Rönesans dönemindeki sistematik çalışmalar, oryantalizmin başlangıcı olduğunu ileri sürenler olmuştur.

Görüldüğü gibi birçok farklı görüşün bulunması, Oryantalizmin varlığını farklı sebeplere dayandıran oryantalizme bir başlangıç tarihi vermeyi zor bir hale getirmiştir.

Haçlı Seferleri, bizim de bir başlangıç noktası olarak kabul ettiğimiz dönemdir. İslam'ın fikri, felsefi ve ilmi anlamda doruk noktasında olduğu dönemde, Hristiyanlık bir diğer ifade ile Batı bir o kadar karanlığa bürünmüştü. Özellikle ekonomik ilişkiler ve fetihlerle başlayan Müslümanların diğer medeniyet mensuplarıyla olan ilişkileri, tercüme faaliyetleri ile zirve yapmış ve yapılan tercümelemlerin katkısıyla Müslümanlar dünya tarihinde yeni bir medeniyet ve düşünce sistemi ortaya koymuşlardır.²⁰ Ancak İslam'ın bu denli parlaması tüm Batı dünyasını tedirgin etmişti.

Endülüs'ün fethi, İslam medeniyetini Batı dünyasına hızla taşımış, iki semavi dini karşı karşıya getirmiştir. Haçlı Seferleri sonrası İslam medeniyeti ilk etapta Hristiyan dünyasında merak uyandırmış ve bu ilgi Papa 2. Sylvester (940-1003) döneminde artış göstermiştir.²¹

Bu tarihten sonra katolik kilise okulları kendilerini yenilemiş ve üniversiteler tekrar canlılık kazanmıştır. İslam düşünce ve medeniyetini kavrayabilmek ve dilini öğrenmek adına kilise kendi talebelerini Endülüs'e göndererek, İslam'ın bilimde zirve yaptığı dönemdeki çalışmalarını, kendi dilleri olan Latinceye tercüme etmişlerdir. "Terceme hareketinin yayılması ve üniversitelerin kurulmasıyla uykuda olan Batı

---

¹⁹Selahattin Sönmezsoy, *Kur'an ve Oryantalistler*, (Ankara: Fecr yayımları, 1998), 31.

²⁰Ramazan Şeşen, "İslam Dünyasındaki İlk Tercüme Faaliyetlerine Umûmî Bir Bakış (Başlangıçtan h. IV./m. X. asrın sonlarına kadar)", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* 7/3-4 , (1979), 3.

²¹ Cerrahoğlu, "Oryantalizm ve Batıda Kur'an ve Kur'an ilimleri üzerine Araştırmalar", 96.

dünyası uyanmaya başlamış ve gelecek asırlardaki bilim ve kültür devrimi Rönesansı hazırlamaya başlamıştır.”²²

Hristiyanlar terceme hareketine yeni yeni başlarken, İslam dünyası bu faaliyeti o dönemde kurumsal bir bünyeye taşımıştır. Grek ve diğer antik düşüncelerin İslam’a geçmesi Müslümanları harekete geçirmiş, mevcut yeni bilgiler Arapça’ya çevrilmişti. Emevi Mervan b. Hakem halifeliğinde, Hâlid b. Yezîd b. Muâviye (ö.704) terceme hareketini başlatan ilk kişi olmuş,²³ tıp, kimya, astroloji ve diğer bilimlerden eserler Arapça’ya tercüme etmiştir.²⁴ Bu faaliyetler Ömer b. Abdülaziz döneminde devam etmiş, Abbasiler döneminde Bağdat’ta ilim merkezlerin kurulması ile çeviriler sistematik bir hal almıştır.²⁵

Ortaçağda oryantalistik çalışma olarak nitelendirilen en mühim çalışma Kur’an-ı Kerim’in Latinceye çevirisi olmuştur.²⁶ 1143 yılında Petrus Venerabilus Cluney, Kur’an-ı tercüme ederek ilk çalışmaları başlatmış, bu çalışmalar dil bilimi alanında devam etmiştir. “Latince-Arapça sözlük”, Thomas Erpenius’un “Arapça Dil Bilgisi” ve Sylvester Sacy’nin gramer kitabı yapılan önemli çalışmalardan sadece bir kaçıdır ve bunlar ilerleyen süreçteki bilimsel araştırmalarda kaynak eser olmuştur.

Çağdaş Oryantalist Bernard Lewis, Tarihte Araplar adlı eserinde, Batı’nın doğu insanına karşı beslediği hayranlık duygusunu Müslüman bir seyyah olan İbn Cubeyr’in gözünden aktarır. İbn Cubeyr gittiği Palermo’da, oranın Kralı 2. William ve halkının ileri derecede Arapça konuştuğunu, ileri derecede okuma yazmayı bildiklerini, giyimlerinde Arapları taklit ettiklerini, ay takvimini kullandıklarını ve hatta paralarında Kelime-i Tevhid ve Kelime-i Şehadetin bulunduğunu aktarmıştır.²⁷ İlerleyen süreçlerde de bu tesir devam etmiş, Müslümanların Yunancadan Arapçaya çevirdiği eserlerin birçoğu daha sonra Latinceye tercüme edilmiştir. Mütercimlerin öncülerinden olan Toledo’lu Dominicu Gundissalinus (ö.1181), Farabi, İbn Sina,

---

²² İsmail Cerrahoğlu, “Oryantalizm ve Batıda Kur’an ve Kur’an ilimleri üzerine Araştırmalar”, 97.

²³ Mustafa Necati Barış, “İslam Bilim Tarihi’nde ilk Tercüme Faaliyetleri ve Bilgi Üretimine Katkısı”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi (CUID)*, 21/3 (2017), 1883.

²⁴ M. Tayyip Okiç, “Hadiste Tercüman”, *A.Ü.İ.F. Dergisi*, 14/1 (1966), 28.

²⁵ Muhittin Macit, “Tercüme Hareketleri”, TDV İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları,2011), 40/499.

²⁶ Hüseyin Yaşar, Batı’nın Kur’an Algısı, (İzmir: Işık Akademi Yayınları 2010), 12.

²⁷ Bernard Lewis, *The Arabs in History*, çev. *Die Araber: Aufstieg und Niederlage eines Weltreichs*, (München: Deutscher Taschenbuch Verlag 2002), 119.

Kindi ve Gazzali gibi İslam'ın önde gelen düşünürlerin eserlerini tercüme eden meşhur mütercimlerden sadece biridir. Kendisi İbn Sina'nın felsefesini batıya taşıyan ilk kişi olmuştur.²⁸ Bu dönem sonrası terceme faaliyetleri sistematik bir hal alıp Papa 5. Clemet yönetiminde Viyana'da bir Konsil kurulmuş, aralarında Arapçanın da bulunduğu Süryanice, Yunanca ve Keldani dillerinde eğitim verilme kararı alınmıştır.²⁹

Haçlı Seferleri akabinde batının karşısına İslami bir devlet olan, Osmanlı İmparatorluğu ortaya çıkmıştır. Yedinci yüzyıldan 1571 İnebahtı savaşına kadar İslam, ister Arap ister Osmanlı, ister Kuzey Afrikalı ve isterse İspanyol şeklinde görülsün. Hristiyan Avrupa'ya karşı devamlı bir tehlike unsuru olmuştur.³⁰ Başta Selçuklu sonrasında Osmanlı'nın, politik ve askeri güç ve donanımına sahip olması, birçok savaşta başarı elde etmesi, topraklarını genişletmesi ve fethedilen bölgelerde hâkimiyet kurması, Avrupa'yı tedirgin etmiştir. 14 ve 15. yüzyılda İslam, Avrupa'nın hedefi haline gelmiş ve Geleneksel Hristiyanlık-İslam çatışması bu asırda devreye girmiştir.³¹

Osmanlı İmparatorluğu topraklarını günden güne genişletmiş ve bunun neticesinde Batı ile diplomatik ilişkiler hâsıl olmuştur. Bu temaslar doğal olarak şarkiyat çalışmalarına da yansımıştır. Özellikle İspanya ve İtalya ile gerçekleşen ticari ilişkiler, bu çalışmaların hız kazanmasını sağlamıştır. Osmanlı tarih boyunca İslam'ın savunucu mesabesinde olmuş, araştırmacılar İslam'ı Osmanlı hüviyetinde keşfetme gayretine girmişlerdir. Bu sebeple Osmanlı İmparatorluğunun dini hüviyetinde, yönetim sistemini, iktisadi yapılanmasını, askeri donanımını vb. birçok şeyi öğrenmeye çalışmışlardır.

16. yüzyılda Reform hareketi Hristiyanlığa büyük bir darbe vurmuş, protestanlık adında üçüncü bir mezhep oluşmuştur. Bu mezhebin gelişmesi ile dinlerin toplumlar üzerinde etki ettiği düşüncesi, onları İslam dininin temel kaynaklarını araştırmaya itmiştir. Protestanlar dini düşünce ve İslam araştırmalarında

---

²⁸ Muhittin Macit, "Tercüme Hareketleri" Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/ 503.

²⁹ Cerrahoğlu, Oryantalizm ve Batıda Kur'an ve Kur'an ilimleri üzerine Araştırmalar, 100.

³⁰ W. Edward Said, *Şarkiyatçılık: Batının Şark Anlayışları*, çev. Berna Ülner, 112.

³¹ Said, *Şarkiyatçılık*, 113.

Katoliklere nazaran daha iştiyaklıydılar. Kur'an tercümeleri ve Hz. Muhammed'in hayatı ve kişiliğini baz alan çalışmalar bu dönemden sonra artmış ve İslam'la ilgili esitli eserler kaleme alınmıştır.

Aydınlanma dönemi ile beraber bazı oryantalistik çalışmalarda daha ılımlı ve tarafsız bir tutum sergilemeye çalışan müsteşrikler olduğunu da zikretmek mümkündür. Bunlardan biri Hollandalı Adrien Reland'ur (ö.1718). Kendisi İslamı daha yakından tanımak adına çalışmalar yapmış ve latince "İslam Dini" adında bir eser yayınlamış ve yazdığı bu kitap ile meslektaşları tarafından tepkiye maruz kalmıştır. Nitekim Reland bu eserinde İslam'ın temellerinden bahsederek o dönemde İslam'a karşı oluşan önyargıları düzeltmeye çalışmış, fakat bunun sonucunda Hristiyan âleminde "İslam propagandacısı" olarak adlandırılmıştır. Bu sebeple Reland'un bu eseri, kilise tarafından yasaklanmıştır. İslam'a karşı daha farklı bir yaklaşım sergileyen bir diğer isim de Almanyalı J. J. Reiske'dir (ö.1774). Reiske, yaşadığı dönemin en önemli Arapça dil bilimcisi, Arap Dili ve Edebiyatı alanında kurumsal faaliyeti başlatan ilk isim olmuştur. Yazdığı eserlerde İslam'ı ve Hz. Muhammed'i methetmiş, çamur atanlara karşı durmuştur. Mutaasıp din adamları onu bu sebepten dolayı dinden çıkmakla suçlamışlar ve onu yalnızlığa terk etmişlerdir.³²

Görüldüğü gibi zor da olsa, 18. yüzyıl da oryantalizm, dönemin fanatik din adamlarının katı tutumlarını zaman içerisinde yumuşatmayı başarmıştır. İslam'a ve Müslümanlara olan keskin ve net tavır değişmiş olsa da tamamen ortadan kalkmamıştır. Araştırmalar geçmişe nazaran daha objektif yapılırken, diğer taraftan ise Doğu'ya ait dillerin öğrenilmesi ve Doğu merkezli çalışmalar, misyonerlik hareketine fayda sağlayacağı düşünce ile dönemin Papalığı tarafından da desteklenmiştir.

Batı'nın oryantalistik çalışmaları ilk etapta dini nedenlere dayalı olmuş, ilerleyen süreçte ise politik ve ekonomik nedenlere evrilmiştir. Doğu dillerini öğrenme maksadıyla 12 öğrencinin İstanbul'a (Doğu'ya) gönderilmesi, eğitim masraflarının ise Fransa'nın Marsilya şehrinde bulunan Ticaret Odası tarafından

---

³² Suat Yıldırım, Oryantalistlerin Yanılığları, (İstanbul: Ufuk yayınları, 2006), 26.

karşılanması, oryantalizm ile meşgul olmanın ekonomiye ilintili olduğunu göstermektedir.³³

Fransız Devrimi, kilisenin otoritesini kırarak, oryantalizme bilimsel ve laik bir vasf kazandırmıştır. Bu tesiri ile 1795 yılında Paris'te 'école Superieur des Langues Orientales Vivantes (Yaşayan Doğu Dilleri Yüksek Okulu) kurulmuştur. Fransız şarkiyatçılığının baş kurucusu Sylvester de Sacy bu kurumda talebe yetiştirmiştir. Napolyo'nun Mısır'ı işgali etmesi ile Sacy kendi talebelerinden oluşan bir grupla Mısır'da araştırma başlatmış, tercüman ve danışmanlık görevini icra etmişlerdir. Böylece oryantalizm bir devlet politikası haline gelmiştir. Sacy aynı zamanda o dönemde Dışişleri Bakanlığı'nda görevli uzman bir oryantalisttir.³⁴

Oryantalizm kilisenin baskısından kurtulup laik bir kisve altına girmiş olsa da esasen temellerinin misyonerler tarafından atıldığını unutmamak gerekir ki, Hristiyan misyonerliğine hizmet eden oryantalistler çalışmalarını , İslam'a topyekün saldırmak yerine Müslümanların zihin dünyalarını bulandırmayı hedefleyerek gerçekleştirmiştir.³⁵

Fransız İhtilali, Sanayi Devrimi, Pozitivizmin teşekkülü gibi sebeplerle dünya hızla gelişmiştir. Başta Alman oryantalizmi olmak üzere 19. yüzyılın Avrupa'sında, oryantalizm çalışmaları önemini artırarak devam etmiştir. Şarkiyat çalışmaları bu dönemde hem sömürgeci devletlere hizmet etmiş hem de devletler tarafından finanse edilerek destek bulmuştur.

Bu çağın bir özelliği, Doğu hakkındaki düşünceleri yanlış zeminlere oturtulması olmuştur. Nitekim Doğu'yu temsil eden fikirler barbarlık, şehvet düşkünlüğü, kadınları hor görme, sapkınlık gibi negatif çağrışımlardır. Bu dönemde şark cehaletin temsilcisi haline gelmiştir. Özcan Taşçı, İkinci Dünya Savaşına kadar sömürgeciliğe hizmet eden oryantalist çalışmaların, hiçbir şekilde objektif ve bilimsel bir özelliğe kavuşamadığını, dile getirmiştir.³⁶

---

³³ Hüseyin Asaf vd., *Oryantalistler ve İslamiyatçılar, Oryantalist İdeolojinin Eleştirisi*, çev. Bedirhan Muhib, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1989), 17.

³⁴ W. Edward Said *Şarkiyatçılık*, çev. Berna Ülner, 218.

³⁵ Hüseyin Asaf vd., *Oryantalistler ve İslamiyatçılar*, 18.

³⁶ Özcan Taşçı, "Carl Heinrich Becker Örneğinde Uygulamalı Oryantalizm Anlayışı (Angewandte Orientalistik) Oryantalizm Çalışmalarının Siyasallaşma Süreci ", *AÜİFD*, 47/2, (2006), 144.

Kilise baskısının kırılmasıyla, Avrupa hızla laik düşüncüyü benimsemiş ve bu durum haliyle oryantalist çalışmalara da yansımıştır. Rudi Paret, oryantalizmin kilise bünyesinden ayrıldıktan sonra 19. yüzyılda bilimsel bir kademeye ulaştığını ifade etmiştir. Almanca konuşulan ülkelerde ilk laik oryantalistik çalışma Avusturyalı Joseph von Hammer-Purgstall tarafından başlatılmıştır.

Bu çağın sonlarında, oryantalizm bir anabilim dalı olarak üniversitelerde yerini almış ancak bu kavrama karşı oluşan olumsuz algılardan dolayı, isim değişikliğine gitme kararı alınmıştır. Oryantalistlerin uluslararası düzeyde gerçekleştirdikleri ilk kongre 1873 yılında Paris'te düzenlenmiştir. Afrika ve Asya çalışmaları adı altında üniversitelerde İslam bilimi olarak araştırmalar devam etmiştir. Böylelikle oryantalizm olumsuz algıdan sıyrılmış³⁷ ve bu dönemden sonraki şarkiyat çalışmalarında İslam'a ve Müslümanlara yönelik aşağılayıcı tavır azalmaya başlamıştır.

20. yüzyıl'ın oryantalizminde amaçlanan tek şey Doğu'nun anlaşılması olmuştur. Birinci Dünya Savaşı sonrası birçok ulusta dengeler bozuldu, işgaller ve bölünmeler gibi pek çok neden Batı'nın, Doğu'yu bir toprak parçası olarak görmesini sağlamıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında oryantalist çalışmalar, çağın bilimsel ve teknolojik araçlarıyla daha da zenginleşerek modern beşeri bilimlerden önemli ölçüde yararlanmışlardır. Sayıları gittikçe artan oryantalist uzmanlar Doğu dünyasının çeşitli yönlerini sosyal bilim perspektifiyle ele almaya başlamıştır.³⁸

Elbette ki oryantalizmin çıkışı ile günümüzde geldiği nokta arasında devasa farklar vardır. Birçok merhaleden geçen Oryantalizm esasen Doğu'ya, onun insan ve medeniyetine karşı merakı ve hayranlık duygusu sonucu türemiştir. Ancak oluşan dini, siyasi, ilmi ve ticari sebeplerden dolayı tarihi süreç içerisinde farklı kimliklere bürünmüştür.

---

³⁷ Yücel Bulut, *Oryantalizmin Kısa Tarihi*, (İstanbul: Küre Yayınları, 2016), 1.

³⁸ Bulut, "Oryantalizm", 33/433.

2. Alman Oryantalizmi

Avrupa devletlerinin hemen hemen hepsi Şarkiyat araştırmalarına erken dönemlerde başlamıştır. Başlatılan ilk çalışmalar Kur'an-ı Kerim ve Hz. Muhammed etrafında şekillenen hadis araştırmaları olmuştur. Temel İşlam kaynaklarının Arapça olmasından dolayı oryantalistler bu çalışmalarını "Arabistik" (Arap araştırmaları) çatısı altında yürütmüştür. Bu şekilde adlandırmasının sebebi, oryantalistlerin Müşlüman kaynaklarını ilk etapta "tercüme" ederek başlamasından dolayı olmuştur. Avrupa'da Arap Araştırmaları adı altında birçok çalışmalar yapılmış, Almanya'da oryantalistik araştırmaları ile alanında kendinden söz ettiren bir devlet haline gelmiştir.

2.1. Birinci Dönem 18. yüzyıl

Oryantalizm genel bir ifade ile Batı'nın Doğu'ya olan merakı sonucu oluşan kurumsal bir faaliyettir. Almanlar Doğu'yu Morgenland (Sabah Ülkesi) Batı'yı da Abendland (Akřam Ülkesi) olarak tanımlamıştır. Alman sözlüklerinde Oryantalizm, *Orientalistik* adı altında *Wissenschaft von den orientalischen Sprachen und Kulturen* (Doğu Dilleri ve Kùltür Bilimi) şeklinde geçmektedir.³⁹

18 ve 19. yüzyıllarda sömürgeciligin yayılmasıyla Fransa ve İngiltere gibi Avrupa ülkeleri büyük başarı elde ederek İşlam coğrafyasını sömürge altına almaya çalışmıştır. Almanya'nın kolonileşmeye olan ilgisi takriben 1840 yılından sonra başlamıştır. Devletlerin kolonileşme arzuları esasen emperyalist, ekonomik ve dini-kùltürel sebeplere dayanır. Almanya bu arzusunu başta ekonomik sebeplere bağlamış, daha sonra gerçekteştirilen bilimsel keşifler ve misyonerlik faaliyetleri de eklenince bu isteği artmıştır.

Almanya'nın sömürge tesisini Özcan Taşcı şöyle ifade etmektedir:

"Almanya, İngiltere ve Fransa'nın elde edemediği İşlam ülkelerine, dolayısıyla da Osmanlı İmparatorluğu'na nüfuz etme hedefiyle politikalar geliştirmiştir. Bu politikalar da elbette ki dinden bağımsız olmayacaktı. Osmanlı *Devleti üzerinde*

---

³⁹ F. Müller Hans, "Das moderne Lexikon", (Berlin: Bertelsmann Lexikon-Verlag, 1971)," Orientalistik", 13/434.

nüfuz tesis etmek, İslam coğrafyasının büyük bölümüne hakim olmayı beraberinde getirecekti. Ancak bunun için de bu dünyayı tanımaya yönelik araştırmalara ihtiyaç vardı.⁴⁰

Fransa, İngiltere ve Hollanda gibi sömürgeci ülkeler oryantalistik çalışmalara Almanlara nazaran daha erken başlamışlardır. Birçok meşhur eserler bu ülkelerin oryantalistleri tarafından ele alınmış olsa da Almanlar geç kalınmışlık duygusu ile çalışmalarını hızlandırarak o açığı kapatmayı hedeflemiştir. Nitekim kısa bir süre sonra İslam (Doğu) çalışmalarının bir kolunu Almanya oluşturmuştur. Almanların Doğu hakkındaki araştırmaları aynı zamanda mevcut olan oryantalistik çalışmaları, geliştirmeleri birçok meşhur oryantalist tarafından takdir edilmelerine sebebiyet vermiştir. Almanların ünlü müsteşriklerinden Carl Brockelmann, yaptıkları çalışmalarda epey yol katederek bu alanın öncüleri haline geldiğini ifade etmiştir. Kendisi İngilizlerin bu alana ziyadesi ile emek verdikten sonra çalışmalarını diğer batılı milletlere devrettiğini söylemiştir.⁴¹

2.2. İkinci Dönem 20. yüzyıl

Birçok batı ülkesi gibi Almanya’da oryantalizme büyük hizmetlerde bulunan ülkelere nazaran biridir. Aydınlanma dönemi öncesi yapılan şarkiyat çalışmaları Avrupalıların ortak dili sayılan Latinceye kaleme alınmıştır. Bir yandan Kilise otoritesinin kırılması diğer bir taraftan da laik düşüncenin tesiri ile 17. yüzyıldan sonra her devlet kendi dilinde çalışmalar yapmış ve eserler kaleme alabilmiştir. Hüseyin Yaşar, Avrupa’nın bilhassa Almanya oryantalizminin Rönesansla birlikte Martin Luther tarafından başlatıldığını ifade etmektedir.⁴²

Almanya oryantalizm çalışmalarında diğer ülkelerin gerisinde kaldığını yukarıda ifade etmiştik. 18. yüzyıla kadar Alman ilahiyatçıları ve din adamları Fransa (Paris) ve Hollanda’da (Leiden) kurulan Arapça kürsülerinden beslenmiştir. Reformcu hareketin Almanya’ya yerleşmesi ile Doğu araştırmaları hız kazanmıştır.

⁴⁰ Özcan Taşcı, “Almanya’da Kelam Çalışmaları”, *Dini Araştırmalar Dergisi* 6/18 (2004), 220.

⁴¹ Carl Brockelmann, “Die Morgenländischen Studien in Deutschland”, *ZDMG* 76/5 (1976).

⁴² Hüseyin Yaşar, “*Alman Oryantalizminde Kur’an’a Bakış*”, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2018), 45.

O dönemin Batı zihninde İslam Osmanlıyla özdeşleştirilmişti bu sebeple oryantalistler için araştırma alanı Osmanlılar ve onların inançları olmuştur. Yapılan ilk çalışmalar bittabi tercümelemler olmuştur. Özellikle Klasik Doğu-İslam eserleri ile başlanmış ve hikâyelerle devam etmiştir. Antoine Galand tarafından Fransızcaya çevrilen “1001 Gece Masallarını” bu konuda örnek olarak vermemiz mümkündür.

Alman müsteşrikler İslam (Doğu) araştırmalarında ilerleme kaydetmeyi ancak Doğu’ya ait dilleri öğrenmekten geçtiğinin bilincine varıp, bunun neticesinde Doğu dillerini öğrenmeye yönelik girişimlerde bulunmuşlar. Tübingen Üniversitesinde Şark Dilleri ve Kültürleri adında bölümler açılmış akabinde Şark Enstitüsü kurulmuştur. Başta Arapça olmak üzere Türkçe, İbranice ve Farsça gibi dillere yoğunlaşmışlardır. Thomas Erpernius’un “Grammatica Arabica” ve Sylvester Sacy’nin “Grammaire Arabe” eserlerini Almancaya çevrilmesi bu dönemde yapılan önemli faaliyetlerdendir. Alman oryantalizminin bu denli ilerlemesinin altında şüphesiz Arabiyyat çalışmalarına verdikleri önem yatmaktadır. Heinrich von Diez ve Josef von Hammer- Purgstall gibi Diplomatlar yaptıkları Doğu seyahatleriyle orada bulunan eserleri Avrupa’ya taşımışlardır. Özellikle Purgstahl birçok eseri kendi şahsi kütüphanesine dâhil etmiştir.

Bununla beraber Hammer Purgstahl gibi oryantalistler Kur’an-ı Kerim çalışmalarını farklı bir boyuta taşıyarak bundan sonraki araştırmalarında metin tenkidi, sure tertibi, kıraat ve imla farklılıkları, gibi birçok detaya yer verilmiştir.

Zikredilmeye değer bir Oryantalist de Heinrich Leberecht Fleischer’dır. Kendisi Arap dili alanında gerek gramer gerekse de Arapça sözlük çalışmaları ile Alman şarkiyatını önemli bir yere taşımıştır.⁴³ H. L. Fleischer aynı zamanda 1845 yılında “Alman Şark Araştırmaları Cemiyeti’nin” (Deutsche Morgenländische Gesellschaft) kurarak Almanya’nın artık Şarkiyat alanında söz sahibi olduğunu göstermiştir. Fleischer kurduğu cemiyetinin hemen ardından “Alman Şark Araştırmaları Dergisi’ni” yayın hayatına sokmuştur. Kısa bir süre sonra Almanya’da enstitüler kurulmuştur. Bunlar:

1887 yılı: Seminar für Orientalische Sprachen (Doğu Dilleri Okulu), Berlin

---

⁴³ Paret, Arabistik Und İslamkunde An Deutschen Universitäten”, 8-9.

1894 yılı Orientalisches Seminar (Şarkiyat Okulu),

1887 yılı Institut für Orientalische Philologie (Doğu Diller Enstitüsü)

Yapılan bu denli kaliteli çalışmalar 19 ve 20. Yüzyılları Alman Şarkiyatının kademesini bir tık daha yükseltmiş ve böylece Almanlar çalışmalarında diğer devletlere rol model olmuştur. Oryantalis Enno Litmann, Almanyadaki İslam bilimini, Arabiyyât'ın şubesi olarak niteler ve İran dili ve edebiyatı, Türkoloji, Afrika dili ve edebiyatı, Genel Tarih ve Din bilimleriyle bağlanması gerektiğini belirtir.⁴⁴

İlerleyen süreçte Kur'an-ı Kerim ve Hadis çalışmalarına, Tarih, Tasavvuf, Kelam ve Teoloji de eklenmiştir. Abraham Geiger ve Gustav Weil gibi oryantalistler İslam kaynakları metinlerini ele alırken tarihsel eleştiri metodunu uygulamaya çalışmıştır. “Muhammed Yahudilikten Neler Almıştır?” eserinde Geiger, Hz. Muhammed'in İslam'ı Yahudilikten beslenmeye çalıştığını iddia etmektedir.⁴⁵ Bunun gibi İslam'ın ortaya çıkışı Kur'an'ın indirilişi, tebliğ edilişi, kitap şekline gelişi ve Hz. Muhammed'in hayatı, kişiliği, yaşadığı dönem ve sosyal çevresi, oryantalistlerin daima ilgi odağı olmuştur.

Almanya'nın önde gelen oryantalistlerin bazıları Theodor Nöldeke, Carl Heinrich Becker, İgnaz Goldzieher, Julius Wellhausen, Carl Brockelmann gibi isimlerdir. Bu listeyi uzatmak elbette ki mümkün ancak saydığımız müsteşriklerin çalışmaları kendilerinden sonra gelen araştırmacılara önder olmuştur. Kur'an, Siyer, Sami dilleri, İslam Tarihi gibi birçok alanda çalışması olan Nöldeke, haleflerine ciddi anlamda tesir etmiştir.⁴⁶

Almanya'da 1910 yılında Carl Heinrich Becker tarafından “Der İslam” dergisi, buna paralel olarak da 1913 yılında Berlin'de “Die Welt des İslam” dergisi yayın hayatına girmiştir. Der İslam dergisi o dönemin Almanya'sında İslam ve Müslümanlar hakkında yazılan makaleler ve yazıları içermektedir. İlk sayıda “Almanya ve İslam”, İslam Sanatının Doğuya Ait Unsurlarına Dair”, “Mısır'da İslami Gölge Oyunları”, “Doğu Sudan Tarihi Hakkında” gibi İslam'ın siyasi, coğrafi

---

⁴⁴ Bekir Ezer, *Alman Oryantalistlerin Hz. Muhammed Sünnet ve Hadis Hakkındaki Çalışmaları (1900- 1950)*, (Kayseri : Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 6.

⁴⁵Paret, *Arabistik Und İslamkunde An Deutschen Universitäten*, 10.

⁴⁶Paret, *Arabistik Und İslamkunde An Deutschen Universitäten*, 14.

ve politik yönünü ortaya çıkaran eserlere yer verilmiştir. Günümüze kadar yayın hayatını sürdüren bu dergi Almanya’da modern İslam biliminde ses getirmeyi hedeflemiştir. Derginin editörü Becker, *Der İslam als Problem (Problem Olarak İslam)* başlıklı ilk sayıyı bir girizgâh niteliğinde yayınlamış ve derginin asıl amacını bu makalesiyle ortaya koymuştur.⁴⁷ İslam nasıl tekdüze bir medeniyet haline gelmiştir ve bu gelişiminde hangi dini olay rol oynamıştır? “⁴⁸ sorusuyla da modern İslam biliminin asıl sorununun ne olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır.

O dönemde Hamburg’da “Doğu Tarihi Ve Kültürü Kürsüsü’nde” (Lehrstuhl für Geschichte und Kultur des Orients) profesör olan Heinrich Becker, Ortadoğu bilimi hakkında çalışmalar sürdürmekteydi.⁴⁹ Becker, yöresel farklılıklara rağmen İslam’ın tekdüze bir medeniyet olduğunu bunun ise İslam’ı yaşamakla aynı şey olmadığını ifade ederek İslam’ı hem bir din, hem bir coğrafya hem de bir kültür ve medeniyet olarak tanıtmıştır.

Diğer Alman Şarkiyat Dergileri:

- Oriens (Doğu): Helmut Ritter , 1947 İstanbul.
- Fikrun wa Fann (Bilim ve Düşünce) : 1963 Bonn.
- Zeitschrift für Assyriologie (Asuroloji Dergisi), 1887.
- Byzantinische Zeitschrift (Bizans Araştırmaları Dergisi) 1892 Leipzig.
- Orientalische Literaturzeitung (Doğu Edebiyatı Dergisi) Felix Peiser, 1898 Leipzig ve Berlin’de
- Berlin Doğu Dilleri Enstitüsü Bülteni, Kuruluş: 1898
- Zeitschrift des Deutschen Palästinavereins (Alman Filistin Araştırmaları Dergisi): 1878’de Leipzig, Stuttgart ve Wiesbaden’de.
- Orientalisches Archiv (Şarkiyat Arşivleri) ,1910.
- Die Welt des Islam (İslam Dünyası): Martin Hartmann, 1913 Berlin.
- İslamica (İslamiyat): August Fischer,1924 Leipzig.
- Die Welt des Orients (Doğu Dünyası):1947 Wuppertal.
- Asiatischer Studien (Asya Araştırmaları) :1947
- Kunts des Orients (Doğu’nun Sanatı):1950

---

⁴⁷ Carl Heinrich, Becker. "Der Islam als Problem", *Der İslam dergisi* 1/1 (Ocak 1910), 1-22.

⁴⁸ Becker, "Der Islam als Problem", 4.

⁴⁹Dietrich Jung, “Der İslam als Problem. Ein Blick auf aktuelle Publikationen über den İslam”, *Neue Politische Literatur* 55/ 1 (Ocak 2010), 109-130.

- Mitteilungen des Institus für Orientforschung (Doğu Araştırmaları Enstitüsü Dergisi), 1953, Berlin
- Orient (Doğu) 1960, Opladen .
- Zeitschrift für Arabische Linguistik (Arap Dilbilim Dergisi)1978, Erlangen.

Yapılan bu çalışmalar Alman oryantalizmine sayısız eserler vermiştir. Almanya, Avrupa oryantalizmi içinde yüksek bir seviyeye ulaşarak bağımsız bir bilim dalı haline dönüşmüştür. Almanya’da çalışmalara İkinci Dünya Savaşına kadar hızla devam etmiş, ancak harbin etkisi ile beraber çalışmalar bir süre sekteye uğramıştır. 1978 tarihinde Edward Said’in Şarkiyat adlı eseri ile beraber oryantalizm terimi entelektüel bazda bir tartışma konusu olmuştur. Bu tarihten önce kısmen eleştirel nitelikli metinler yayınlansa da Said’in kitabı sonrası oryantalizme kritik bir yaklaşım teorik bir zemine oturtulmuştur.

11 Eylül saldırısı, İslamofobik saldırılar, Suriye savaşı sonrası göç sorunu ve bunun gibi bir çok neden, Oryantalizm hareketinin günümüzde de mevcudiyetini koruyacağını ve çalışmaların bu sebeplere bağlı olarak katlanacağını söylemek pekâlâ mümkündür.

Ayrıca 11 Eylül olaylarında Georg W. Bush “Bu Haçlı Seferi, terörizme karşı savaş, zaman alacak” demiştir.

Türklerin şarkiyat çalışmaları ile münasebeti Osmanlı’nın son dönemine rastlamaktadır. Yapılan ilk çalışma İkinci Meşrutiyet döneminde Reinhart Dozy’nin “essai sur l’histoire de l’islamisme” adlı eserinin 1908 yılında Abdullah Cevdet tarafından tercüme edilmesidir. Buna müteakip bir diğer çalışma da “İslam Ansiklopedisi’nin” Türkçeye çevirisidir.

Oryantalizmin kendi içinde geniş bir yelpazeye sahip canlı bir doktrindir. Birçok şubesinin bulunması, kadim bir geçmişe sahip olması ve hakkında birçok araştırmalarının yapılmasından dolayı biz tezimizde daraltmaya gideceğiz. Edward Said öncesi Oryantalizm’de İslami çalışmalara karşı taraflı bir tutum sergilendiğini görmekteyiz. Geiger ve Goldziher gibi Alman oryantalistler İslam’ın diğer iki semavi dinlerinden etkilendiğini ileri sürmüşler ve bunu ispatlama yoluna girmişler, eserlerinin birçoğu da döneminin sömürgeci zihniyetine hizmet etmiştir. Başta Kur’ana ve Hadislere olan negatif tutumlarını geliştirerek, İslam’ın diğer ilim

dallarına da yansıtılmışlardır. Biz bu çalışmamızda oryantalist nazariyesinin İslam Mezhepleri üzerindeki tezahürlerini inceleyerek sonuçlarını ortaya koymaya çalışacağız. Dini sebepler, siyasi sebepler, İslam beldelerinin genişlemesi, farklı gelenek ve kültürle temas halinde olma, insanların anlayış ve yorumlama kabiliyetinin farklı oluşu, sonradan Müslüman olan kişilerin eski adetlerinin etkisi veya gelenek ile dinin iç içe girmesi vb. sebeplerden dolayı İslam’da mezhepleşme de dediğimiz şubelere ayrılma durumu kaçınılmaz olmuştur. Peygamberimiz s.a.v.’in vefatından yaklaşık otuz yıl sonra İslam Tarihinde Sıffin savaşına müteakip ortaya çıkan ilk mezhep Hariciliktir. Emevilerin devlet yönetimi ve Haricilerin baskısı Müslümanları farklı yollar aramaya itmiş, bunun akabinde Mürcie tarih sahnesinde yerini almıştır. Birinci asrın sonlarına doğru Şiilik teşekkül etmeye başlar, kırılma noktası ise Muhtar es-Sakafi hareketidir (67). Muhtar taraftarlarının öldürülmesi ile daha sonra Muhammed b. Hanefiyye’nin (ö.81) ölmediği fikri etrafında kümeleşmesi sonucu Şii-Gulat hareketi ortaya çıkmıştır. Mezheplerde Haricie, Mürcie ve Şia ve büyük günah meselesi tartışmaları etrafında Mutezile teşekkül etmiştir. İslam düşünce tarihini dolduran Mezheplerin pek çoğunun kökenleri, hicri birinci asrın sonunda ortaya çıkan dört mezhebin üzerinden şekillenmiş, tarihsel akış içerisinde her biri yok olsa da günümüzdeki mevcut mezheplerin zeminini oluşturmuşlardır.

İslam’ın bu denli farklı fırkalara ayrılması oryantalistler tarafından da merak konusu olmuştur. İlk etapta Kur’an ve Hadis çalışmaları daha sonra diğer İslam ilimleri üzerinde yoğunlaşan müsteşrikler, Mezhepler tarihi alanında ekseriyetle Şiiler ve aşırı Şii fırkalar hakkında çalışma yaptıkları tespit edilmiştir. Yapılan çalışmalarda her oryantalistin farklı bir metodolojiye sahip olduğunu, kiminin İslam’a karşı önyargı beslediğini, doğu toplumunu ötekileştirdiğini, kiminin kendi inançları ile bir kıyaslamaya girdiğini gözlemlememiz mümkündür. Bazı oryantalistler ise direkt veya dolaylı yoldan İslam’a hizmet dahi etmiştir. Buna örnek olarak meşhur oryantalist Helmut Ritter, çalışmalarının ve Türk-İslam toplumuna yaptığı sayısız katkılar yanı sıra, M. Fuat Sezgin gibi bir cevherin yetişmesine vesile olmuştur. Hocasına olan saygısını ve hayranlığını her fırsatta dile getiren ve kendisinden “merhum” diye bahseden M. Fuat Sezgin, bir oryantalistin İslam alemine hizmetinin örneğidir.

Bir diğer taraftan da Şii araştırmalarında derinlik kazanan Rudolf Strotmann'ın çalışmaları incelendiğinde, İslam'a karşı eleştirel bir tutuma sahip olduğunu, özellikle aşırı Şii fırkaların itikadi boşluklarından faydalanarak, bunları sürekli hristiyanlıkla kıyasladığını gözlemlemek mümkündür.

Bunlarla beraber güncel veya ağdaş oryantalistlerin yaptıkları çalışmaların tespiti de önem arz etmektedir. Bizim alanımızla alakalı olarak öne çıkan isimlerden biri de Heinz Halm'dir. Kendisi zellikle İsmailiyye ve alt kolları üzerinde yoğunlaşmıştır.

Biz Tezimizin ikinci bölümünde üç farklı oryantalisti ele alarak, onların hayatları, eserler ve neşirlerine yer vereceğiz.

İKİNCİ BÖLÜM

ALMAN ORYANTALİSTLER

1. Helmut Ritter

Helmut Ritter, 20. yüzyılın tanınmış alman oryantalistlerinden, oldukça kapsamlı bir araştırma sahasına sahip, İslam'ın bir çok alanın da çalışmasının olması ile dünya şarkiyatçılarının piri olarak bilinen ve aynı zamanda Türkiye'ye Şarkiyat alanına kapı aralayan ilk kişidir.

1.1. Helmut Ritter'in Hayatı

Ritter 27 şubat 1892 yılında Almanya'nın Lichtenau şehrinde bir Protestan rahibin oğlu olarak dünyaya gelmiştir. Kardeşleri tarih araştırmacısı Gerhard Ritter ve Teolog Karl Bernhard Ritter'dir. Liseyi 1910 yılında Kassel şehrinde tamamladıktan sonra Saksonya eyaletinde bulunan Halle Üniversitesinde Şarkiyat, Teoloji ve Filoloji bilim dallarında Brockelmann ve Paul Kahle gibi oryantalistlerden eğitim almıştır. Brockelmann, kendisine talebesi sorulduğunda Ritter için “yüksek kabiliyetli bir teolog” ifadesini kullanmıştır. 1913 yılında eğitimini tamamlamadan, 5. dönemden sonra Halle Üniversitesinden ayrılmış Fransa'nın Strazburg şehrinde bulunan Üniversitede tahsiline devam etmiş ve orada Enno Littmann, Samuel Landauer, Carl Frank, Theodor Nöldeke'den öğrenim görmüştür.

1914 yılında Hamburg Kolonial Enstitünün öncülerinden Carl Heinrich Becker, asistan eksikliğinden dolayı Littman'a ulaşmış, onun tavsiyesi üzere Ritter'i asistanı ve araştırma görevlisi olarak yanına almıştır. Ritter asistanlığı yanı sıra Becker'in nezaretinde, Doğu Tarihi ve Kültürleri alanında seminerler vermiştir. Aynı yılda Almanya'nın Bonn şehrinde bulunan Üniversite'ye geçiş yaparak “*Ein Arabisches Handbuch der Handelswissenschaft*”⁵⁰(Arapça Ticaret Bilimi El Kitabı) adında Doktora tezini tamamlamış, Birinci Dünya Savaşında görevlendirilmeden önce de tezinin savunmasını yapmıştır.

---

⁵⁰Helmut Ritter, “Ein Arabisches Handbuch der Handelswissenschaft”, *Der Islam* 7/1-2, (1916), 1-97.

Birinci Dünya Savaşına kadar Üniversite tahsilini tamamlayan Ritter öğrencilik hayatında Türkçe ve Arapça başta olmak üzere bütün Sami dillerini öğrenmiş buna ilaveten İslam'a, İslam Kültür ve Tarihi dalına yönelmiştir. İslam Bilimlerinin zenginliği onun iştiağını artırmış ve çalışmalarına derinlik kazandırmıştır. Martin Plessner Ritter'in gayretini şu şekilde ifade eder: "İslam kültürü onun manevi dünyasının bir bölümünü kapsardı, İslam Hukuku/ Fıkıh dışında hemen her dalda ve birçok dilde çalışmalar yapmıştır."⁵¹

1914 ile 1918 yılları arasında Alman ordusuna mütercim olarak İstanbul, Irak ve Filistin'de görevlendirilen Ritter, bulunduğu bölgelerin dillerine zamanla daha da hâkim olarak kendisini dil konusunda epeyce geliştirmiştir. Arapça, Türkçe ve Farsçada pratiklik kazanmış, bulunduğu bölgelerin kültür ve medeniyetlerine dair notlar almıştır. Ritter buna ilaveten İngilizleri mağlup eden Kutü'l-Amâre zaferinde bulunmuştur.

Savaştan sonra edindiği kültürel zenginlikten dolayı 1919 yılında Hamburg Üniversitesine Doğu Dilleri kürsüsüne 27 yaşında ordinaryus profesör olarak atanmıştır. Nietzsche'den sonra genç yaşta ordinaryus profesör olan yegâne kişi Helmut Ritter'dir.⁵²

1925 yılına kadar Hamburg'da ders veren Ritter, İran Edebiyatı ve Tasavvuf alanında çalışmalara başlamış ancak bu yıldan sonra, o dönemin Almanya'sında suç teşkil eden Eşcinsellik suçlaması ile bir yıllık Hapis cezasına çarptırılarak görevinden alınmıştır.⁵³ Ritter'in tahliyesinin ardından yarım kalan çalışmalarını tamamlamak üzere, kendisine "Notgemeinschaft der deutschen Wissenschaft" tarafından altı aylık burs bağlanarak, 22 yılını geçireceği İstanbul'a gönderilmiştir.

Yaklaşık 1949 yılına kadar İstanbul'da kalan Ritter, Osmanlı Kütüphanelerini bilhassa el yazma eserlerin zenginliğini keşfedince sadece Farsça literatür ve tasavvuf ile yetinmeyip, çalışma yelpazesini genişletmiştir. Bu durumu kendisi şöyle ifade etmektedir:

---

⁵¹ Martin Plessner, "Helmut Ritter (1892-1971)". *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 122/1 (1972), 7.

⁵² Ahmed Ateş, "Helmut Ritter", *Şarkiyat Mecmuası* 0/5, (2011), 2.

⁵³ Josef Van Ess, "Im Halbschatten: Der Orientalist Helmut Ritter (1892-1971), Harassowitz Verlag 2013, 117.

“İstanbul’da kalan her oryantalistin ilk vazifesi, buradaki kütüphanelerle meşgul olmaktır. Bunun sebebini şöyle açıklayabilirim: İstanbul’da bulunan yaklaşık 60 kütüphanedeki el yazmaları hazinesinin %50-60’ı, Avrupa bilim dünyasında hiç bilinmiyor. (...) Bunun sebebi ise şu: Kütüphanelerin sadece bir kısmında kataloglar (defter) mevcut. Birincisi, bu katalogları Almanya’da bulmak oldukça zor, ikincisi ise ihtiva ettikleri bilgiler büyük oranda yanlış. (...) Gerçi kataloglar Carl Brockelmann tarafından Arap Literatürü Tarihi’nde (GAL) kullanıldı, ama burada hayretle tesbit ettiğim gibi sadece özet tarzında..”⁵⁴

İstanbul’da çalışma alanını genişleten; Osmanlı arşivi ve yazma eserler üzerinde yoğunlaşan Ritter, orada bulunan bilim hazinesinin keşfedilmesi gerektiğini ayrıca Avrupa da yeterli kaynağın olmadığını ifade ederek, avrupalı meslektaşlarını bu konuda aydınlatmıştır. Ahmed Ateş Ritter’in çalışma şeklini şöyle tasnif etmiştir:

- İstanbul Kütüphanelerinde çalışmak
- Önemli eserleri Avrupalı oryantalistlere tanıtmak
- Mühim eserleri bastırmak.⁵⁵

Helmut Ritter, Almanya’da bulunan meslektaşlarına yaptığı ve yapacağı çalışmaları rapor olarak göndermiş, onlar ile ortak ilişki halinde olmayı amaçlayarak, Almanya’dan gelen finansal destek ile “*Deutsche Morgenländische Gesellschaft (DMG)*”ın (Alman Şarkiyat Cemiyeti) bir kolunu İstanbul’da kurarak, bu cemiyette müdürlük vasfını üstlenmiştir.

Mustafa Kemal Atatürk’ün kararı ile 1933 yılında Dârü’l-Fünûn kapatılıp yerine çağdaş ve batı standartlarına uygun olan İstanbul Üniversitesi kurulmuştur. Yenilenen bu üniversitelerde hemen hemen her Bilim dalında Avrupalı akademisyenlere ihtiyaç hasıl olmuş⁵⁶, gelen akademik heyetin çoğunluğunu ise dönemin Nazi Almanyasın’dan kaçıp Türkiye’ye sığınan Alman bilim adamları oluşturmuştur. Nitekim 1936 yılında Helmut Ritterde İstanbul Üniversitesi’nde akademisyen olarak Arap ve İran Filolojisi alanında görev almış, daha sonra da

---

⁵⁴Hatice Dilek Güldütuna, “*Fuat Sezgin ve Hocası Helmut Ritter*”, İstanbul: 1. Uluslararası Prof. Dr. Fuat Sezgin İslâm Bilim Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı, (13-15 Haziran2019), 6.

⁵⁵Ateş, “Helmut Ritter”, 2.

⁵⁶Güldütuna, “Fuat Sezgin ve Hocası Helmut Ritter”, 6.

kendisine bu alanda Ordinaryüs Profesör unvanı verilmiştir. Bu tarihten itibaren yaklaşık İkinci Dünya Savaşı sonrasına kadar İstanbul Üniversitesi'nde profesör olarak bir yandan araştırma yapıp diğer yandan da ders vermiş, bir diğer yandan ise talebe yetiştirmiştir. Türkiye'de Doğu Dilleri alanında profesör olan yegane isim Helmut Ritter'dir. Zamanla resmi bir kişilik haline gelen Ritter, o dönemin Kültür Bakanı ile yakından temas halinde olmuştur.

Ahmed Ateş, Helmut Ritter'in ülkemiz ve akademik camia için çok büyük fayda sağladığını ifade ederken, Ona çalışmalarından dolayı millet olarak minnet duyulması gerektiğini dile getirmiştir. Ritter üniversite kütüphanesinden faydalanarak 1938 yılında "Orient Institut" (Şarkiyat Enstitüsünü) kurmuş ve bunun başkanlığını da kendisi üstlenmiştir.⁵⁷ Öğrencilerine çağdaş dil bilimi usullerini öğretmiş, akademik hayatının büyük bir kısmını bu enstitüde araştırma yaparak geçirmiştir. Yapılan çalışmalar neticesinde görünen o ki Ritter, Türkiye'de oryantizm geleneğinin başlatılması ve geliştirilmesinde çok büyük bir payı olmuştur.

Doğu Bilimi çalışmalarında hocası Carl Heinrich Becker'in izinden giderek, oryantizmi her şeyden önce güncel durumları göz önünde bulundurarak anlaşılması gerektiğini ifade eden Ritter bunun yanı sıra dilsel, kültürel ve politik koşulları mevcut farklılıklara göre ele alınması gerektiğine dikkat çekmiştir.

Ritter; donanımlı bir araştırmacı, editör, organizatör ve mütercim, onun için birçok dil bilmek ciddi anlamda önem arz etmiştir. Türkçe, Arapça, Farşça, Aramice, Kürtçe gibi birçok Orta Doğu dillerine hakim olmakla beraber bu dillerin tarihsel süreçleri üzerinde de çalışmalar sunarak Dil Araştırmaları konusunda Becker'in halefi olmuştur. İlerleyen süreçlerde hocası Becker'in kurduğu "Der İslam"⁵⁸ dergisinde başta beraber daha sonra da kendisi çeşitli makaleler yayınlamıştır.

İkinci Dünya Savaşı sonrası akademi camiası bilhassa şarkiyat gibi birçok ilim dalında ciddi bir durağanlık söz konusu olmuştur. Bunun önüne geçmek için

---

⁵⁷Ateş, "Helmut Ritter", 3.

⁵⁸"Der İslam Zeitschrift für Geschichte und Kultur des islamischen Orients" dergisi bir Alman şarkiyat araştırmaları dergisidir. 1910 yılında Carl Heinrich Becker tarafından kurulan bu yayın organı neşir hayatına devam etmektedir.

Ritter uluslararası bir ortaklık öne sürerek, M. Fuad Köprülü, Adnan Adıvar, Reşit Rahmeti Arat, Ahmet Ateş, John Kingsley Birge, W. C. Edvars ve L. Thomas gibi kendisi ile benzer düşünceye sahip olan ilim adamları ile 1948 İstanbul'da "Uluslararası Şark Tetkikleri Cemiyeti'ni" kurmuştur.⁵⁹ Bu cemiyetin önderliğini yapan Ritter, Doğu ve Batı arasında kurulan ilmi bağı güçlendirmek ve Doğu araştırmalarına daha iyi hizmet sunmak adına "Oriens"⁶⁰ adında bir yayın organı çıkarmıştır. İlk zamanlarda el yazması eser incelemeleri ve tanıtımlarını "Philologica" başlığı altında, Der İslam dergisinde neşrederken daha sonra ise bunları Oriens'e taşımıştır. Yapılan çalışmalar sonucunda 24 adet Arap, Türk ve Fars Dilindeki eserler değişik baskılarla karşılaştırılıp farkları ortaya koyularak yayınlanmıştır. Özellikle el yazma eserler Ritter için oldukça önem arz etmiş, ilk olarak İstanbul ve daha sonra Anadolu'nun çeşitli kütüphanelerinde yazma eserlerin tahlil ve tenkidini yapan biri olarak Anadolu'daki yazmalara en çok hakim olan ve bunları Batı'ya tanıtan yegane kişidir. Ritter'den sonra Türkiye'de yapılan çalışmalarda edisyon-kritik yöntemi uygulanmaya başlanmıştır.⁶¹

Bunlar dışında Ritter, *Orientalia* ve *Bibliotheca Islamica* adında bir yayın dizisi neşredip çoğu zaman bu dergilerde tercümelemler neşretmiş yine aynı zaman da dergilerin editörlüğünü üstlenmiştir.

1949 yılında Almanya'ya dönen Ritter, Frankfurt'ta Johann Wolfgang Goethe Üniversitesinde tekrar Doğu Filolojisi alanında Ordinaryüs profesörü unvanını almıştır. Ancak bazı kişisel sebepler ve savaş sonrası oluşan negatif atmosfer nedeni ile kendisini tam anlamı ile akademik hayata adapte edememiş, emekli olduktan sonra 1953 yılında tekrar İstanbul'a dönüş yapmıştır. İstanbul'da bulunduğu süre zarfında Unesco tarafından Prof. Dr. W. Duda ve Prof. Dr. Ahmed Ateş ile birlikte

---

⁵⁹ Ziya Şen, "Fuat Sezgi'nin Hocası Helmut Ritter", Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, ek sayı 2, 2019, 3.

⁶⁰ İlk sayısı Leiden'de çıkarılan "Zeitschrift der Internationalen Gesellschaft für Orientforschung" (Uluslararası Doğu Çalışmaları Cemiyet Dergisi) bu Derginin ilk on cildini Helmut Ritter bizzat kendisi yayınlamıştır. Daha sonra Almanya'ya döndüğünde neşirlerine oradan (Frankfurt Goethe Üniversitesinden) devam etmiştir. Başta editörlüğünü yaptığı bu yayın organında 18. Ciltten sonra bu görevi R. Sellheim'a teslim etmiştir. İlk etapta Doğu Dilleri, Dinleri, Kültürleri, coğrafyası; kısacası Doğu Medeniyetleri hakkında makaleler yayımlanırken, ilerleyen süreçte bu yelpaze genişletilmiş Felsefe, Din Felsefesi, Teoloji ve Hristiyanlık, Genel Tarih, Bilim Tarihi alanında yayınlar bulunmaktadır. Oriens dergisi günümüzde de varlığını sürdürmektedir.

⁶¹ Şen, "Fuat Sezgi'nin Hocası Helmut Ritter", 3.

Ayasofya, Fatih, Esad Efendi ve Nuruosmaniye Kütüphanelerinde Farsça şiirlerden oluşan el yazmalarının katalogunu buna ilaveten Türk ve İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi ve İslam Eserleri Müzesindeki İran şairlerine ait el yazmalarının tavsifi ile görevlendirilmiştir.⁶² Ritter bu görevin yanı sıra İstanbul Üniversitesinde Arap ve Fars Filolojisi alanında 1956-1969 yılları arası ders vermiş ve talebe yetiştirmiştir. 1960 yılında gittiği Beyrut Amerikan Üniversitesinde bir yıl misafir profesör olarak kaldıktan sonra 1969 yılında akademik hayatına bir son verip, rahatsızlığı nedeni ile Almanya Oberursel'e dönmüş ve 19 Mayıs 1971 yılında orada hayatını kaybetmiştir.

Helmut Ritter kendisini ilme ve akademiye adayan nadide insanlardan biri olmuştur. Sadece oryantalizme değil çalışkanlığı ve üretkenliği ile ilim dünyasına pek çok şey kazandırmıştır. Talebesi ve aynı zamanda kendisinin büyük bir hayranı olan M. Fuat Sezgin, hocasından bahsederken, Ritter'e talebe olduktan sonra günde kaç saat çalışması gerektiğini sorması üzerine 13-14 saat cevabını verir, iyi bir alim olmayı hedefliyorsa çalışma saatlerini uzatması gerektiği tavsiyesinde bulunarak, kendi hocası Brockelmann'ın günde 24 saat çalıştığını ilave etmiştir.⁶³ Dil konusunda epey titiz olan Ritter, Sezgin'e kendisini geliştirmesi gerektiğini beş dil olmak üzere her yıl yeni bir dil öğrenmesini tavsiye etmiştir. Bunun üzerine gayretini artıran Sezgin 27 dil öğrenip, 33 dil bilen hocasının gerisinde kalmıştır. Hocasının ilime olan iştiağını ve çalışma şekillerini şöyle anlatır:

“Ritter’le birlikte Ayasofya kütüphanesine gider, meselâ 20 yazma kitap aldıysak aramızda on-on taksim ederdik. Sonra da kapağına, cildinin kalitesine, kâğıdının cinsine, tabii ki yazısına bakarak tarihini bulmak için yarışırđık. Önce Hoca tahmin ederdi, sonra da ben. Tabir caizse sanki iki çocuk gibi hem tatlı bir şekilde hem de son derece heyecanlı olarak yarışırđık. Umumiyetle o benden daha isabetli tahminler yapıyordu, ama bazen de ben tutturuyordum.”⁶⁴

Sezgin'in nazarında hocası, batı şarkiyatçıların piri idi, İslam'a ve Doğu'ya karşı daima objektif yaklaşımlarda bulunmuş, küçümseyici veya negatif düşünce ve

---

⁶² Ateş, "Helmut Ritter", 4

⁶³Sefer Turan "Fuat Sezgin, bilim tarihi sohbetleri, (Söyleşi)", İstanbul: Timaş Yayınları,2018), 55.

⁶⁴Hatice Dilek Güldütuna "Fuat Sezgin Ve Hocası Helmut Ritter",8 - İrfanYılmaz, Yitik Hazinesinin Kâşifi Fuat Sezgin, İstanbul: Yitik Hazine Yayınları 2009, 18.

tutum sergilememiştir. Filoloji alanında daha önce neredeyse hiç kimse ve (muhtemelen) ondan sonra da neredeyse hiç kimse onun gibi ustalaşamamıştır. Helmut Ritter, kelimenin tam anlamıyla bir bilge filologdur. Bilimsel üretkenliği büyük ölçüde meraka ve yalnız araştırmalara dayanan bir kişiliğe sahip olması nedeni ile farklı metin (ve türleri) ona hiç bir şekilde zor gelmemiştir. Helmut Ritter'e göre: *“İnsan bir hiçtir, kalıcı olan tek şey insanın ortaya koyduğu eserdir.*

1.2. Helmut Ritter'in Eserleri ve Neşirleri

Biz Ritter'in eserlerine yer verirken, sadece kronolojik bir sıralama yapmayı öngördük:

“Karagös, Türkische Schattenspiele” Birinci Bölüm: Die Blutpappel, die falsche Braut, die blutige Nigar. Ritter, Hannover, 1924. VII s.191.

İkinci Bölüm: İstanbul-Leipzig, 1941. (Bibliotheca Islamica, nr. 13a),XIX. s. 339

Üçüncü Bölüm: A. Tietze'nin -Wiesbaden, 1953. XII s. 666

Über die Bildersprache Nizamîş. - Berlin-Leipzig, 1927. s.73

Aserbeidschanische Texte zur nordpersischen Volkskunde (Der Islam, 1921, XI, 181 v. d. ; aynı mecmua, 1939, XXV, 235—268).

Philologica I. Zur Überlieferung des Fihrist (Der Islam, 1928, XVII, 15-23).

Pilologica II. Über einige Koran und Hadit betreffende Handschriften hauptsächlich Stambuler Bibliotheken (Der Islam, 1928, XVII, 249-257).

Philologica VI. Ibn al-Ğâuzîs Bericht über Ibn ar-Ravendi (Der Islam, 1931,19, 1-17)

Philologica VII. Arabische und persische Schriften über die profane und die mystische Liebe (Der Islam, 1933, XXI, 84-109).

Philologica VIII. AnsarT Herewl. - SenaJ i Ğaznezıı (Der islam, 1934, XXII, 89-105).

Xalil b. Aybek al-Safadi, al- Wafi bi 'l-wafayat. Das biographische Lexicon. I. - Istanbul - Leipzig, 1931, VIII + 385 s. (Bibliotheca Islamica, nr. 6a)

Schriften Jacqub Ibn Ishaq al-Kindi' in Stambuler Bibliotheken (mit Beiträgen von M. Plessner), (Archiv Orientální, 1932, IV, 313— 372).

Maslama b. Ahmad al-Macrlî, Ğöyat al-hakım wa ahaqq an-naticatayn bi t-taqd'im.- Leipzig-Berlin, 1933. 416 s. (Studien der Bibliothek Warburg, nr. XII).

Das Proömium des Matnawi-i Mawlavi (ZDMG, 1939, XCIII 169—196).

Nizami, Haft paykar. Heft Peiker. Ein romantisches Epos. Hrsg. von H. Ritter und J. Rypka. - Prag, 1934. 9 f 43 + 358 s. (Monografie Archivu Orientálního, nr. 3).
Philologica IX. Die vier Suhrawardt. Ihre Werke in Stambuler Handschriften (Der Islam, 1937, XXIV, 270-286 ; 1939, XXV, 35-86) .

Faridaddin 'Attar, îlâhî-nâma. Die Gespräche des Königs mit seinem Söhnen, eine mystische Dichtung.-Istanbul-Leipzig, 1940. s.15-439 s. (Bibliotheca Islamica, nr. 12).

Abdalqâhir al-Curcânî, Asrar al-balâğa. Mysteries of Eloquence. -İstanbul, 1954. XXVI + 485. {İstanbul Üniversitesi Yayınlarından Nor 601. Edebiyat Fakültesi, Şarkiyat Enstitüsü Neşriyatı).

Ayasofya Kütüphanesinde tefsir ilmine âit Arapça yazmalar (Türyat mecmuası, İstanbul, 1945, Vîl/VIII, cüz 1, s. 1—93).

Philologica XIII. Arabische Handschriften in Anatolien und Istanbul (Oriens, 1949, II, 236-314 ; 1950, III, 31-107).

Autographs in turkish Libraries (Oriens, 1953, VI, 63—90), başlıca müelliflerin el yazılarını gösteren 22 levha ile.

Philologica XI. Mavlânâ Ğalaladdin Rûmı und sein Kreiş (Der islam, 1942, XXVI, 116-158 , 221—249).

Philologica XV. Faridaddin 'Attar II (Oriens, 1958, XI, 1—76).

Philologica XV. Faridaddin 'Attar III (Oriens, 1959, XII, 1-88) .

Philologica XVI. Faridaddin 'Attar IV. (Oriens, 1961, XIII-XIV 195-239).

Die Geheimnisse der Wortkunst {Asrär al-balaġa} des Abdalqähir al-Curcäni aus dem arabischen übersetzt. - Wiesbaden, 1959. 33-j-479 s.(Bibliotheca Islamica, nr. 19).

Die Mevlânefeier in Konya 11.-17. Dezember 1960 (Oriens, 1962, XV, 249-270).

Das Meer der Seele. Mensch, Welt und Gott in den Geschichten des Faridaddin 'Attar. - Leiden, 1955. 777 + 4 s.

Ahmad Ğazzâli, Sazvanih. Ahmad Ğazzali's Aphorismen über die Liebe. İstanbul - Leipzig, 1942. VII + 196 s. (Bibliotheca İslamica, nr. 15)

«Picatrix: Das Ziel des Weisen (Almancaya trc. H. Ritterve M. Plessner).- LXXVIII-j-435 s. {Warburg Institute, University of London, 1962)

1.3. Helmut Ritter'nin İslam Mezhepler Tarihi alanında yaptığı çalışmalar

Ritter, *Makalatü'l-İslamiyyin* ve *Fırak'uş-Şia* gibi İslam Mezhepler Tarihi'nin kaynak eserlerinin neşrini yapmıştır.

Al-As'ari, Maqalat al-islamiyyin wa'xtilaf al-mu-sallin. Die dogmatischen Lehren der Anhänger des Islam. I—III. İstanbul-Leipzig, 1929—1933.

Helmut Ritter 1929-1933 yıllarında İslam Mezhepleri Tarihi'nin en önemli kaynak eserlerinden Ebu'l Hasan el Eş'ari' ye ait Makalatü'l İslamiyyin'i, "İslam'ı benimseyenlerin dogmatik öğretileri"ni bir bütün halinde Arapça olarak yayımlamıştır.

Sadece iç kapağı Almanca olan bu eser arapça metin halinde neşredilmiştir. Eş'arinin eseri iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Celilu'l-Kelam, yani genel konular altında İslam Mezheplerini şematik olarak tasnif etmiş, müslümanların ayrıldığı mezhepleri on gruba ayırarak bunların görüşlerini zikretmiştir. Bu on mezhep şunlardır: Şia, Hariciler, Mürcie, Ashabü'l-Hadis, Mutezile, Cehmiyye, Dıriyye, Külabiyye, Hüseyniyye ve Bekriyye'dir.

İkinci bölümde ise Dakiku'l-Kelam altında tematik olarak Kelam konularını ele alarak fikir ve görüşlere yer vermiştir.

İlk olarak 1929 yılında Hellmut Ritter'in Makalatü'l-İslamiyyin'i neşretmesiyle yayın hayatına giren Bibliotheca Islamica (BI), Orient-Institut Beirut'un ağırlıklı olarak Arapça metinlerin eleştirel baskısı için oluşturduğu platformdur.

Abu Muhammad Al-Hasan Ibn Musa an-Naubahiti, Fıraq aş-Şia. Die Sekten der Schia, Istanbul - Leipzig, 1931. 115 S. arab. Text

Ritter bu çalışmasında da Nevbahti'nin Fıraku'ş-Şia'sını Bibliotheca Islamica'nın dördüncü cildinde neşretmiştir. Nevbahti'nin günümüze ulaşan tek eseri olduğu söylenilmektedir. Konu itibari diğer mezheplere temas etse de Şii firkalardan bahsetmektedir. Şia'nın teşekkülü, cereyan eden iç anlaşmazlıklar, bunun sonucunda oluşan firkalaşma süreci ve mevcut alt kolları incelenmiştir.

Philologica III. Muhammedanische Häresiographien (Der Islam, 1929).

Der İslam Dergisinde yer alan bu çalışma tezimizin üçüncü bölümde detaylandırılmıştır.

2. Rudolf Strothmann

Avrupalı bir teoloğun tahsilinin ilerleyen süreçlerinde Doğu Bilimleri üzerine yönelmesi sık rastlanılan bir durumdur. Pek çok sayıda önemli oryantalist ya ilahiyat (teoloji) öğrencisi iken, ya bir din adamı ya da bu alana yatkın bir evde doğmuştur. Bu bilim dalı ile ilgilenen bazı araştırmacıların alanlarına ilgisi arttıkça çalışmalarında derinlik kazanmış, bazıları ise ilerleyemeden çalışmalarını sonlandırmıştır. Buna binaen hristiyan bir teolog olan Strothmann'ın hayatı incelenecektir.

2.1. Rudolf Strothmann'ın Hayatı

Bir teolog aynı zamanda bir din adamı ve bir Doğu Bilimi uzmanı olarak karşımıza çıkan Rudolf Strothmann, 4 Eylül 1877 yılında Almanya'nın Kuzey-Ren

Westfalya eyaletinin Lengericht kasabasında Hristiyan bir ailede dünyaya gelmiştir. Tahsilini Halle ve Bonn Üniversitesinde Hristiyan Teolojisi ve Doğu Bilimi üzerine yapan Strothmann, Carl Brockelmann'ın danışmanlığında “*Das Staatsrecht der Zaiditen*” adında doktora tezini hazırlamıştır. 1905 yılında Münster şehrinde baş öğretmenlik, 1907-1923 yılları arası Schulpforta'da yine öğretmenlik ve aynı zamanda papazlık yapmıştır.⁶⁵

Öğretmenlik görevinin yanı sıra Şarkiyat alanındaki ilmi çalışmalarına devam eden Strothmann, Carl Heinrich Becker ve Helmut Ritter'in desteği ile 1923 yılında Gießen Üniversitesinin Doğu Bilimleri Ana Bilim Dalına profesör olarak tayin edilmiştir. Strothmann 1927 yılında Ritter'in müteakibi olarak yine aynı görevi ile Hamburg'a gitmiş, emekliliğinden (1947) sonra da uzun yıllar oranın Üniversitesinde müderrislik yapmıştır. Tahsil hayatının 1929 – 1930 yılları arasında Orta Doğu'ya ilmi seyahat yapmak üzere Saraybosna, İstanbul, Edirne, Şam, Umman, Kudüs, Kahire, Eritre, Cidde ve en son ve en önemli bulduğu Yemen'de bulunmuştur. Yaklaşık iki ay kaldığı Yemen'de özellikle Sanaa'da Müslüman ve Yahudilerden çok sayıda yerel alimle görüşerek Zeydi ve İsmaili müelliflerin el yazmalarına ulaşmaya çalışmış ancak sınırlı bir başarı elde etmiştir. Strothmann, Göttingen'de Bilimsel Araştırmalar Cemiyeti'ne, Hamburg Joachim-Jungius cemiyetine ve Bombay'da İsmaili Society'e üye olmuştur.⁶⁶

Strothmann, Carl Heinrich Becker ve Helmut Ritter'dan sonra “Der İslam” dergisinin editörlüğünü üstlenmiştir. Bizatihi birçok çalışmasını bu yayın organı üzerinden neşreden Strothmann başta kendisi daha sonra öğrencisi Berthold Spuler ile birlikte 1960 yılına kadar editörlüğe devam etmiştir. Amansız bir hastalığa yakalanan Strothmann 15 Mayıs 1960 yılında Hamburg'ta 83 yaşında hayatını kaybetmiştir.

Strothmann yalnızca bir doğu bilimcisi olmaktan ziyade, kadim bir Hristiyan teolog olarak Ortodoks Hristiyanlığı üzerine araştırmalar yapmış ve bu alanda eserler vermiştir. Özellikle Doğu Hristiyanlığına yönelmesinin sebeplerinden biri olarak Napolyon'un 1798-1799'da Mısır işgalinden sonra doğuda yaşayan Kıptiler ve

---

⁶⁵ Berthold Spuler, “Rudolf Strothmann” (1877-1960) , Der İslam 36/1-2, (Hamburg 1960), 1.

⁶⁶ Spuler, “Rudolf Strothmann”, 1.

Nesturiler gibi azınlık topluluklarının, inançlarından dolayı baskı altında olmalarını ve ezilmelerini göstermiştir. Bilhassa Ermenilerin son yıllarda ağır bir şekilde cezaya maruz kaldığını ifade etmiştir. Nitekim eserlerinde de azınlık topluluklarına yer vermiştir. “*Die Koptische Kirche in der Neuzeit*” (Yeni Dönemde Kıpti Kilisesi), “*Heutiges Orient Christentum und Schicksal der Assyrer*” (Günümüz Doğu Hristiyanlığı ve Asurluların Kaderi) Hristiyan camiasına atıf yaptığı eserlerden sadece birkaçıdır.

Rudi Paret, Strothmann hakkında şu ifadeleri kullanmıştır: “Strothmann’ın, öğretmenlik ve papazlıktan sonra Doğu Bilimleri profesörlüğüne terfi olması, onun zihinsel gelişimini duraklatmamış aksine daha genişletmiştir. O daima ciddiyetini koruyan, açık görüşlü, teolojiye ilgisi olan dindar bir insan olmakla beraber yetenekli bir öğretmen, bunun yanı sıra görüldüğü gibi biri olan bir kişiliğe sahipti.”⁶⁷

Dini bir fenomen olarak İslam’a doğrudan ilgisi esasen Hristiyan bir teolog olduğu zamanlara dayanmaktadır. Uzun bir ilim hayatı neticesinde İslam hakkında yazdığı ve neşrettikleri derin bir dini anlayışın mahsulüdür. Ancak Strothmann’ın çalışmaları incelendiğinde ortaya çıkan bu mahsulün standart bir şarkiyatçı gelenek içinde ifade edildiği görülmektedir. Strothmann İslamiyeti, kendisinin de mensub olduğu Hristiyanlık dini ile kıyaslayarak siyasi bir kontekst içinde değerlendirmiştir. Oryantalizm alanında yaptığı çalışmaların büyük çoğunluğu İslam Mezhepleri bilhassa Şia ve Batıni fırkalar üzerine olmuştur. Özellikle Zeydilik, Nusayrilik ve İsmaililik Strothmann’ın çalışma alanını oluşturmuştur.

Berthold Spuler, şarkiyatçıların büyük çoğunluğunun genel itibari ile İslamı sadece filolojik bağlamda incelediğini, farklı Müslüman toplumların literatürleri, İslam’ın tarihi, sanatı, kültürü vb. konular üzerine çalışma yapıldığını ifade ederek, Strothmann’ın ise çalışmalarında İslam’ın farklı yönlerini ortaya koymaya çalışan bir Doğu Bilimcisi olduğunu dile getirmiştir. Strothmann İslam’ın yaşanan ve görünen boyutunu ele alan bir müsteşrik olmakla beraber tedrisatında öğrencilerine İslam’da namazın nasıl kılındığını veya Ramazan Bayramının akışının nasıl olduğunu sorarak İslam’ın ana unsurlarına dikkat çekmek istemiştir. Strothmann’a göre İslam ilk etapta

---

⁶⁷ Rudi Paret, “*Rudolf Strothmann*”, ZDMG, (Tübingen: Harassowitz Verlag 11/1, 1961), 13.

bir dindir. Namaz ve bayram gibi ibadetler her dinin bilhassa İslam'ın ayrılmaz bir unsuru olduğunu ve bu ritüelleri tanımadan İslam'ı anlamının pek mümkün olmayacağını ifade etmiştir.⁶⁸

Strothmann için İslam başlı başına bir çalışma alanı olmuş, ancak akademik hayatının ilerleyen yıllarında azınlık fırkalarına yönelerek özellikle Şiilik ve Şiiliğin kolları üzerine uzmanlaşmıştır. Berthold Spuler, Strothmann'ın uzmanlığının Almanya genelinde “*Kim Şiilik okumak isterse, Hamburg'a gelsin*” şeklinde duyurulduğunu ifade etmiştir.⁶⁹ Strothmann'ın şarkiyat tahsilinin ilk zamanlarında “özel ders” almak üzere Carl Brockelmann'a gidip tatil boyunca ondan eğitim almıştır.⁷⁰ Aldığı eğitim neticesinde doktorasını tamamlayıp, alan olarak Şiiliğe, İsnâaşeriyye'ye yönelmiş, hayatının son demlerinde ise İsmaililik gibi bazı batıni fırkalar üzerine çalışmıştır.

Strothmann'ın Aile Arşivi 2011 yılında Gaby Strothmann tarafından Rudolf'un eşi Marga Strothmann ile beraber 1927 yılından beri yaşadıkları Hamburg'daki Inselstraße 29'un çatı katında keşfedilmiştir. Bulunan malzemeler kutularda muhafaza edilerek ilk kronolojik düzenleme Gaby Strothmann tarafından yapılmıştır. 2021 yılında ise Profesör Sabine Schmidtke⁷¹ yeniden bir düzenleme yaparak tekrar dijital ortamda yayınlamıştır.⁷² “Şiiliğin babası” olarak adlandırdığı Strothmann'ı konferanslarında konu etmekle birlikte, Şii İslam'ın bilimsel olarak araştırılmasındaki öncü rolünü odak noktası haline getirmiştir. Çoğu hâlâ geçerli olan 1910-1960 yılları arasında yayımladığı tüm çalışmalarını dijital ortamda tekrar yayınlamak kolay erişim imkanı sunmuştur.

---

⁶⁸ Berthold Spuler, “Rudolf Strothmann” (1877-1960) , Der İslam 36/1-2, (Hamburg 1960), 1.

⁶⁹ Spuler, “Rudolf Strothmann”, 2.

⁷⁰ Rudolf Sellheim, "Autobiographische Aufzeichnungen und Erinnerungen von Carl Brockelmann", Oriens 27/42, (Frankfurt: Brill, 1981).

⁷¹Sabine Schmidtke Princeton ve New Jersey'deki İleri Araştırmalar Enstitüsünde (Institute for Advanced Study) Tarih Araştırmaları Okulu'nda İslam Entelektüel Tarihi Profesörüdür. Araştırma ilgi alanları arasında Şiilik, Zeydiyye ve İsnâaşeriyye, Yahudi ve Müslüman entelektüel tarihinin kesişimleri, Arap İncili, Oryantalizm tarihi ve Yahudilik Bilimi ve İslam dünyasındaki kitap ve kütüphaneler bulunmaktadır. (Daha fazla bilgi için bkz. [Sabine Schmidtke - Scholars | Institute for Advanced Study \(ias.edu\)](#))

⁷²Sabine Schmidtke, [Strothmann Family Archive: An Inventory \(ias.edu\)](#)

2.2. Rudolf Strothmann'ın Eserleri ve Neşirleri

İlk ve en başarılı neşrini günümüzde Yemen'de mevcudiyetini koruyan, Şiiğin bir kolu olan Zeydilik üzerine yapmıştır. Doktora tezi olan *Die Literatur der Zaiditen* (Zeydilerin Literatürü), daha sonra 1912 yılında, *Das Staatsrecht der Zaiditen* (Zeydilerin Anayasası) aynı yıl *Kultus der Zaiditen* (Zeydiyye Fırkası) adlı eserleri yayınlamıştır. Bunlarla beraber İmamiyye, Nusayriiler ve diğer mezhepler üzerine uzun bir araştırma gerçekleştirmiş ve bu alanların eserleri üzerine analizler yapmıştır.

2.2.1. Kitapları

Kultus der Zaiditen (Zeydi Mezhebi)⁷³ Strassburg: Karl J. Trübner, 1912.

Strothmann ele aldığı bu eser Zeydileri ve onların ritüellerinden bahsetmektedir. Günümüz Arapları ve Zeydileri tanıtan bir girizgah ile kitap altı bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Zeydi Anayasa, Dogma ve fırka, ikinci bölümde İslam kültüründe farklılaşma olanakları, üçüncü bölümde Şii- Sünni farkına , imamlarda bulunan özelliklere, Kuran ve fıkıhın uygulamasını göstermek açısından abdestte ayakların yıkanması ele alınmıştır. Dördüncü bölümde zeydilerin ibadet biçimi üzerine, beşinci bölümde cenaze ritüelleri, ölümlere ve azizlere olan saygıya değinilmiştir. Son bölümde ise Zeydiyye mezhebinin ilkeleri ve özellikleri konu edilmiştir.

Das Staatsrecht der Zaiditen (Zeydilerin devlet hukuku)⁷⁴

Bu eser Strothmann'ın 1912 yılında tamamladığı doktora tezidir. Yazar dört bölümden oluşan tezine, “Anayasa sorununun İslami öğretim sistemi içindeki yeri”

---

⁷³Rudolf Strothmann, *Kultus der Zaiditen* (Strassburg: Karl J. Trübner Verlag, 1912), 1-76.

⁷⁴ Rudolf Strothmann, *Das Staatsrecht der Zaiditen*. (Strassburg: Karl J. Trübner Verlag, 1912), 1-120.

üzerinden bir girizgah yaparak, her bölümü bir soru üzerinden açıklama metodunu benimsemiştir. İlk bölümde Zeydiyye'nin rejim biçiminden, monarşik anayasanın gerekçesinden, ikinci bölümde hanedan/hilafet meselesi, Şii anayasal gelenekler, Zeydiliğin doğuşu, kendi içlerinde mevcut anlaşmazlıkları daha sonra uzlaşmaları ve nihayetinde sağlamaştırılması; üçüncü bölümde İmamet konusu ve buna bağlı olarak imamın Darul'harp'deki mezhebin içindeki rolü anlatılmaktadır. Strothmann son bölümde Zeydiyye'nin bölünmesi bir diğer ifade ile devlet hukukunun siyasi kargaşa ile değiştirilme sorunsalına değinmektedir.

Bu eser Der İslam dergisinde “ekler” dizisinde yer alan *Studien zur Geschichte und Kultur des islamischen Orients*'in birinci sayısındır.

Esoterische Sonderthemen bei den Nuşairi. Geschichten und Traditionen von den heiligen Meistern aus dem Prophetenhaus (Nusayriler arasında ezoterik özel Konular. Peygamber Evi'nden Kutsal Üstatların Hikayeleri ve Gelenekleri.)⁷⁵

Strothmann'ın neşrettiği bu eser, Arapça'dan Almancaya tercüme edilmiş bir eserdir. Kitabın ilk kısmında Almancası ikinci kısmında ise orjinal Arapça metin yer almaktadır. Bu eser'in içeriğinde toplam iki Nusayri risalesi mevcut olmakla birlikte Strothmann bu risalelerin yazarının Şeyh Mahmud bi emrih olduğunu söylemektedir. İlk risale 16 sayfadan oluşan ve Nusayriliğin en önemli özelliklerinden biri olan “sırlar” konusu üzerine yapılan, Strothmann'ın da en iyi başyapıt dediği “Tuhfan el ahyar fi bawatin el esrar” 'dır. İkinci risale ise Peygamber'in ehl-i beyti'nden haberler ve öğretilerinden bahseden “Ahbar ve Rivayat an Mavalina ehlü'l beyt minhum es-Selam” 'dır. Bunlara ilaveten Strothmann bu eserinde Nusayrilikte mevcut olan 88 paragrafın analizini ve Ebu'l Hattab ile Nusayriliğin ilişkisinden bahsetmektedir.

---

⁷⁵ Rudolf Strothmann, *Esoterische Sonderthemen bei den Nuşairi. Geschichten und Traditionen von den heiligen Meistern aus dem Prophetenhaus*. (Berlin: Akademie-Verlag, (Abhandlungen der deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Klasse für Sprachen, Literatur und Kunst), 1958), 4/1-26.

Die Zwölfer-Schī'a: Zwei religionsgeschichtliche Charakterbilder aus der Mongolenzeit (İsnaaşeriyye : Moğol döneminden iki dini-tarihsel karakter imgesi)⁷⁶

Strothmann, Moğol istilası döneminde öne çıkan ve Şii dünyasının tanınmış isimlerinden Nasireddin Tusi ve Radyüddin Ali b. Tavus'u değerlendirmeye çalışmıştır. Yazar ilk bölümde Tusi'ye, onun hayatına, İsmailiyye olan ilişkisine, Moğol Hulagu ile ortaklığına, şii mezhebindeki yerine, bir bilim insanı ve bir yazar olmasını konu etmiştir. İkinci bölümde ise İbn Tavus'un hayatına, ailesine, Şii kaynaklardaki yerine, kendi yazılarına, ibadetine, metoduna, onun Ta'ziye için yazdığı eserlere yer vermiştir. Sonuç kısmında Şii sorunun kapsamı ve önemiyle birlikte Mezopotamya ve Pers Moğol Hanlarına ve isnaaşeriyye'nin 12 imamına yer verilmiştir. Strothmann'ın bu eseri 183 sayfa olup 1926 yılında, Leipzig'de yayınlanmıştır.

Morgenländische Geheimsekten in abendländischer Forschung und die Handschrift Kiel Arab. 19 (Batı araştırmalarında doğunun gizli mezhepleri ve Kiel 19. Arapça el yazması)⁷⁷

İslami mezhep araştırmalarının duayeni, bu eserde, bu araştırma alanında bugüne kadar yapılan çalışmalara detaylı bir açıklama sunmaktadır. Çok geniş olmamakla birlikte olgular ve ince gözlemler açısından zengin olan bu risale, birbiriyle kısmen bağlantılı iki bölüme ayrılmıştır; bunlardan birincisi Dürzi ve Nusayri araştırmalarına genel bir bakış, ikincisi Almanya'nın Kiel şehrinde 19 el yazmasının Arapça metin ve şerhli Almanca tercümesidir. Bu el yazmasının dili kısa ve öz bir anlatıma sahiptir. Strothmann önemli olan bilgileri öne çıkararak önceki

---

⁷⁶Rudolf Strothmann, Die Zwölfer-Schī'a: Zwei religionsgeschichtliche Charakterbilder aus der Mongolenzeit (Leipzig: Harrassowitz, 1926),

⁷⁷Rudolf Strothmann, Morgenländische Geheimsekten in abendländischer Forschung und die Handschrift Kiel Arab. 19 (Berlin: Akademie-Verlag, 1953)

araştırmalara açık ve metodik bir genel bakış oluşturmayı hedeflemektedir. Yazar, aynı zamanda unutulmuş dergilerden ve gazetelerden muazzam miktarda bibliyografik ve biyografik veriler sunmaktadır.

Sadece bu risaleden, iki gizli mezhep olan Dürziler ve Nusayriler'in batı dünyasının ilgisini ne kadar çektiği ve bu konuda yazılmış çok sayıda makale, inceleme, risale ve elbette kitapların bulunduğu gösterilmiştir. 1953 yılında yayın hayatına giren bu çalışma "Berlin'deki Alman Bilimler Akademisi İncelemesi. Dil, Edebiyat ve Sanat sınıfı" serisinin beşinci sayısında yer almaktadır.

Die geistigen und politischen Kräfte des Islam im Vorderen Orient," Die religiösen Kraefte Asiens (Yakın Doğu'da İslam'ın Manevi ve Siyasi Güçleri, Asya'nın Dini Güçleri)⁷⁸

Bu 15 sayfalık eser Doğu sorunu ve Batı Diplomasisi, Kur'an'ın içeriği-manevi tesiri, Sünnet, Türkiye ve orta doğu ülkelerinde din ve devlet politikası, gayri müslim azınlıklar ve doğunun islam birleşmesi gibi konular etrafında şekillenmiştir. Strothmann bu eseri 1937 yılında Hamburg üniversitesinde ilk haftanın dersi olarak okutmuştur.

Eser'in yazı stili eski Alman alfabesine göre olması nedeniyle okunması zordur.

2.2.2. Neşirleri

řia⁷⁹

Strothmann, İslam'ın ilk muhatabı Hz. Muhammed'in bir peygamber aynı zamanda da, siyasi bir lider olduğunu ileri sürerek, İslam'ı bir yandan bir din olarak

---

⁷⁸Rudolf Strothmann, Die geistigen und politischen Kräfte des Islam im Vorderen Orient," Die religiösen Kraefte Asiens (Hamburg: Hanseatische Verlagsanstalt. 1937) 33-48.

⁷⁹ Rudolf Strothmann, şia Islam Ansiklopedisi (IA), 9/502-513.

değerlendirirken bir diğer yandan siyasi bir müessese olarak kabul etmektedir. Müslümanlar arasında “Din ve Siyaset” mefhumları üzerinde bir anlaşma sağlanılamaması ve bu iki esasın birbirleri ile ilintilerinin farklı yorumlanması neticesinde İslam’da zümreleşme kaçınılmaz olmuştur. Bu bağlamda İslam aleminin bu denli farklı mezhep ve fırkalara ayrılmasının en mühim sebebi siyasettir. Strothmann İslamiyette siyasi kararların dini meseleler ile iç içe geçtiğini dile getirir. Kendisi İslam’ı ilk etapta üç ana “fırka” içinde ele alarak, Sünniliği mutedil bir ölçüye oturtmuştur. Hz. Muhammed’in vefatından sonra devlet idaresinin Kureyşlilerde olması ve devlet yönetiminin din esasına dayandırılması, genel ifade ile devletin dindar şahsiyetler tarafından idare edilmesi fikri, ortayı temsil eden “Sünniler’e” aittir. Sünniler doğrudan siyasi bir bakış açısını benimsemekten ziyade siyaseti ve dini harmanlayarak ortada kalmayı tercih ederken, bir taraftan siyaseti ve dini tamamen birbirinden ayıran, devlet yöneticisinin bir köle dahi olabileceğini iddia eden “Hariciler”, bir diğer tarafta ise siyaseti imamet nazariyesi altında İslami bir doktrin haline getirip bu şekilde inançlarının temellendiren Şia bulunmaktadır.⁸⁰

Strothmann, Şia’yı tarif ederken genel ve dar manada bir ayrıma girmiştir. Genel anlamda Şia; Hz. Peygamber’in vefatından sonra Ebu Bekir’den ziyade Hz. Ali’nin halife olmasını başlangıç noktası kabul eden, muhtelif mezheplerin büyük bir kısmını temsil eden bir zümredir.

Siyasi anlamda Şia, daha dar bir ifade ile “Ali taraftarları” olarak addedilen bu fırka, esasen Hz. Muhammed’in (sav.) vefatından sonra, ilk olarak Selman-ı Farisi, Ebu Zer ve Mikdad b. Esved el Kindi etrafında oluşmuştur. Bu isimler dışında kalanları ve Ebu Bekir’e biat edenler, Şia’nın büyük çoğunluğu tarafından mürted olarak tanımlanmaktadır. Hilafet hakkının Ehl-i Beyt’te, Ali evlatlarında olması fikrine duyulan arzu, Şia’da giderilmemiş bir tahassür olarak kalmıştır. Hz. Ali’nin bir harici tarafından şehit edilmesinden ziyade Hz. Hüseyin ve Ehl-i Beyt’in Kerbela’da öldürülmesi Şiiliğin temelini oluşturmuştur.

Ancak ifade etmeliyiz ki, ne Hz. Peygamber döneminde ne de Hulefa-i Raşidin döneminde Hz. Ali'nin vasiliği söz konusu olmamıştır. Nitekim Hz.

---

⁸⁰Hilal Görgün, “*Rudolf Strothmann*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (Ankara: TDV yayınları), 37/437.

Peygamber yaşamı boyunca ashabı arasında efdaliyet sıralaması yapmazken, Hz. Ali'yi vasi tayin etmesi mümkün gözükmemektedir. Emevi devletinin kurulması daha sonra Kerbela olayının zuhuru ve bu olayın ardından Muhtar es-Sakafi liderliğinde başlatılan isyan neticesinde vasilik fikri ile birlikte ilk defa ortaya atılmıştır. Ancak bu fikir sadece siyasi boyuttan öteye geçmemiştir. Sonraki dönemlerde vasilik düşüncesi şekillenmeye başlamış ve Abbasiler döneminde ise akidevi bir boyut kazanarak Şiiliğin inanç esası haline gelmiştir.⁸¹

Oryantalist metodun genel bir tutumu olan, İslam'a ait unsurları ve gelişmeleri Hristiyan nazariyesi ile değerlendirip bunu kendi mensup olduğu dinin kaynakları ile ifade etmekten çekinmeyen Strothmann, Şia'nın önemli ana konularından olan *tecelli*, *ıstırap* ve *rec'at* gibi sözcükleri Hristiyan düşüncesinin etkisi altında kalarak izah etmeye çalışmıştır. Ona göre ıstırap çekme durumunun manevi bir boyuta sahip olması ekseriyette başka bir dini tasavvur veya başka manevi öğelerin eklenmesinden dolayı ortaya çıkmıştır. Hristiyanlıkta İsa'nın son günleri ve nihayetinde çarmıha gerilirken nasıl ıstırap çekti ise, Şiilikte de Hüseyin'in şehit edilmesinin sonucu olarak ıstırap çekme, dini bir doktrin haline gelmiştir.⁸²

Strothmann, Şia'nın esas ilkelerini üçe ayırmıştır. Birincisi; tek olan Allah'a inanmak. İkincisi; Kur'andan vahyedilene inanmak ve son olarak uhrevi mutluluğa götüren, şahsında tanrısal bir parça taşıyan İmam'a inanmaktır. Şia, ilahi bir cevhere sahip olan imamın ölümü veya gaybete girmesini, *rec'at* fikri ile temellendirmeye çalışmıştır. İmam'ın öldükten sonra tekrar zuhur edeceği inancı, Şia'yı bir yandan teselli ederken bir diğer yandan da mehdilik anlayışını ortaya çıkarmıştır. Bununla beraber ruhun bir başkasına geçmesi durumu bir diğer ifade ile tenasüh inancının tezahürleri de, ölen imamın kendinden sonraki imama şahsında bulunan ilahi cevheri aktarması üzerinden görmek mümkündür.

Strothmann, mevcut kaynaklarla Şia'ya bir başlangıç atfetmenin pek mümkün olmadığını, ancak Şii tasavvurunun temellerinin Hz. Muhammed'in vefatından önce

---

⁸¹ Sıddık Korkmaz, “Şia'nın Oluşumu Hz. Ali'nin Vasiliği Düşüncesi”, (İstanbul:İz Yayıncılık 2012), 79-160.

⁸² Strothmann, “Şia”, 503.

atıldığı fikrini benimseyerek, Ali'nin hilafetinde Şii temayüllü düşünceler artık akidevi bir boyut kazandığını ifade etmektedir. Örnek olarak hakkında menfi birçok rivayet bulunmasına rağmen Abdullah b. Sebe'yi ve Hz. Ali'ye olan aşırı sevgisi ile tanınan Ebu'l Esved ed Düeli'yi vermiştir.⁸³

Yapılan araştırmalardan yola çıkarak Abdulah b. Sebe hakkında aktarılan rivayetlerin uydurma olduğunu ve bu şahsın bir günah keçisi niteliği taşıdığını ifade etmek pekala mümkündür.⁸⁴ Nitekim İbn Sebe ile alakalı bilgiler bize sadece Seyf b. Ömer tarafından, yani sadece tek bir kaynaktan aktarılmıştır. Şiilikle de bağlantılı olarak ise Muhtar hareketinde yaygın olarak kullanılmıştır. Ancak Şia dahi kendi içinde Abdullah b. Sebe hakkındaki rivayetleri uydurma olarak nitelendirmiş, Hz. Ali'ye vasilik görevini Hz. Peygamber tarafından verildiğini dolayısıyla temellerini Hz. Peygamber'in yaşadığı döneme kadar taşımaktadır. İbn Sebe hakkındaki rivayetleri ulaştıran Ömer b. Seyf hakkında birçok alimin, onu zındıklıkla, uydurmacılıkla ve zayıf hafızalıkla itham ettiğini göz önünde bulunduracak olursak, Strothmann'ın da bu görüşünün isabetli olmadığını dile getirmemiz mümkündür. Kaynaklara baktığımızda Abdullah b. Sebe adlı şahıs(lar) birçok fikrin temsilcisi haline gelmiş ve bu isim makalat yazarlarının arzularına göre yorumlanmıştır.

Şiiler, Hz. Peygamber'in damadı olan Ali'yi kendisine varis tayin ettiğini iddia ederek, bunu ayet ve hadislerle delillendirmeye çalışmıştır. Strothmann'a göre Şia, inanç sistemini temellendirirken hadislere olan itimadının sünnilere nazaran daha kuvvetli olduğunu ifade ederek, meşhur menzilet hadisini örnek olarak vermektedir. Bununla birlikte Gadir Hum, Ehl-i Beytim Nuh'un gemisi gibidir hadisi; Sekalyen Hadisi ve Ahzap Suresi 33, Maide 76 gibi ayetler Şiiliğin kendi varlığını ispat etme noktasında başvurduğu kaynaklardır. Her Müslüman, fırka veya hareket kendi düşüncelerini meşrulaştırmak üzere Kur'an'a başvurmaktadır. Ancak Kur'an'a bütüncül yaklaşmadığı takdirde her ideoloji ve felsefelerinde tasdik edici ayetler bulabilir, dolayısıyla bu yaklaşım neticesinde gali fikirlerin ortaya çıkması bir hayli kaçınılmazdır.

---

⁸³ Strothmann, "Şia", 504.

⁸⁴ Sıddık Korkmaz, "Tarihin Tahrifi İbn Sebe Meselesi", (Ankara: Araştırma Yayıncılık 2005), 23.

Strotmann, Şia'nın kendi içinde üçe ayrıldığını ifade ederek her bir fırkanın birbirinden farklı görüşlere sahip olduğunu dile getirmiştir. Bu üç grup, Sünniliğe en yakın olan Zeydiyye, ortayı temsil eden İmamiyye ve Gulat adı altında batını düşüncelere sahip olan fırkalardır. Tecelli düşüncesinde de bu üç ana fırka birbirinden farklı görüşlere sahiptir. Zeydiyye, Allah'ın (nurunun) imam'ın bedeninde tecellisini reddederek, tecelli düşüncesini akli manada "ilahi hidayetle" sınırlamıştır. Bununla beraber kıyametten önce tekrar dönüp devlet kuracak olan Mehdi'nin döneceğini savunan inançlarla ciddi anlamda mücadele etmiştir. Zeydiliğin karşısında duran Gulat ise tecelli konusunda "hulul" düşüncesini benimseyerek, Allah'ın imam'ın bedeninde bütünleştiğini iddia etmektedir. Hulul düşüncesi gibi bir çok aykırı görüşlere sahip olan Gulat, Şia'nın itibarına verdiği zarardan dolayı Zeydiler ve İmamiyye tarafından şiddetli eleştirilere maruz kalmıştır. İmamiyye'de tecelli konusu, imam'ın sadece bir insan olduğunu fakat onda da kısmi bir hulul yoluyla ilahi bir nur bulunduğu şeklinde açıklanmıştır. Özellikle Dürziler gibi bazı gali fikirlere sahip olan fırkalar, tanrılaştırdıkları imam'ın ölümünü sadece bir "kendinden geçme" olarak yorumlanırken bu İmamiyye'de ölümün sevinçle karşılanması olarak ifade edilerek bunun zaruri bir neticesi olarak ölümün ihtiyariliğini ortaya çıkarmaktadır. Şöyleki: "Kerbala'da Allah, Hüseyin'e zafer meleşini göndermiş ancak O, Rabbi'nin yanına gitmeyi tercih etmiştir."

Strothmann tarihi süreç içerisinde Şii'liğin her biri düştükleri görüş ayrılıkları ve inançlarını farklı yorumlama biçimleri ve kendi içlerinde oluşturdukları hususi bir akide nedeni ile üç ana şubeden, bir çok alt gruplara ayrıldığını ifade etmiştir. Hem fikri hem de coğrafi anlamda birbirlerine olan uzaklıkları, onlarda birlik ve beraberlik duygusunu geliştirmemiş ve bunun neticesi olarak ayrı ayrı küçük hükümdarlıklar teşekkül etmiştir. Strothmann, yüksek bir nüfusa sahip olmalarına rağmen tek bir devlet haline gelemeyen Irak Zeydi'lerin, içerisinde buldukları devletin şartlarına uymak zorunda kalarak ciddi bir şekilde takiiye yaptıklarını dile getirmiştir. Gulat'ı ise "Peygamber'in mirasını en büyük ölçüde aşmaya cüret eden ve bu suretle münferid teşebbüsler için çok taraflı hareket sahası sağlayan..."⁸⁵

---

⁸⁵ Rudolf Strothmann, "Şia", *MEB İslam Ansiklopesi*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979) 11/505.

şeklinde tarif ederek Onların Karmatilik, İsmaililik, Dürzilik ve son olarak Nusayrilik gibi farklı biçimlerde tezahür ettiğini ifade etmiştir.

Strothmann, özellikle Gulat üzerinden Hristiyanlık ile bir kıyaslama yoluna girip, Theopaşitizm⁸⁶ gibi bazı Hristiyan menşeli anlayışlardan etkilendiğini ileri sürmüş ve bu tesirleri gösterme hususunda fazlasıyla gayret sarf etmiştir. Netice itibari Strothmann, Şia'nın her ne kadar geniş bir sahaya sahip olsa da İslam dairesi içerisinde bir bütün olarak değerlendirmesi ve İslam'la alakalı her türlü meselelerde ilişki kurulması gerektiğini şu sözleri ile ifade etmiştir:

“...Böylece, Şii kısmi zümrelerde, sadece bunların Şii olmalarına göre, kilise tarihinde “Theopaschit”lerden Sozini’cilere kadar muhtelif hristiyan akidevi fırkalarına tekabül eden, geniş bir tesir sahası teşhis ediyorsak bununla, teşekkül esaslarından yalnız bir tanesi ele alınmış olmaktadır. Çünkü Şia İslam’a dâhildir ve bu sebeple, İslam’ın tamamını alaka eden bütün meselelerle karşışarşıyadır. İslam ise, sadece bir dünya görüşü olmaktan ibaret değildir ve onun iktisâdi, içtimai, harsi ve hilafet meselesi dışında da siyasi meseleleri vardır...”⁸⁷

Strothmann’a göre Şia'nın felsefeye karşı tavrı sünnilere nazaran menfi anlamda daha katıdır. Özellikle inanç sisteminin tespiti açısından daha zengin bir dini imgeye sahip olan Şia, imamet meselesi gibi eleştirilmesi muhtemel olan konularda aslında felsefeye ve mantığa daha fazla ihtiyaç duymasına rağmen görüşlerini usul bilgisi, usulu'd- din ve usulu'l fikh açısından ortaya koymaya çalışmıştır. Şii hukuku, Zahiriler'den Hanefiler'e kadar hemen hemen her kesime veya mezhebe karşı zıt görüş sunmuş, ibadet bakımından bütün Şii fırkaların, imamlarına olan düşkünlüğü ve hürmetleri, bir diğer ifade ile aşırı temayülü ile Müslüman kalmayı önceleyen muhafazakâr grup ile birbirleri ile daimi mücadele halindedir. Şia ile iç siyaset birçok konuda ayrılmıştır. Strothmann bu konu da milliyetçiliği örnek vererek,

---

⁸⁶ Theopaşitizm (Almanca: Theopaschismus), 5. ve 6. yy.'da ileriye sürülen İsa'nın ölümünü ve acı çekmesini (ıstırap) bir arada değerlendiren ve bundan yola çıkarak Tanrı'nın acı çekmesine atfedilen teolojik bir anlayıştır. İlk olarak 519 yılında İskit keşişlerin Theopashites olarak adlandırması ile ortaya çıkan bir terimdir. Bu keşişler Mesih'in İnsan doğasının deneyimlediği her şeyin aynı zamanda ilahi doğayla da ilgili olduğunu iddia etmişlerdir. Kalsedonlular ve Monofizitler arasındaki sınırları aşma girişimi olarak Teopaşitizm, I. Justin ve daha sonra II. Johannes tarafından da desteklenmiş, ancak başlangıçta her iki tarafta beklenen desteği görememişlerdir. Muhalifler arasında Konstantinopolis patriği ve Papa Hormisdas vardı.

⁸⁷ Strothmann, “Şia”, 505-506.

İranlıların başlangıçtan beri Şia'ya karşı muhalif safta yer almadıklarını öne sürmüş ve Şia'nın teşekkülünde en eski önderlerin hakiki Arap olup, fakat tarihi seyirde öne çıkan kişilerin, Güneyli Araplar olduğunu ifade etmiştir.

Şia içerisinde toplumsal sorunlar ilk olarak muhtar es-Sakafi tarafından mevali ve köleleri harekete geçirerek başlatılmıştır. Strothman Karmatiler ve bazı Gulat'ta sosyal taleplerin, aslında bir imama veya onun tayin ettiği vekiline kayıtsız bir bağlanma karşısında zorba bir yönetimi örtbas etmeye çalışarak komünizme kadar tırmandığını öne sürmektedir. Örneğin; Abbasiler döneminde, mutaasıp İmamiler, ekseriyette İran'lı olan yüksek idare memurları, asil olan sınıfı teşkil etmektedir. Nevbaht ailesi bunlardan bir tanesidir. Şia'nın uğraştığı ve kendi arasında ayrıldığı toplumsal meselelerin bir diğeri ise "Kadınlar'dır." İmamiyye'de mut'a söz konusuken, Zeydiyye ise çok evliliği uygun görmüş, Ali İlahi'ler tek eş ile yetinmişlerdir.

İnanç, ibadet, toplumsal meseleler, siyaset, hukuk gibi birçok alanda Şia tarihi süreçte kendi içerisinde ciddi manada bir ayrıma gitmiştir ve bu ayrışma ise tarihsel süreçte kendi içinde sistematik bir hal almıştır. Nitekim Strothmann, münferid Şii grupların güçlenmesini üçüncü asrın ikinci yarısında başladığını ve ilk olarak Zeydiler'de zuhur ettiğini ifade etmiştir. Dolayısıyla Yemen'de, Yahya b. Hüseyin'in önderliğinde bir Zeydi devleti teşekkül etmiş, bir süre sonra ise Afrika'da İsmaili Fatimi devleti kurulmuş ve eş zamanlı olarak Güneydoğuda ve Arabistan'ın kuzeyinde Karmati zümreler bir araya gelmeye başlamıştır. Şia'nın esas ve en büyük Şii grubunu teşkil eden İmamiyye veya İsna-i-aşeriyye ise İran halkını büyük çoğunluğunu oluşturmaktadır.

Strothmann'a göre Şia, kendi ayakları üzerinde durabilen bununla beraber dış dünya ile pek bağlantısı olmayan güçlü bir inanç sistemine sahip olmakla beraber menfî ve müspet her türlü düşünce ve eleştiriye rağmen kendi inanç ve bakış açılarının doğruluğuna ikna olmuş kişiler olduğunu dile getirmiştir. Ancak Berthold Spuler Şia'nın dünya ile pekala alakadar olduğunu yani anlatılan kadar tutucu veya ahiret endeksli yaşamadıklarını; Strothmann'ın, Safevi döneminden beri en büyük Şii devleti olan İran'la ve Şii'lerin dini yaşayış şekillerini ve Şia'nın Yemen üzerindeki

etkisini gözden kaçırdığını ifade ederek, İktidara gelir gelmez Şia'nın da tutumunu değiştirerek “dünya”dan etkilenebileceğini dile getirmiştir.⁸⁸

Die Nusairi nach Ms arab. Berlin 4291 (Berlin 4291 el yazmasına göre Nusayrilik)⁸⁹

Nusayrilik, bir diğer adı ile Arap aleviliği, 9. yüzyılda Ebu Şuayb Muhammed bin Nusayr en-Nemiri (hicri883) tarafından kurulmuştur. İsnaişeriyye'nin on birinci İmamı Hasan el Askeri'nin döneminde yaşayan ve onun Bab'ı olduğunu iddia eden İbn Nusayr'ın aşırı görüşleri etrafında şekillenmiş bu fırka, Ebu Abdullah b. Hamdan el Hasibi (hicri 958) tarafından geliştirilip, sistematik bir hale getirilmiştir.

Strothmann'a göre Nusayrilik kısmen Hristiyanlıktan etkilenmiş, tenasüh (ruh göçü) ve hulul (reenkarnasyon) inancına sahip, bununla beraber Hz. Ali'nin ilahlılığını kabul eden, Ehl-i Beyt sevgisine dayalı heterodoks bir inanç sistemidir. Nusayriler, çocukken kaybolan ve gelecekte bir gün Mehdi olarak yeniden zuhur edecek olan on ikinci İmam Ali b. Muhammed'in geri dönmesinde teselli bulmuşlardır.

Eş'ari (Makalatü'l-İslamiyyin) ve Nevbahti'nin (Fıraku'ş-Şia) eserinde “Nemiriyye” olarak adlandırılan Nusayriliğin, isimlendirmesi üzerinde pek çok rivayetler bulunsa da büyük çoğunluk, adını kurucusu İbn Nusayr'dan aldığı üzere ittifak etmiştir. Günümüzde ise hem resmi olarak hem de bu inanca mensup olanlar, kendilerini salt Alevi olarak adlandırmaktadır. “*Nusayrilik kavramı tarihsel ve teolojik metinlerde ve yakın dönemde akademik literatürde kullanılmakla birlikte topluluk üyelerinin önemli bir kısmınca kullanılmamaktadır.*”⁹⁰

Şunu ifade etmeliyiz ki Nusayriler hakkında literatür taraması yapıldığında, kayda değer yeterli kaynaklara ulaşılmamaktadır. Şüphesiz bu fırkanın batını boyutu bu konuda etkili olmakla beraber, son yıllarda Suriye savaşı ve bunun ülkemize olan

---

⁸⁸ Spuler, “Rudolf Strothmann”, 2.

⁸⁹ Rudolf Strothmann, “Die Nusairi nach Ms arab. Berlin 4291”, *Documenta Islamica Inedita* (1952), 173-187.

⁹⁰ Hakan Mertcan, “Türk Modernleşmesinde Arap Aleviler (Tarih Kimlik Siyaset)”, (Adana: Karahan Kitabevi 2013), 5.

tesirleri ile akademik bazda çalışmalar artmaya başlamıştır. Bu ise Türkiye'nin kültür yelpazesinin geliştirilmesi bakımından oldukça önemlidir. Bu fırkanın gizemli yapısını günümüzde de kuvvetli bir şekilde sürdürmesi bu mezhebin araştırılmasını daha cazip bir hale getirmiş ve bunun ne denli zor olduğunu göstermiştir.

“Batını karakteri dolayısıyla ismi, tarihi ve inanç yapısı hakkında önemli bilgi eksiklikleri bulunan ve çelişkili görüşlere konu olan Nusayrilik, mensuplarının yayımlanan eserler ve akademik araştırmalar sayesinde bir dereceye kadar aydınlatılabilmektedir.”⁹¹

Tarih boyunca Osmanlı devletinin egemenliği altında mevcudiyetini koruyan Arap Alevileri Türkiye'nin zengin kültürü içinde yer bulmuş etnik dini bir topluluktur. Büyük çoğunluğu Suriye'de yaşayan bu toplumun bir kısmı ise günümüzde Hatay, Mersin ve Adana'da gibi Türkiye'nin Akdeniz bölgesinde varlıklarını sürdürmektedir.

Suriye'de bulunan Nusayrilerin bir kısmı Nusayri dağları olarak adlandırdıkları Lazkiye, Trablus ve Hama dağlarında yaşamaktadırlar. Birçoğu da Şam, Salihyye gibi şehirlerde ve bunlarla beraber Kuneytire'ye bağlı olan Hule semtinin Ainfıt, Zaure ve el Gacar köylerinde bulunmaktadır. İnanç yaşayış biçimleri gizlilik esasına dayalı olması sebebi ile kendilerini dışarıya Müslüman olarak göstermektedirler. Ülkemizde bulunan diğer etnik gruplara kıyasla dünyanın en müphem ve gizemli oluşumlardan birisi olan Nusayrilik, inançlarının temeline “sırrı” koymuşlardır. Şöyle ki dışarıdan olan hiç kimse (buna mensup olan kadınları da dâhil), dinleri hakkında en ufak bilgiye sahip değildir. Öyle ki Nusayrilik inancını tam manası ile yaşamayan veya reddeden erkekler dahi bu sırrı korumada ciddi bir hassasiyete sahiptir.

Nusayrilerin en belirgin özelliklerinden biri batını karaktere sahip olmasıdır ki, inançlarını batını zahiri ilişkisi üzerinde temellendirmişlerdir. Gadir Hum olayı; halifenin Hz. Ali olması gerektiği düşüncesi, Hz. Ali'nin tanrısal bir varlık olarak görülmesi, Hızır'dan medet umma, türbelere olan bağlılıkları sonucunda camiileri reddetmeleri, sır koruma bir diğer ifade ile takiyye, tenasüh inancı, Hristiyan

---

⁹¹Halil İbrahim Bulut, “Tarih İnanç Kültür ve Dini Ritüelleriyle Nusayrilik”, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri, Ortadoğu Yıllığı, (2011), 582.

bayramlarından etkilenme ve amcalık geleneği ile sünnilikten keskin bir biçimde ayrılmaktadır.

Bu topluluk Kur'an-ı Kerim'e ve Hz. Muhammed'in peygamber olduğuna inanır aynı zamanda da Hz. Ali'ye de önemli bir rol biçmektedir. Oldukça büyük farklılıkların mevcut olduğu bu toplulukta, inançlarını zahir ve batın diye ayırarak Kur'anda bilinenin yanı sıra bir de gizli manaların ve sırların bulunduğunu iddia etmektedir. Tasavvuf ilminden etkilendiği aşikar olan Nusayriler, Hz. Ali'yi, tanrısal bir nitelik taşıyan "özel bir varlık" bir diğer ifade ile "Allah'ın bir yansıması" olarak görmektedirler. Bu inançları ise şüphesiz Kur'an-ı Kerim ve hadislerle dayandırılmıştır.

Bir çok erkek mensubun dahi anlam veremediği ve inançların temelini oluşturan sır konusu, zannımızca Nusayrilerin varlıklarını idame ettirebilmeleri için türettikleri bir savunma mekanizmasıdır. Bu fırkanın teşekkülünden itibaren maruz kaldığı baskı veya ötekileştirilmişlik duygusu, onlarda "sırrı koruma" veya hakikati gizlemeye itmiş olması muhtemeldir. Dolayısıyla onların bu tutumları zamanla takiyye inancını temellendirmiştir. Nitekim bir çok müphem toplumlarda sıklıkla rastlanan takiyye veya sırrı koruma Nusayriler de de oldukça önemli bir yere sahiptir.

Teşekkülünden itibaren ibadet ve ritüellerini gizlilik ile yürütmeye çalışan Nusayriler teşekkül etmeye başladıkları 9. yüzyıldan itibaren gizliliğin devamlılığının sağlayabilmek için inanç ve ritüellerini geliştirmiş, batını yorumdan kaynaklanan bazı kurallar, kadınlara, çocuklara ve fırka dışında kalanlara kesinlikle aktarılmamıştır. Öyle ki kadınlar ve çocuklar fitraten duygusal ve zayıf varlıklar olmaları hasebi ile bu gizliliği korumaya muktedir olmadıklarını iddia etmişlerdir.

Birçok alt gruplara ayrılan bu fırka, büyük çoğunluğunu Hamdan b. El Hasibi'nin önderliğinde oluşturmuştur. Bu alt fırkaların usulde aynı fakat uygulamada birbirlerinden farklı olmalarının en belirgin nedenlerinden biri, kadınlara biçtikleri roldür. Bir taraf kadının, ölümünden sonra ruhunun başka bir bedene intikal etmeyip ceza veya mükâfata tabii olacağını ileri sürerken, diğer bir taraf kadınların tıpkı hayvanlar gibi rasyonel düşünce yetisine sahip olmadıkları için onların ruhlarının bedenleri ile birlikte öleceğini iddia etmektedir.

Kur'an-ı Kerim'de her insanın eşitliğine, üstünlüğün takva ile olacağına⁹² dair yapılan vurgulara rağmen, Nusayrilerde bu uygulamanın sürdürülmediğini görmekteyiz. Onlarda din, kadın ve erkeklerin yaşamlarını farklı etkilemiş ve her ne kadar dini tecrübe ferdi bir olgu olsa da Nusayrilikte erkeklere yüklenen görevler ile kadınların din ile ilişkisi gölgelenmiştir.

Nusayri din adamları, müritlerine kadınları ile münasebeti caiz görmektedir. Onlara göre bir kadın ancak hakiki (imanlı) bir Nusayri'ye teslim olarak tam manada imanını tamamlamış sayılır. Fırka dışında kalan veya dinde ilmi derinliğe sahip olmayan bir kimse ile münasebetin gerçekleşmesine cevaz vermeyerek bir kısıtlama getirilmiştir. Nitekim Dürziler'de de olduğu gibi Nusayri mezhebinde de bilginler ve cahiller ayrımı mevcuttur. Buna literatürde "Ukkal" ve "Cuhhal" denmektedir. Nusayrilerden farklı olarak Dürziler, kaynaklarında ve kendi aralarında yaşayan Hristiyanların da beyanlarına göre son derece iffetli olmakla beraber zinayi kat'i bir şekilde yasaklamışlardır. Dürziler ile Nusayriler arasında bunun gibi benzerlikler mevcuttur.

Nusayrilik kendi içinde de alt gruplara ayrılmaktadır. Bunlardan en önemlileri Kilaziyye ve Haydariyye'dir ki, bunların ilki ayın, büyük nurani âlemde Hz. Ali'nin sureti olduğuna inanırken ikinci grup ise Allah'ın Hz. Ali'in bedeninde tecelli ettiğine inanmaktır. Bunu da "Emiru'n Nihal" yani "Arıların Emiri" olarak adlandırmış ve "*Bize merhamet et ey Ali, ey Emiru'n-Nihal, ya Azim!*" şeklinde dua ve niyazda bulunmuşlardır.

"Seelenwanderung bei den Nusairi" (Nusayrilerde Ruh Göçü)⁹³

Strothmann bu eserinde Nusayri'lerin ahiret inancını ve ruh göçü hakkındaki görüşlerini ortaya koymaya çalışmıştır, ilk etapta değineceği konuları kategorize ederek altı başlığa ayırmıştır. Başlıklar kısaca şu şekilde tasnif edilmiştir:

---

⁹²"Ey İnsanlar! Şüphesiz sizi bir erkek ve bir dişiden yarıttık, tanışsınız diye sizi kavim ve kabilelere ayırdık, Allah katında en değerli olanını O'na itaatsizlikten en fazla sakınmanızdır. Allah her şeyi hakkıyla bilmektedir, her şeyden haberdardır." *Kur'an-ı Kerim Meâli*, çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), el-Hucurat 49/13.

⁹³ Rudolf Strothmann, "Seelenwanderung bei den Nusairi" *Oriens* 12/1-2 (Aralık 1959), 89-114.

1. Nusayriler'in 12-imam silsilesinden ayrılması,
Dürzilerin, Nusayriler'in inançlarıyla alay etmesi. Nusayriler'in tenasüh inancı hakkında belgeleriyle birlikte el yazma eserleri.
2. Allah'a iman, peygambere ve onun soyuna bağlılık emsalleri olmayan El-Mikdat, Ebu Zerr, Selman-ı Farisi ve el Hasibi'ye iman ederek, din kardeşleri arasında birliği sağlayarak, Masuhiya'dan (Kötü/ hayvan bedeninde reankarne olmak) korunmanın mümkün olması.
Nusayrilerin 13 topluluktan teşekkülü.
3. Masuhiyye'den korunmak için yapılan dualar;
10.000 dirhemlik korunma muskası.
4. Masuhiye hakkında Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer üzerinden örnekler.
Suya ve karaya dönüştürülen yirmidört kişi.
Yeryüzü de bir mash'dır (taşa veya toprağa reankarne olmak). Yecüc ve Mecüc döneminde masuhiyye (tenasüh)
5. Tenasüh ve Tanrı savunusu: Dine ve inananlara ihanet uhrevi cezayı gerektirir: Oluşan hastalıklar, hasarlar ve kazalar eski yaşayış tarzında işlenen günahların karşılığıdır. Aynı zamanda cüzzam, bunama, sakatlık, amalık, sinir hastalığı gibi hastalıklara maruz kalınır. 1000- katlı ölüm.
İnsanken (İnsani yaşamlarında) inançsızların huzuru ve sefilliği; şeytani musibet.
6. Musuhiyye, nasuhiyye ve ibadet kuralları: İçinde insan ruhu bulunan hayvan cisimleri yenilmez. Kurban kesme ve iletişimde dikkat.

Nusayriler, farklı ve kompleks bir ahiret inancına sahiptir. Öyle ki onlar, öldükten sonra ruhlarının farklı bedenlerde tekrar ortaya çıkacağına ve ulvi bir âleme yükseleceğine inanarak tenasüh ve reenkarnasyon inancından oldukça etkilenmişlerdir. Onlara göre alem dört kademedен oluşmakta ve en son derecede en yüce makamda ruhların yıldızlara dönüşeceğine inanırlar.⁹⁴

Tenasüh inancı diğer dinlerde de olduğu gibi İslam'ın da zihin dünyasını meşgul eden ve oldukça hassas olan bir konudur. Strothmann, Sünni kesim ile diğer

---

⁹⁴Ömer Uluçay, *Arap Aleviliği: Nusayrilik* (Ankara: Gözde Yayınları, 2010), 159.

muhalif mezhepler arasındaki ihtilafların, tenasüh inancında da tezahür ettiğini, sünnilerin bu konu ile ilgili tartışmada karşı tarafı sapkınlık ile suçladığını dile getirmiştir. Sünnilerin bu tutumunu eleştiren Strothmann, bir inanç veya bir toplum hakkında ithamlarda bulunmadan önce, o topluluğun kendine has bir ifade biçimi olduğunu, dolayısıyla “anlamak” gerektiğini öne sürmüştür. Strothmann bu eleştirisine kendi alman kültüründe tenasühü destekleyici mahiyette örneklemeler getirmiş, gerek dini, felsefi veya halk arasında tanınan hikâyelerde bu inançla karşılaştığını ve bu inancın birçok tabakada farklı şekillerde ve her toplumda bulunabileceğini ifade ederek Nusayrilikte akidevi bir önem taşıyan tenasüh inancını normalleştirmeye çalışmıştır. Eserin sonunda eserin arapçasını da ilave etmiştir. Strothmann, Nusayriliği ele alırken kronolojik tarihsel süreçteki gelişimi ve sebepleri üzerinde durmaktan ziyade dogmatığı üzerinde yoğunlaşmayı tercih etmiştir. Nusayriler hakkında kaleme aldığı beş eserinde de bunu gözlemlemek mümkündür.

Festkalender der Nusairier: Grundlegendes Lehrbuch im syrischen Alawitenstaat (Nusayrilerin bayram takvimi: Suriye Alevi devletinin temel ders kitabı)⁹⁵

Meymun b. el Kasım Taberani'nin kaleme aldığı bu eser Strothmann tarafından neşredilmiştir. Eserde Nusayriliğin Şia içerisindeki konumuna ve bu çalışmada istifade edilen kaynaklar ele alınmıştır. Adanalı Süleyman'ın *El Bakura'sı*, Muhammed Mim Galib et-Ta'vil'in *Tarihu'l Aleviyyin'i*, Abdulhamid b. Abdulvehhab el Hakk'ın *Fi sabil magd'*ı bunlara ilave olarak da Nusayrilik hakkında bilimsel araştırmalar yapan R. Dussaud ve L. Massignon'un çalışmalarını da Nusayriliğin kaynaklarına dahil etmiştir. Son bölümde ise eserin de adını aldığı Nusayrilerin Bayram Takvime konu edilerek buna Taberani'nin orjinal Arapça metnini de ilave etmiştir.

---

⁹⁵Rudolf Strothmann, “Maimun Ibn el-Kasim von Tiberias (um 968-1035): Festkalender der Nusairier. Grundlegendes Lehrbuch im syrischen Alawitenstaat.” *Der Islam* 27/3 (1946), 1-14.

Bu 14 sayfalık çalışma 1946 yılında *Der Islam* dergisinin 27. cildinde neşredilmiştir.

Ismailitisher Koran-Kommentar (İsmaili Kur'an tefsiri)⁹⁶

Strothmann'ın 1955 yılında kaleme aldığı bu eserinde İsmaili'leri konu etmektedir. *Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften* (Göttingen'deki Bilimler Akademisi'nin Bildirileri) serisinin 21. Cildinde yer alan ve toplam dört bölümden oluşan bu eserin ilk kısmında İsmaili'lerin Kur'ana bakış açıları ve yaptıkları tevîl tanıtılmıştır. İkinci kısımda ise İsmaililer ve Allah başlığı altında "vasiyet" konusu, Ali'nin vasiliği, Muhammed'in natıklığı işlenmektedir. Strothmann'ın eserinin üçüncü kısmında imamet meselesi; 21 imam , kayıp imam ve hiyerarşik yapı işlenmiş, dördüncü bölümde ise İsmaililerin teozofisinden bahsedilmektedir.

2.2.3. Strothmann'ın Diğer Eserleri

Die Literatur der Zaiditen, *Der Islam* 1 (1910), 354-368.

Analecta haeretica," *Der Islam* 4 (1913), 72-86.

Das Problem der literarischen Persönlichkeit Zaid b. 'Alī," *Der Islam* 13 (1923), 1-52.

Die Nuṣairī im heutigen Syrien. Von R. Strothmann.

Literatur der Zwölfer-Schī'a," Arabisch – Persisch. Türkisch und Tatarisch. Osttürkisch – Caucasia. Schī'a-Literatur.

Die Charidschiten," *Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft* 81 (1927), 60-61.

---

⁹⁶Rudolf Strothmann, *Ismailitisher Koran-Kommentar* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht Verlag, 1955) 1-41.

- “Literatur der Ibāditen,” *Ephemerides orientales* (Leipzig), 9-11.
- “Der religionsgeschichtliche und dogmatische Ort der Ibāditen,” *Ephemerides orientales* (Leipzig), 1-8.
- “Arabien und Ibn Saud,” *Koloniale Rundschau: Zeitschrift für koloniale Wirtschaft, Völker- und Länderkunde* 1928.
- “Berber und Ibāditen,” *Der Islam* 17 (1928), 258-279.
- “Gegenwartsgeschichte des Islam,” *Der Islam* 17 (1928), 24-58.
- “Islam und orientalische Christenheit in der Gegenwart,” *Orientalistische Literaturzeitung* 31 (1928), 245-252.
- Islamische Konfessionskunde und das Sektenbuch des Aś‘arī,” *Der Islam* 19 (1931), 193-242.
- “Handschriften und Drucke,” *Der Islam* 21 (1933), 292-311.
- “Die neuere Orientgeschichte im Rahmen der Kirchengeschichte,” *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 88 (1934), 277-288.
- Arabien in der groß-islamischen Geschichte und Literatur,” *Forschungen und Fortschritte* (Berlin) 12 (1936), 114-115.
- “Das Orientbild in abendländischen Darstellungen der Weltgeschichte,” *Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft* 90 (1936), 11-13
- “Die geistigen und politischen Kräfte des Islam im Vorderen Orient,” *Die religiösen Kräfte Asiens*, Hamburg: Hanseatische Verlagsgesellschaft, 33-48.,
- “On the History of Islamic Heresiography,” *Islamic Culture: The Hyderabad Quarterly* (1938), 5-16.
- Die Geheimlehre der Batiniten nach der Apologie “Dogmatik des Hauses Muhammed” von Muhammed Ibn al-Hasan ad-Dailami
- “Drusen-Antwort auf Nuṣairī-Angriff,” *Der Islam* 25 (1939), 269-281.
- Gnosis-Texte der Ismailiten: Arabische Handschrift Ambrosiana H 75.

“Kleinere ismailitische Schriften,” Islamic Research Association Miscellany. Islamic Research Association Series.

“Recht der Ismailiten,” *Der Islam* 31 (1954), s.131-146.

“Islamstaaten und christlicher Westen heute,” *Der Islam* 24 (1959), 1-33.

“Schiiten und Charidschiten,” *Religionsgeschichte des Orients in der Zeit der Weltreligionen*, Leiden: E. J. Brill, 1961, pp. 476-495 (Handbuch der Orientalistik. 1.Abt. Bd. 8.2).

Bedr-Ohod und Kербela. In: *OLZ* 29.1926. S. 809-818. II, VII, 26
Klasse für Sprachen Literatur und Kunst. 1956, 4.) II, 454

Muhammed b. Hasan ad-Deylemi, Beyanü mezhebi'l-Batiniyye ve butlanüh (Geheimlehre der Batıniden nach der Apologie “Dogmatik des Hauses Muhammed” von Muhammed ibn al-Hasan ad-Dailami, İstanbul 1938).

Ziyaeddin İsmail b. Hibetullah el-İsmaili es-Süleymani, Kitabu'l-Mizac ve't-Tesnim (İslamischer Kommentar zum Koran, I-IV, Göttingen 1947-1955).

Gnosis-Texte der İsmailiten. Arabische Handschrift Ambrosiana H 75 (Göttingen 1943).

Kitabu'l-Keşf (London-Bombay 1952).

Ca'fer b. Mansurü'l-Yemen'in İsmaili doktrinin hakkındaki eserinin neşridir.

Adolf Grohmann zum siebzigsten Geburtstag (Berlin 1958).

Bertold Spuler ile birlikte Adolf Grohmann'ın yetmişinci doğum yılı armağanı olarak hazırlanan eser çeşitli makalelerden oluşup “Der İslam” dergisinin 33. Cildi (1958) olarak yayımlanmıştır.

“Die neuere Orientgeschichte im Rahmen der Kirchengeschichte,” *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 88 (1934), s. 277-288

Die geistigen und politischen Kräfte des Islam im Vorderen Orient,” *Die religiösen Kräfte Asiens*, Hamburg: Hanseatische Verlagsgesellschaft Hamburg, 1937 (Vorträge der 1. Auslandswoche 1937 der hansischen Universität), s. 33-48.

“Die Mubahala in Tradition und Liturgie,” *Der Islam* 33 (1958), s. 5-29.

3. Heinz Halm

Heinz Halm 1942 yılında Almanya'nın Andernach şehrinde dünyaya gelmiştir. Bir İslam Bilimleri profesörü olan Halm Şia konusunda otorite isimlerden birisidir, özellikle de İsmaili çalışmaları onun uzmanlık alanını oluşturmaktadır. İslam, Arap Tarihi, Şiilik, Haşhaşilik ve Heterodoks İslam hakkında birçok Kitap kaleme almıştır. Halm 969 yılında Mısır'ı fetheden ve Mısır'ın Kahire kentini kuran ilk İsmaili Şii grup olan Fatimiler arasındaki öğrenme ve eğitimin birçok yönünü araştırmaktadır.

3.1. Heinz Halm'ın Hayatı

Halm, 1961 yılında Andernach'taki Kurfürst-Salentin-Gymnasium'dan mezun olup askerliğini tamamladıktan sonra 1962 yılında Bonn Üniversitesinde İslam Araştırmaları, Sami Çalışmaları, Ortaçağ ve Modern Tarihi alanında eğitim almaya başlamıştır. Annemarie Schimmel ve doktora hocası olan Otto Spies'den dersler almış ve kendisi gibi oryantalist olan Albrecht Noth, Tilman Nagel, Gernot Rotter, Ursula Spuler- Stegemann ile ortak çalışmalarda bulunmuştur. Eugen Ewig ve Max Braubach'dan aldığı ortaçağ ve modern çağ derslerinden hareketle, Avrupa tarih bilimi metodolojisinden edindiği bilgileri İslami çalışmalara aktarma fırsatı yakalamıştır. Üniversiteden mezun olduktan sonra, iki yıl Frankfurt Main'da yerel bir yayınevinde gazetecilik stajını tamamlamış ve daha sonra 1969 yılında tekrar akademiye dönüş yapmıştır. Tübingen Üniversitesinde Josef van Ess ile birlikte (TAVO) "Tübinger Atlas des Vorderen Orients" (Ortadoğu'nun Tübingen Atlası) adlı projede çalışmış ve bu kapsamda çok sayıda harita tasarlayarak Şafii Mezhebinin coğrafi yayılım politikası ve Memlûklüler hakkında önemli belgeler sunmuştur.⁹⁷

1980 yılında aynı üniversitede İslami Bilimler profesörü ünvanını kazanmıştır.

---

⁹⁷Heinrich Biesterfeldt – Verena Klemm, "Differenz und Dynamik im Islam. Festschrift für Heinz Halm zum 70. Geburtstag" Deutsche-Digitale- Bibliothek (Erişim 20 Ekim 2012), 11.

Halm, Tübingen üniversitesi kütüphanesinde özellikle İsmailiye hakkında bir çok el yazmaları ve kaynak eserlere ulaşmış, Rudolf Strothmann, Wilferd Madelung gibi hocalarından farklı olarak, İsmailiğin karmaşık kozmoloji ve kurtuluş doktrinini kendi tarihi bağlamlarına uygun olarak ele almış ve yeniden yorumlamıştır. Halm'ın bu çalışması ilerleyen yıllardaki yapacağı Şii araştırmalarının bir başlangıç noktası olarak kabul edilmiş, filhakika daha sonraki süreçlerde özellikle Mufaddaliyye'nin aşırı Şii spekülasyonları, Nusayriliğin kökenleri, İslami Gnostisizm, Aşırı Şii fırkalar ve Aleviler üzerine uzun bir dizi çalışma gerçekleştirmiştir.⁹⁸

1987'den 1989'a kadar Paris Sorbonne Üniversitesinde misafir öğretim görevlisi olarak çalışmış, 1993 yılında Leiden Üniversitesi'nde yine misafir öğretim görevlisi olarak bulunmuştur.

Halm'ın bilimsel çalışmalarında öne çıkan özelliklerinden birisi, araştırmalarında çoğu zaman unutulmuş, henüz konu edilmemiş veya gözden kaçırılmış konulara yer vermesi, bunları tekrar ortaya çıkarıp, yeniden inşa edip ve daha sonra ustaca yorumlamasıdır.

Heinz Halm öğrencileri tarafından vicdanlı ve güvenilir bir hoca olarak tanımlanmıştır. Derslerinde çoğu zaman Mağrib'den kuzey Pakistan'a yaptığı seyahatlerdeki gözlem ve deneyimlerinden bahsetmiştir.

İslam Tarihi öğretisine ek olarak, Endülüs ve Orta Asya ve Osmanlı Türkçesi öğretimi ile, Kültürel Çalışmalar Fakültesi'nde yer almış ve 1975'te bu alanda uzmanlaşmıştır.

Eski oryantalistlerden Wolfgang Rollig ile birlikte uzun yıllar Die Welt des Orients'i yayımlayan Halm daha sonra Josef van Ess ile birlikte G. E. von Grunebaum tarafından başlatılan “Die Bibliothek des Morgenlandes” adlı yayın organının serisinin sonuna kadar (1984) editörlüğünü üstlenmiştir.

Heinz Halm halen Almanya'nın Ammerbuch şehrinde yaşamaktadır.

---

⁹⁸Hinrich Biesterfeldt – Verena Klemm, “Differenz und Dynamik im Islam. Festschrift für Heinz Halm zum 70. Geburtstag” Deutsche-Digitale-Bibliothek (Erişim 20 Ekim 2022), 13.

3.2. Heinz Halm'ın Eserleri ve Neşirleri

3.2.1. Kitapları

*Die Schia*⁹⁹ (Şia)

Heinz Halm'ın 1988 yılında kaleme aldığı bu eser Şiiliğin teşekkülünü, doktrinin ve hiyerarşisini konu edinmektedir. Bu çalışmaya başladığı esnada Şiiliğin popülaritesinin arttığını ancak literatüründe ciddi ayıklamalara gidilmesi gerektiğini ifade ederek, bu ilginin nedenini siyasi sebeplere dayandırmıştır. Özellikle İran, Irak ve Doğu Arap ülkelerinin ekseriyetle Şii menşesine sahip olmaları bundan da öte Ortadoğu'nun en önemli petrol kaynaklarına sahip olması merak konusu olmuştur. Halm eserini dört ana başlığa ayırmıştır.

Birinci Bölümde Şia'nın teşekkülünden bahsetmiştir. İlk etapta “Şiilik” terimini tamamlayarak alt başlıklarda Hz. Peygamber'in vefatından sonraki İslam toplumu, Hz. Ali'nin hilafeti, Hz. Hüseyin ve Kerbela hadisesi, Zeyd b. Ali etrafında oluşan isyanlar ve Zeydilerin doğuşu, Haşimiler ve Abdullah b. Muaviye'nin ayaklanması ve Abbasiler dönemini ele almıştır.

İkinci bölümde ise İmamiyye ve İsnaişeriyye ana başlığı altında Şiiliği kapsamlı bir şekilde konu etmiştir. Altıncı imam Cafer-i Sadık ve İmamiyyenin oluşumu, yedinci imam Musa el- Kazım ve Vakifiler, Abbasilerin müteveli heyetindeki imamları, onikinci imamın Küçük gaybeti, Gaybeti Kübra ve Mehdi el Kaim'in beklenen dönüşü, İmami literatürün teşekkülü ve “İsnaişeriyye öğretisinin” kuruluşu, Büveyhilerin koruması altındaki Şiiler, Bağdat ekolü: Kelam ve Fıkıh usulü, Bağdat Okulu: Kelam ve Fıkıh İlkeleri, Selçuklu Devleti (1040-1194) ve buna karşılık sünni tepkiler, Moğolların egemenliği altındaki Şiiler, Hille Okulu ve Şia'nın ana konuları: İctihad ve Taklit, 14. yüzyılda Şia ve derviş tarikatları, 15. yüzyılın aşırı Şii Mehdi hareketleri, Safeviler Dönemi: Kayıp İmamı Temsil Eden Şah, Vahiy, metafizik ve irfan: İsfahan Teosofist okulu (17. yüzyıl), Yanılmaz Müctehit – 17.

---

⁹⁹ Heinz Halm, *Die Schia* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1988), 1-261.

Yüzyılın terk edilmiş bir anlayışı, Usuli Mektebin Zaferi (18. Yüzyıl), Şii ortodoksisi (19. yüzyıl), Şii Din Adamları ve Pehlevi Hanedanı (1925-1979), İslam Devrimi ve İran İslam Cumhuriyeti, Lübnan'daki Şiiler, Arap Körfezi Devletlerinde İsnâaşeriyye, Kızılbaşların Geçmişi: Şii Türkler

Türkiye, Sovyetler Birliği ve Afganistan, Hint Yarımadasındaki İsnâaşeriyye İsnâaşeriyye'nin kült ve hukuki özelliklerine alt başlık olarak yer vermiştir.

Halm, eserin üçüncü bölümünde Aşırı Şii fırkalar konu başlığı altında Gulat ve ehl-i Hak ve Nusayrileri konu edinmiştir.

Dördüncü bölümünde ise İsmailiyye ve Seb'iyye'yi ele almıştır. Alt başlıkları ise, İsmaili imamların soy/köken sorunu, İsmaili Misyonu'nun zuhuru (da'wa), 899 yılındaki Ayrılık: Fatımiler ve Karmatiler, Fatımilerin İmameti (899-1171), Pers Okulu: Yeni Platonculuğun Kabulü, Dürziler- Nizariler: "Haşhaşiler" ve Hocalar, Musta'li-Tayyibiler ve Bohra'dır.

Eserinin son bölümünde ise Zeydiyye'ye geniş çapta yer vermiştir.

Heinz Halm'ın toplam 261 sayfalık eseri, Wissenschaftliche Büchergesellschaft tarafından Darmstadt'a basılmıştır. Kitab'ın İngilizce, Fransızca ve Farsça çevirileri mevcuttur.

Die Schiiten¹⁰⁰ (Şiiler)

Heinz Halm bu eserinde Şiilerin inançlarını ve 1300 yıldan daha eski olan dini geleneklerini kolay anlaşılır bir dille aktarmaya çalışmıştır. Buradan yola çıkarak daha çok Şii düşünce oluşumunun tarihsel sürecinden bahsetmektedir.

Birinci bölümün ana başlığı On İki İmam'dır. Alt başlıklarda ise Hz. Ali ile başlamak üzere sırayla tüm imamları yaşadıkları dönemlere göre değerlendirerek aktarmaya çalışmıştır. Buna ilaveten On dört Masumu Pak'a da değinerek ilk bölümü Mehdi'nin geri dönüşü konusu ile tamamlamıştır.

---

¹⁰⁰ Heinz Halm, *Die Schiiten* (München: C.H. Beck Verlag, 2005) 1- 126.

İkinci bölümde ise Kamçılama alayı ve Taziye başlığı altında Şii dini ve kültürel mirasını ele almıştır. Aşure Günü, Muharrem ayının ilk on günü, Ağıt yakma, Safaviler döneminde İran'ın şiileştirilmesi gibi konular ele alınmıştır.

Halm eserinin üçüncü bölümünde Mollâların İslam'ı

Devrimci Şia başlığıyla dördüncü bölüm, Şiilerin batılaşmaya karşı mücadelesi, Kum şehrinin yükselişi, Şii devrim ideolojisi, Humeyni, Doğum kontrolü örneği üzerinden ictihad konusu etrafında şekillenmiştir.

Beşinci Bölümde ise Azerbaycan, Lübnan, Irak, Hindistan ve Pakistan 'da yaşayan Şiiler'e yer vermiştir.

2005 yılında kaleme alınan bu eser 126 sayfa olup C.H. Beck yayınları tarafından Münih'te basılmıştır.

Der schiitische İslam: Von der Religion zur Revolution (Şii İslam: Dinden Devrime)¹⁰¹

Şii İslam son zamanlarda kamuoyunun bilincine öncelikle İran'da veya daha yakın zamanda Irak'ta siyasi bir aktör olarak girdi. Heinz Halm bu eserinde, Şiilerin inançlarını ve 1300 yıldan daha eski dini geleneklerini aktarırken, Şiilerin dini ile günümüzdeki siyasi iddiaları arasındaki bağlantıyı açıkça ortaya koymuştur. Eser üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Şiiliğin teşekkül süreci, ikinci bölümde Şiiliğin geleneksel dini ritüellerinden bahsederken üçüncü bölümde ise Şii doktrinini ele almıştır.

Der İslam: Geschichte und Gegenwart¹⁰² (İslam'ın Geçmişi ve Bugünü)

İki bölümden oluşan bu eserin ilk bölümünde İslam ve Müslüman, İslam Monoteizimi: Tevhid, Nübüvvet, Kur'an-ı Kerim, Siyer, Hicret, Ümmet algısı, Hilafet, Fetihler, Abbasi Halifeler ve Bağdat, Kelam- Hadis, fıkıh ilimlerin menşei,

---

¹⁰¹ Heinz Halm, *Der schiitische İslam: Von der Religion zur Revolution* (München: C.H. Beck Verlag, 2003), 1-94.

¹⁰² Heinz Halm, *Der İslam: Geschichte und Gegenwart* (München: C.H. Beck Verlag, 2018), 1-112

Şiileri, Saltanatlar, Tasavvuf ilmi ve modern çağda İslam gibi konuların üzerinden İslam'ın temel öğretilerinden bahsedilmiştir.

İkinci Bölümde ise “günlük hayatta İslam” ana başlığı altında İslam'ın beş şartını, Şeriatın ne ifade ettiğini, İslam Uleması, Fetvalar, Kadınların statüsü, İslam ve İslamcılık, cihat ve şehitlik, Diasporada İslam - «Küresel müftüler» ve uluslararası ağlar, Almanya'da İslam vb. konulara yer verilmiştir.

Heinz Halm bu eserinde İslam'daki temel tarihsel gelişmelerin kısa bir özetini sunmuş, İslam öğretisinin temel kavramlarını açıklamış ve çağdaş İslam'ın günlük hayatta nasıl işlediğini göstermiştir. 112 sayfa olan bu eser 2018 yılında Münih'de yayınlanmıştır.

Kalifen und Assassinen : Ägypten und der vordere Orient zur Zeit der ersten Kreuzzüge¹⁰³ (Halifeler ve Haşhaşiler: Birinci Haçlı Seferleri Zamanında Mısır ve Yakın Doğu)

Heinz Halm'ın beş bölümden oluşan bu kapsamlı eseri 2018 yılında Münih'te yayınlamıştır. 350 sayfalık metinde 1074-1171 yılları arasındaki mevcut Mısır devletini ve Ortadoğu'nun tarihini ele almıştır. Konusu itibari ile, okuyucuyu çoğulcu bir Doğu'nun renkli mozaigine taşımaktadır. Kitabın genel çerçevesini Fatimi hanedanı, tarihi ve nihayetinde çöküşü oluşturmaktadır. İkinci olarak da hilafet veya taht kavgaları sebebi ile gerçekleşen ölümlere; bununla beraber Nizariler ve Haşhaşilerin kalelerine, önderlerine yaptıkları suikastlara ve tarihsel süreçlerine epeyce yer vermiştir. Üçüncü ana konu ise halifelerin ve suikastçıların dahil olduğu çatışmalar ve bunların arasında en belirgin şekilde yer alan Hristiyan haçlı seferleridir. Halm bu eserinde İlk Haçlı Seferleri sırasındaki mevcut geleneksel dini-politik ve homojen Doğu imajı düzeltmeye ve yeniden yorumlama yoluna gitmiştir. Avrupa merkezlikten sıyrılan yazar, hikayeler ve tarih arasındaki doğru denge ile güncel dini çatışmalara, teröre ve batı müdahalelerine ayna tutan canlı bir atmosfer oluşturmaya çalışmıştır.

---

¹⁰³Heinz Halm, Kalifen und Assassinen: Ägypten und der vordere Orient zur Zeit der ersten Kreuzzüge (München: C.H. Beck oHG Verlag, 2014), 1-431 .

Die Araber; Von der vorislamischen Zeit bis zur Gegenwart (Araplar: İslam öncesi dönemden günümüze) ¹⁰⁴

Halm bu eserinde Arapların hem islam öncesi hem İslam sonrası hem de günümüze kadar gelen süreçteki sosyokültürel yapısını incelemiştir. Bu çalışmasında Arap toplumunu farklı tarihsel dönemlerde ele almıştır. İlk bölümde İslam öncesi Araplar, ikinci bölümde İslam ile tanışan Araplardan bahsetmiş, sonraki bölümlerde 10. -15. yy. Arap dünyası başlığı altında Irak, Suriye, Filistin, Mısır ve Endülüs'ü aktarmıştır. 1500- 1800 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu, Arap Yarımadası'nı, Mısır Arap Dünyası daha sonra 19. yy.'da Arapların avrupayileşmesi ve İslam'ın güncellenmesi gibi konular üzerine yoğunlaşmıştır. 20. yy.'da birinci dünya savaşı, Arapların bağımsızlığı ve devlet oluşumunu bununla birlikte Filistin meselesi, İsrailin kuruluşu gibi benzer siyasi olaylara da değinmiştir. Son bölümünde ise 21. yy.'da başlayan ikinci İntifada ve Irak savaşı ile son bölümde "Başarıya ulaşamayan Arap Baharı" başlığı ile Suriye, Filistin, Lübnan ve İŞİD ile bağlantılı siyasi konular üzerinde durmuştur.

Die Assassinen: Geschichte eines islamischen Geheimbundes (Haşhaşiler: Gizli Bir Örgütün Tarihi)¹⁰⁵

Heinz Halm, bu eserinde gizli bir örgüt olan Haşhaşiler'i konu edinmiştir. 11. ve 12. yüzyıllarda, İslam'ın gerçek mesajına sahip olduğuna inanan, İran ve Suriye'deki kaleleri fetheden ve haçlıları dehşete düşüren bir Şii gizli toplumunun nasıl ortaya çıktığını anlatmaktadır. Haşhaşi'ler bir diğer ifade ile Sabbahi'ler yaptıkları siyasi katliamları ile öne çıkmışlardır. Öyle ki "assassin" kelimesi birçok dilde "katil" ile eşanlamlı hale gelmiştir. Heinz'ın bu kitabı dokuz bölümden

---

¹⁰⁴ Heinz Halm, *Die Araber: Von der vorislamischen Zeit bis zur Gegenwart* (München: C.H Beck Verlag oHG, 2004), 1-144.

¹⁰⁵ Heinz Halm, *Die Assassinen : Geschichte eines islamischen Geheimbundes* (München: C.H Beck Verlag oHG, 2017), 1-128.

oluşmaktadır. Hassan Sabbah, Suriye’de Batınlık, Alamut Kalesi, İsmaililer ve bu çevre etrafında bir çok konuya kapsamlı bir şekilde yer vermiştir. Bu eser 2020 yılında Atilla Dirim tarafından Türkçeye çevrilmiştir.

Das Reich des Mahdi Der Aufstieg der Fatimiden 875-973 (Mehdi İmparatorluğu: Fatimilerin yükselişi 875-973)¹⁰⁶

9. yüzyılda İran'da İsmaililerin bir alt mezhebi olarak ortaya çıkan Fatimiler, Orta çağda Ortadoğu ve Akdeniz bölgesinde önemli bir rol oynamışlardır. Heinz Halm, bu mezhebin tarihini, ortaya çıkışını, yayılmasını ve Kahire'nin kuruluşuna kadar olan yükselişini anlatmaktadır. Toplam altı bölümden oluşan bu kitabın ilk bölümünde Fatimi ideolojiyi bir diğer ifade ile onların gizli düzeninden bahsedilmektedir. İkinci bölümde Mehdi'nin ortaya çıkması ve kendinde bulunan özellikleri aktarılırken üçüncü bölümde Mehdi Billah'ın halifeliği ve onun döneminde gerçekleşen sosyokültürel olaylar anlatılmaktadır. Heinz dördüncü bölümde Kaim b. Emrillah'ın dönemini beşinci bölümde ise Mansur Billah'ın dönemini ele almaktadır. Son bölümde ise el-Muiz Li-Dinillah'ın imam olduğu zaman dilimi ve o tarihler arasında cereyan eden hadiseler okuyucuya aktarılmıştır.

Die Kalifen von Kairo. Die Fatimiden in Ägypten 973 - 1074 (Kahire Halifeleri. Mısır'da Fatimiler)¹⁰⁷

Yazar, bu kitabında Arap tarihinin en çelişkili ve ilginç dönemlerinden birini ele almaktadır. 969 yılında da kurulan Nil Nehri'ndeki saray şehri Kahire, kısa sürede İslam dünyasının siyasi, ekonomik ve kültürel metropollerinden biri haline geldiğini iddia ederek Fatimiler'in Nil ülkesini yönettiği dönem, 969-1171 yılları arasında, Mısır tarihinin İslam altındaki en parlak dönemlerinden biri olduğunu ifade

---

¹⁰⁶ Heinz Halm, *Das Reich des Mahdi : Der Aufstieg der Fatimiden (875 - 973)* (München: C.H Beck Verlag oHG, 1991), 1 - 470.

¹⁰⁷ Heinz Halm, *Die Kalifen von Kairo. Die Fatimiden in Ägypten 973 - 1074.* (München: C.H. Beck Verlag, 2003), 1-508.

etmektedir. Bu yüzyılda, Kahire Halifeliği gücünün zirvesine ulaşmıştır. Halm, Kahire halifeleri Nil ülkesini yeni firavunlar gibi yönettiğini, İslam'ın kutsal şehirleri Mekke ve Medine, o zamanlar Mısır'dan yönetildiğini aktarmıştır. Halm, bir yandan Akdeniz ile diğer yandan Kızıldeniz ve Hint Okyanusu arasında bir bağlantı olarak Mısır, o dönemde dünya ticaretinin merkezi haline geldi ve böylece beklenmedik bir kültürel çiçeklenmeye yol açan ekonomik önceliğini kurduğunu söylemekle birlikte Nil ülkesinin kendisi, Hıristiyan çoğunluğu, İslami-Sünni azınlığı ve Şii-İsmaili iktidar evinin yanı sıra önemli Yahudi topluluklarıyla, karmaşık bir toplum imajı sunduğunu ifade eder. Çağdaş kaynakları kullanan Heinz Halm, ortaçağ Mısır imparatorluğunun panoramasını ve Haçlı Seferleri arifesinde hareketli başkentini ortaya koymuştur.

Geschichte der arabischen Welt (Arap Dünyası Tarihi) ¹⁰⁸

Heinz Halm ile birlikte Ulrich Haarmann, Monika Gronke, Barbara Kellner-Heinkele, Helmut Mejcher, Tilman Nagel, Albrecht Noth, Alexander Schoelch Reinhard Schulze, Hans-Rudolf Singer ve Peter von Sivers'in ortak çalışması olan ve her bir yazarın farklı bir konuyu ele aldığı on bir bölümlük kitaptır. İslam'ın siyasi ve entellektüel tarihinin bir özetini sunmuşlardır. Kitabın içeriği şu şekildedir: İlk İslam dönemi, Abbasiler Dönemi, Fatimiler, Eyyubiler, 1250- 1517 yılları arasında Araplar, İslam ve Batı -Endülüsün fethi, Osmanlı İmparatorluğu himayesinde Araplar, 19. yy.- 20. yy.da Araplar, Modern dönemde Kuzey Afrika ve 1986-2000 yılları arası yakın dönemdeki Arap dünyası.

Her bir dönem, bir yazar tarafından incelenmiş detaylı açıklanmıştır. Bunlardan Fatimiler ve Eyyubiler bölümlerini Heinz Halm kaleme almıştır. Toplam 786 sayfa olan bu Eser, Halm tarafından düzenlenmiş ve Ulrich Haarmann tarafından 2004 yılında yayınlanmıştır.

---

¹⁰⁸ Heinz Halm vd., *Geschichte der arabischen Welt* (München: C.H Beck Verlag, 2004),1- 786.

Die islamische Gnosis: Die extreme Schia und die 'Alawiten (Die Bibliothek des Morgenlandes) – İslami Gnostisizm: Aşırı Şii ve Aleviler (Doğu Kütüphanesi)¹⁰⁹

Haberler ve orijinal belgelerle desteklenen, İslami Gnosis'in şimdiye kadar pek araştırılmamış olan ve "kısmen tuhaf gizli öğretiler ile bir dizi renkli göz kamaştırıcı mezhep" (Klappe) üreten kolunun kapsamlı tasviri. Kişisel ve mezhep isimleri ve Arapça ve Farsça terimlerin dizini ile.

(Arab. Übersetzung: al-Gnusiyya fi l-Islam, Köln 2002).

Halm, 470 sayfayı kapsayan bu eserinde Abdullah İbn. Sebe, Keysaniler, Muhammed b. Bakır, Ummu'l Kitab, Hattabiler, Muhammed b. Basir Nusayriler'i ele alarak, bize erken Ortaçağ İslam medeniyetinin renkli ve çok yönlü imajını göstermeye çalışmıştır.

Die Traditionen über den Aufstand 'Ali ibn Muhammads, des "Herrn der Zandj". Eine quellenkritische Untersuchung (Kaynak açısından kritik bir soruşturma. "Zenc'in Efendisi" Ali ibn Muhammed'in ayaklanmasıyla ilgili gelenekler.)¹¹⁰

1967 yılında kaleme alınan ve toplam 142 sayfa olan eser, Heinz Halm'ın doktora tezidir. Ali b. Muhammed ez- Zenci'yi ve isyanlarını ele almıştır.

---

¹⁰⁹ Heinz Halm, Die islamische Gnosis: Die extreme Schia und die 'Alawiten (Die Bibliothek des Morgenlandes) (Zürich/München: Artemis & Winkler Verlag, 1982)

¹¹⁰ Heinz Halm, Die Traditionen über den Aufstand 'Ali ibn Muhammads, des "Herrn der Zandj". Eine quellenkritische Untersuchung (Wiesbaden: Reichert Verl., Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients 1974).

Die Ausbreitung der shafi'itischen Rechtsschule von den Anfängen bis zum 8./14. Jahrhundert (Şafii mezhebinin başlangıçtan 8/14. yy.'a kadar yayılması)¹¹¹

Arapların geniş biyografik, coğrafi ve tarihi literatüründen yararlanan bu eser, İslam'ın dört mezheplerinden birinin Mısır'daki başlangıç noktasından Bağdat, Nisabur, Orta Asya vb. çevre bölgelere yayılmasını ele almıştır. Şafiliğin bireysel alanlarda yayılmasının veya gerilemesinin siyasi koşulları, diğer okullarla olan ilişkileri ve eş'arilik doktrinin şafi ekol içinde yayılması incelenmektedir. 5./11. yüzyıldan beri hukuk ekollerinin, özellikle İran şehirlerinde, sosyal ve politik yaşamda oynadığı role özellikle dikkat edilmektedir. Kitap, tek tek İslam şehirleri için kadı listeleri ve 7. / 13. yüzyıla kadar dört mezhebin hepsinin edebi olarak onaylanmış okul binalarının (medrese) kapsamlı bir kaydını içermektedir.

Kosmologie und Heilslehre der frühen Isma'iliya. Eine Studie zur islamischen Gnosis (Kozmoloji ve ilk dönem İsmailiye'nin kurtuluş doktrini. İslam Gnostiziminde Bir Araştırma)¹¹²

Heinz Halm'ın bu kitabında İsmailiye mezhebinin ana temalarını Gnostik dindeki paralelleriyle karşılaştırmıştır. Dokuzuncu yüzyılda güney Irak'taki mezhebin kökenleri hakkında bir giriş bölümünden sonra; yedi peygamberin döngülerini (Yahudi Hıristiyanların görüşlerine çok benzer); taht ve harfler; Küni ve Kader, tek tanrılı bir Baba dininin yeniden mitolojikleştirilmesi); daha yüksek beşgen; evrenin yaratıcısı; yedi (gezegen) ve on iki Zodyak işaretleri; Kutsal Adem; ve ruhun yükselişi olmak üzere 8 bölümden oluşmaktadır.

Bu oldukça ayrıntılı çalışmalardan, İsmaili teolojisinin felsefi, Neoplatonik biçiminin, Nag Hammadi yazılarında ifade edilen görüşlere çok benzeyen daha eski

---

¹¹¹ Heinz Halm, *Die Ausbreitung der shafi'itischen Rechtsschule von den Anfängen bis zum 8./14. Jahrhundert* (Wiesbaden: Reichert Verl., Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients 1974), 4/1-340.

¹¹² Heinz Halm, *Kosmologie und Heilslehre der frühen Isma'iliya. Eine Studie zur islamischen Gnosis* (Wiesbaden; DMG Franz Steiner, 1978.) 44/1-240.

ve çok daha vahşi bir mitolojinin daha sonra rasyonelleştirilmesinden başka bir şey olmadığı ortaya çıkmaktadır Halm'a göre, ilk dönem İsmailiye'nin kozmolojisi, çağımızın ilk yüzyıllarının bilinen Gnostik sistemlerinin hiçbirisiyle aynı değildir.

Ägypten nach den mamlukischen Lehensregistern. Bd. I: Oberägypten und das Fayyum. Bd. II: Das Delta (**Memlük derebeyliği kayıtlarına göre Mısır.** Cilt I: Yukarı Mısır ve Fayyum. Cilt II: Delta) ¹¹³

Bu eserde Halm, Mısır köylerinin büyüklüğü, kullanım alanı, vergi değeri ve mülkiyet yapısı hakkında bilgi içeren listeleri vermiştir. Bu kaynaklardan elde edilen tüm materyaller burada illere göre sıralanmış yer adları listelerinde derlenmiştir. Köyler 20 sayfa üzerinde haritalandırılmıştır. Metnin geniş bir kısmı, Mısır kadastro sisteminin temel kavramlarını tanıtmakta ve her şeyden önce, "taç", sultan ve büyük askeri derebeyliklerin (içta) sahipleri arasındaki çatışmayı incelemektedir. Halm bu eserle, Memlük devletinin iç yapısına dair açıklayıcı bilgiler sunmaya çalışmıştır.

Das „Buch der Schatten Die Mufaddal-Tradition der Gulat und die Ursprünge des Nusairiertums (Gölgeler Kitabı Gulat Mufaddal Geleneği ve Nusayriliğin Kökenleri)

Bu çalışmanın detayları üçüncü bölümde verilmiştir.

The Fatimids and Their Traditions of Learning (Fatımiler ve Öğrenim Gelenekleri)

Arapçası "*el- Fatimiyyun ve tekaliduhum fi't ta'lim*" olan bu eser, İngilizce olarak 1997 yılında Londra'da yayınlanmıştır.

---

¹¹³Heinz Halm, *Ägypten nach den mamlukischen Lehensregistern. Bd. I: Oberägypten und das Fayyum. Bd. II: Das Delta.* (Wiesbaden: Reichert verl., Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients, 1979), 38/1-277.

3.2.2. Neşirleri

Übersetzung von: Planhol, Xavier der Kulturgeographische Grundlagen der islamischen Geschichte (Les fondements géographiques de l'histoire de l'Islam). Zurich: Artemis Verlag 1975.

Die Ismailiya-Sekte. Neuplatonismus und Gnosis im Islam. In: 400 Jahre Kurfürst Salentin-Gymnasium Andernach, 1573-1973. Andernach: Gebriider Wester 1973, S. 34-50.

Zur Datierung des ismailitischen „Buches der Zwischenzeiten und der zehn Konjunktionen " (Kitab al-fatarat wa-l-qiranat el- asara). HS Tübingen Ma VI297. In: Die Welt des Orients 8 (1975), S. 91-107.

Ethischer Rigorismus im Islam. Die Ibaditen des Mzdb. In: B. Gladigow (Hg.): Religion und Moral. Düsseldorf: Patmos Verlag 1976, S. 191-202.

Der Islam als staatstragende Religion. In: H. Blume (Hg.): Saudi-Arabien. Natur, Geschichte, Mensch und Wirtschaft. Tübingen: Erdmann 1976, S. 155-160.

Die Anfänge der Madrasa. In: W. Voigt (Hg.): Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, Supplement III/1: XIX. Deutscher Orientalistentag vom 28. September bis 4. Oktober 1975 in Freiburg im Breisgau. Vorträge. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag 1977, S. 438-448.

Die Söhne Zikrawaihs und das erste fatimidische Kaläfat (290/903). In: Die Welt des Orients 10 (1979), S. 30-53.

Grundzüge des muslimischen Glaubens. Der schiitische Islam. In: R. Kurzrock (Hg.): Die islamische Welt. Berlin: Colloquium Verlag 1984 (=Forschung und Information, Bd. 35), S. 121-128.

Die Ayyubiden. In: U. Haarmann (Hg.): Geschichte der arabischen Welt. München: C. H. Beck 1987, S. 200-216.

Zwei fatimidische Quellen aus der Zeit des Kalifen al-Mahdi (909-934). In: Die Welt des Orients 19 (1988), S. 102-117.

Die islamischen futuwwa-Bünde. In: G. Volger/ K. v. Welck (Hgg.): Männerbünde, Männerbünde. Zur Rolle des Mannes im Kulturvergleich. 2 Bde. Köln: Rautenstrauch-Joest-Museum 1990, S. 221-224 und 341.

Islam und Islamismus. Radikale politische Strömungen. In: DU 7/8 (Sondernummer: Islam. Die Begegnung am Mittelmeer) (1994), S. 128-130.

Geschichte der Fatimiden. In: W. Seipel (Hg.): Schätze der Kalifen. Islamische Kunst zur Fatimidenzeit. Eine Ausstellung des Kunsthistorischen Museums Wien. Milano: Skira 1998, S. 35-39

The Fatimids and their Traditions of Learning. London: LB. Tavis 1997 (=Ismaili Heritage Series, Bd. 2).

Fatimiden und Ghaznawiden. In: I. Netton (Hg.): Studies in Honour of Clifford Edmund Bosworth. Volume I. Hunter of the East: Arabic and Semitic Studies. Leiden: Brill 2000, S. 209-22

Muslime und Islam in der Diaspora. In: Der Bürger im Staat, Bd. 53, Heft 2/3 (2003), S. 151-156.

Verhüllung und Enthüllung. Das Zeremoniell der fatimidischen Imam-Kalifen in Kairo. In: F. Bauer (Hg.): Visualisierungen von Herrschaft. Frühmittelalterliche Residenzen. Gestalt und Zeremoniell. Istanbul: Zero Ltd. 2006 (= Veröffentlichungen des Deutschen Archäologischen Instituts Istanbul, Byzanz Bd. 5), S. 273-282.

Schiitische Heiligtümer im Irak und in Iran. In: Archäologischer Anzeiger 2006, S. 285-294.

Das Charisma der Imame. In: P. Rychterov / S. Seit / R. Veit (Hgg.): Das Charisma. Berlin: Akademie Verlag 2008, S. 449-455.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DER İSLAM DERGİSİNDE YER ALAN MEZHPLER TARİHİ İLE İLGİLİ ÇALIŞMALAR

1. Der İslam Dergisinin Tanıtımı

Der İslam bir Alman şarkiyat araştırmaları dergisi olup Ocak 1910 yılında Alman oryantalist Carl Heinrich Becker tarafından yayınlanmaya başlanmış, İslam ve müslümanlar hakkında yapılan araştırmalara yer veren, bilhassa İslamı, bir problem olarak ele alan müsteşriklerin çalışmalarını yayınladığı bir yayın organı haline gelmiştir.

Der İslam dergisi o dönemin Almanya'sında İslam ve Müslümanlar hakkında çok sayıda müstakil eser ve makale içermektedir. İlk sayıda "Almanya ve İslam", İslam Sanatının Doğuya Ait Unsurlarına Dair", "Mısır'da İslami Gölge Oyunları", "Doğu Sudan Tarihi Hakkında" gibi İslam'ın siyasi, coğrafi ve politik yönünü ortaya çıkaran yazılara yer verilmiştir.

Günümüze kadar yayın hayatını sürdüren bu dergi Almanya'da modern İslam biliminde ses getirmeyi hedeflemiştir. Derginin editörü Becker, *Der İslam als Problem (Problem Olması Açısından İslam)* başlıklı ilk sayıyı bir girizgâh niteliğinde yayınlamış ve derginin asıl amacını bu makalesiyle ortaya koymuştur.¹¹⁴ İslam nasıl tekdüze bir medeniyet haline gelmiştir ve bu gelişiminde hangi dini olay rol oynamıştır? "¹¹⁵ sorusuyla da modern İslam biliminin asıl sorununu ne olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır.

O dönemde Hamburg şehrinde, Lehrstuhl für Geschichte und Kultur des Orients'te profesör olan Heinrich Becker, Ortadoğu bilimi hakkında çalışmalar sürdürmekteydi.¹¹⁶ Becker, yöresel farklılıklara rağmen İslam'ın tekdüze bir medeniyet olduğunu bunun ise İslam'ı yaşamakla aynı şey olmadığını ifade ederek

---

¹¹⁴ Carl Heinrich Becker, "Der Islam als Problem", *Der İslam dergisi* 1/1 (Ocak 1910), 1-22.

¹¹⁵ Becker, "Der Islam als Problem", 4.

¹¹⁶ Dietrich Jung, "Der İslam als Problem". Ein Blick auf aktuelle Publikationen über den İslam", *Neue Politische Literatur* 55 (Ocak 2010), 109-130.

İslam'ı hem bir din, hem bir coğrafya hem de bir kültür ve medeniyet olarak tanıtmıştır.

Derginin editörlüğünü Becker'dan sonra Rudolf Strothmann, Bertold Spuler, Heinz Halm, Albrecht Noth ve Jürgen Paul üstlenmiştir.

Derginin tarihi arka planını Avrupa'da başlatılmış kolonileşme hareketine dayandırmak pekala mümkündür.¹¹⁷ Nitekim 18. ve 19. yy. da sömürgeciliğin yayılması ile Fransa ve İngiltere gibi Avrupa ülkeleri büyük başarı elde ederek İslam coğrafyasını sömürge altına almaya çalışmış, ancak Almanya bu durumu arkadan takip etmiş, kolonileşmeye olan ilgisi ise 1840'lı yıllarda başlamıştır.

Kolonileşme hareketi esasen üç ana başlığa ayrılmaktadır. Bunlar emperyalist, ekonomik ve dini-kültürel sebeplerdir. Almanya kolonileşme hareketini ilk etapta sadece ekonomik sebeplere dayandırmış olsa da, ilerleyen süreçte yapılan bilimsel keşifler, misyoner faaliyetler vb. araştırmalar, onların yayılma arzusunu artırmıştır.

Almanya'nın sömürge tesisini Özcan Taşcı şöyle ifade etmektedir: "Almanya, İngiltere ve Fransa'nın elde edemediği İslam ülkelerine, dolayısıyla da Osmanlı İmparatorluğu'na nüfuz etme hedefiyle politikalar geliştirmiştir. Bu politikalar da elbette ki dinden bağımsız olmayacaktı. Osmanlı Devleti üzerinde nüfuz tesis etmek, İslam coğrafyasının büyük bölümüne hâkim olmayı beraberinde getirecekti. Ancak bunun için de bu dünyayı tanımaya yönelik araştırmalara ihtiyaç vardı."¹¹⁸

Almanya'da kolonileşme projeleri hızla yürürlüğe girip 1908 yılında Hamburg'da Kolonialinstitut (Hamburg Koloni Enstitüsü) kurulmuştur. Enstitünün kuruluşuyla birlikte bazı araştırmaların üzerinde daha fazla yoğunlaşmış ve Hamburger Wissenschaftlichen Stiftung'un da desteği ile dergi yayınları yapılarak

---

¹¹⁷ Özcan, Taşcı. "Der İslam" ve "Die Welt des İslam"ta yayınlanan kelamla alakalı yazıların değerlendirilmesi", *Kelam Araştırmaları* 9/1 (2011), 41-46.

¹¹⁸ Taşcı, "Der İslam" ve "Die Welt des İslam"ta yayınlanan kelamla alakalı yazıların değerlendirilmesi", 41-42.

etkisini artırmıştır. Nitekim bu etkinin oluşmasının sebeplerinden biri de Der İslam dergisi olmuştur.¹¹⁹

Taşcı'ya göre, Der İslam'ın Hamburg'da çıkması da doğrudan bu enstitü ile alakalıdır. Amaçları ise oryantalistlerin bilimsel çalışmaları sayesinde İslam topluluklarının adet ve gelenekleri üzerinden siyasal bir nüfuz elde etmektir.¹²⁰ Yukarı da değindiğimiz gibi oryantalist Carl Heinrich Becker, 1908 yılında oluşturulan Lehrstuhl für Geschichte und Kultur des Orients'te profesörlük yapmış ve Kolonial Enstitüye destek mahiyetinde Der İslam dergisini çıkarmıştır.

1910 yılında, “Der İslam” dergisine paralel olarak 1913 yılında Berlin’de “Die Welt des İslam” dergişi çıkarılmıştır. Bu iki dergiden yaklaşık 60 yıl öncesinde ise 1847 tarihinde “ZDGM” *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* yayınlanmaya başlamıştır.

Derginin neşir hayatına girmesi ile birlikte neredeyse İslam'ın her alanında yazı ve makaleler yayınlanmış, müsteşrikler ekseriyetle tefsir, hadis, hukuk, tarih, akaid gibi temel İslami ilimler dışında Osmanlı imparatorluğu da dahil olmak üzere Orta Doğu tarihi, Arap dünyası, felsefe ve edebiyat gibi konular üzerinde yoğunlaşmıştır.

Der İslam'ın editörü derginin amacını şu şekilde açıklar: “19. yüzyıl çağdaş dönem İber yarımadasından Orta Asya'ya kadar Orta Doğu toplumunun tarihi ve kültürünü obejektif ve bilimsel nitelikte günümüze kadar taşıyan bir araştırma platformudur. Aynı zamanda muhtelif görüşleri ele alarak hiç bir metodoloji veya ideolojiyi hedeflememiş ve tamamen bağımsız olup makalelerin muhtevası güncel İslami araştırmalara uygun olarak yapılmıştır.”¹²¹

Aynı zamanda farklı bilimsel görüşleri içinde barındırmış, herhangi bir metodik ve ideolojik akımlar esas alınmamıştır.

---

¹¹⁹Johanna Elisabeth Becker, Die Gründung des Deutschen Kolonialinstituts in Hamburg. Zur Vorgeschichte der Hamburgischen Universität (Hamburg: Hamburg Üniversitesi, Araştırma ödevi, 2005), 49.

¹²⁰ Taşcı, “Der İslam” ve “Die Welt des İslam”ta yayınlanan kelamla alakalı yazıların değerlendirilmesi”, 42.

¹²¹ Walter de Gruyter, “Überblick” *Der İslam*, “[Der Islam \(degruyter.com\)](http://DerIslam(degruyter.com))” (Erişim 15 Ekim 2022).

Yine Taşçı dergi hakkında şu ifadeleri kullanmıştır: “Der Islam sadece bilimsel amaçlarla çıkan dergi olmadığını söylememiz mümkün gözükmemektedir. Bu bilimselliği örten olgu, onların neşredilmelerinde dönemin Alman politikasının etkin rolüdür.”¹²²

Dergi yayın hayatına başladığı tarihten (Ocak1910) ikinci dünya savaşına kadarki dönemde genelde yılda dört sayı çıkarırken, savaşın, derginin yayın politikalarını etkilemesi ile bu sayı yılda ikiye inmiştir. Günümüze kadar da yıllık iki fasikül olarak devam etmektedir.

Genel olarak dergide Türkiye, Mısır, Suriye ve İran gibi Orta Doğu bölgesi hakkında yapılan araştırmalara yer verilmiştir. Bunlarda yine din, toplum, siyaset, filoloji, edebiyat, mimari ve sanat alanlarında olup izlenen yayın politikası gereği çağdaş İslam dünyasını ve kültürünü kapsamamaktadır.¹²³

Dergide Almanca, İngilizce, Fransızca ve Arapça olmak üzere 4 dilde araştırmalar yayınlanmaktadır.

Bizim bu çalışmamızın amacı ise, dergide bulunan İslam Mezhepleri Tarihi alanında yapılan çalışmaları tespit etmek ve incelemektir.

2. Der İslam Dergisinde Bulunan İslam Mezhepleri ile İlgili Makaleler

Der İslam Dergisinde yer alan İslam Mezhepleri Tarihi ile ilişkili çalışmaları bu bölümde inceleyeceğiz. Ehl-i Sünnet ve Şia başta olmak üzere, Mu'tezile, Haricilik ve Yezidilik hakkında bir çok araştırma bulunmaktadır.

2.1. İslam Mezhepleri ile İlgili Genel Makaleler

Der İslam, cilt 3, yıllık sayı 1912:

Erich Graefe, “Der Aufruf des Scheichs der Senusija zum Heiligen Kriege (Senusiyye İmamın'ın Cihad Çağrısı”, s. 49-78.

---

¹²² Taşçı, “Der İslam” ve “Die Welt des İslam”ta yayınlanan kelamla alakalı yazıların değerlendirilmesi”, 43.

¹²³ Tahsin, Görgün. “Der İslam”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul, 2001), 23: 43.

Graefe, çalışmanın ilk kısmında Senusiyye hakkında yarım sayfalık literatür vermiş, bu cihada davetin nedenleri ve sonrasında Sidi Ahmed el Şari el Senusi'nin cihad çağrısı hakkındaki yayınının orjinal arapça metnini, altına da almanca tercümesini de ekleyerek çalışmasını tamamlanmıştır.

Der İslam, cilt 14, sayı 1-2, Ocak 1924:

Hans Heinrich Schaefer, "Hasan al-Basrī. Studien zur Frühgeschichte des Islam (Hasan el-Basri. İslam'ın Erken Dönem Tarihine dair Araştırmalar)", ss. 1-75.

Bu çalışma başlıktan da anlaşılacak üzere Hasan Basri'yi ve yaşadığı dönemi konu etmektedir. Yazar çalışmayı bölümlere ayırarak ilk olarak Irak'ın topografyası ve tarihini anlatmıştı ki bunun içinde Irak'ın ismi, Maysan ve Basra' dan da bahsedilmektedir. İkinci Bölümde Hasan Basri'nin hayat hikayesi, soyu, doğum ve gençlik dönemi, Basra'daki yaşamı, bulunduğu dönemin siyasi olayları hakkında görüşleri ve vefatından sonra oluşan şöhreti okuyucuya aktarılmaya çalışılmıştır.

Der İslam, cilt 14, sayı 3-4, 1925:

Ernst Ludwig Dietrich, "Der Mahdi Muhammed Ahmed von Sudan nach Arabischen Quellen (Arap kaynaklarına göre Sudan'lı Mehdi Muhammed Ahmed)", ss. 199-288.

Dietrich'in bu çalışması Naum Şukayr'ın Tarihu's-Sudan adlı kitabının Almanca tercümesidir. Konusu itibari ile Suda'nın Dongola şehrinde dünyaya gelen Muhammed Ahmed el Mehdi'nin hayatı ve mehdiliğe kadar giden serüveninden bahsedilmektedir.

Der İslam, cilt 18, sayı 1-2, 1929:

Helmut Ritter, Philologica 3 "Muhammedanische Häresiographen" (Muhammedi/İslami Heresiyografi) , ss. 34-55.

Ritter bu çalışmasında genelde İslam Mezhepleri özelde sapkın fırka veya mezhepler hakkında çalışma yapan alimlerin listesini sunmuştur. Ancak bu kişilerin eserlerinden çok azının günümüze ulaşması nedeni ile verilen listede yalnızca Ritter

tarafından tanınan ve en az bir alıntı yapıldığı bilinen yazarlar listelenmiştir. Bir çok farklı fırka'nın bulunduğu bu listede toplam 42 mezhep yazarı ve eserleri tanıtılmıştır.

Bununla birlikte Ebu Nuaym el İsfahani'ye ait, zahid ve sufileri konu eden Hilyetü'l-Evliya adlı eserin el yazmalarını bir araya toplmıştır.

Hilye'nin el yazmalarının bir çoğunun eski olduğunu ifade eden Ritter, birden fazla kütüphaneye dağılmış serileri bir araya getirerek toplam 19 eser eklemiştir.

Der İslam, cilt 21, sayı 1, 1933:

Helmut Ritter, "Studien zur Geschichte der islamischen Frömmigkeit" Hasan al-Basri.

(Hasan Basri örneğinde İslam Dindarlık Tarihi üzerine Çalışmaları), s. 1-83.

Ritter bu çalışmada Louis Massignons'a ait "La Passion d'al-Hosayn-ibn-Mansour al-Hallaj" (Hallac-ı Mansur'un Çilesi) ve Tasavvuf ve tasavvuf kavramlarının menşesine ve ilk mutasavvuf şahsiyetlere dair detaylı bir çalışma olan "Essai sur les Origines du Lexique technique de la mystique musulmane" (İslam Tasavvufunun Teknik Sözlüğünün Kökenleri üzerine bir Deneme) adlı eserleri neşretmiştir.

Eserlerin tamamını anlatmak ve değerlendirmek mümkün olmadığından, Ritter kitabın küçük bir bölümünü ayrıntılı olarak ele almanın, tamamını üstünkörü bir şekilde nitelendirmekten daha faydalı görmüştür. Bu nedenle, araştırmanın asıl konusu ve kitabın da önemli figürü olan Hasan el-Basri'yi ele alan ilk beş sayfayı seçmiştir. Bununla birlikte Essai'deki ilgili bölümü de (s. 152-175) incelemiş, son olarak da kaynaklara bizzat kendisi yoğunlaşarak Hasan el-Basri'nin dini kişiliği hakkında bir resim elde etmeye çalışmıştır.

Der İslam cilt 30, yıllık sayı , 1950:

Albert Dietrich, "Das politische Testament des zweiten 'Abbasidenkalifen al-Mansur" (İkinci Abbasi Halifesi El Mansur'un Siyasi Vasiyeti), s.133-165.

Bu çalışma ile İslam tarihçilerinin ilk halifelerin ağzından aktardıkları siyasi vasiyetlere sabit bir tarihsel ve edebi bir konum atfetmeye çalışılmıştır. Yazar El-Mansur'un vasiyetnamesine odaklanmıştır. Zira en fazla tasdik edilenlerden biridir ve tarihsel bir dönüm noktasında durmaktadır. Nitekim Emevi halifeliğinden Abbasi halifeliğine geçiş ancak el-Mansur döneminde tamamlanmış ve bu hilafetin birkaç yüz yıl boyunca varlığını sürdürmesi için temel atılmıştır. Dietrich, gelişim tarihi açısından bu vasiyetnamenin, daha sonraki Abbasilerin miraslarının genellikle onun modelini takip etmesi açısından da yüksek bir noktayı temsil ettiğini ifade etmektedir.

Çalışma beş bölümden oluşmaktadır, ilk bölümde Paganlığın daha sonraki edebi vasiyet ile ilişkisi, ikinci bölümde erken dönem siyasi vasiyet, üçüncü bölümde Mansur'un Vasiyetnamesinin Kaynak Analizi yapılmış, son iki bölümde ise Taberi'ye göre Mansur'un Vasiyetnamesinin tercümesi ve Ya'kubi'ye göre Mansur'un Vasiyetnamesinin tercümesi verilmiştir.

Der İslam cilt 39, yıllık sayı, 1964:

Heribert Horst, “Der Safawide Hamza Mirza”, (Safavi Hamza Mirza), s.90-94.

Safevi Şahı Muhammed Hudabende'nin (985/1578-995/1587) ikinci oğlu ve ünlü Şah 1. Abbas'ın (995/1587-1038/1629) ağabeyi olan Sultan Hamza Mirza, 17. yüzyılın bazı Avrupa seyahatnamelerinde babasının yerine İmparatorluk tahtına geçen İran Şahı olarak tanımlanmaktadır. Horst çalışmasında Hamza Mirza hakkında yazılan raporları karşılaştırarak okuyucuya sunmuştur.

Der İslam cilt 41, yıllık sayı 1, 1965:

Hanna Sohrweide, “Der Sieg der Safaviden in Persien und seine Rückwirkungen auf die Schiiten Anatoliens im 16. Jahrhundert (16. yy. Safevilerin İran Zaferi ve Bunun Anadolu Şiilerine Yansıması), s. 95-223.

Bu kapsamlı çalışma ile 16. yüzyılda Sünniler ve Şiiler arasındaki cepheleşmenin yoğunlaşmasına ve dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu ile İran

arasında yüzyıllar süren düşmanlığa yol açan olayları açıklığa kavuşturmayı yeğlenmiştir. Sohrweide, İki devlet arasında bir sınır bölgesi olan Anadolu, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Safavi tarikatının başlangıçta Sünni, ancak daha sonra Şii doktrininin doğudaki istila alanıydı. Bu tarikatın şeyhleri, 15. yüzyılın ikinci yarısında, 16. yüzyılın başında İran'ın hükümdarı haline gelerek, o zamana kadar dini olan faaliyetlerini siyasi düzeye kaydurdılar ve planlarını gerçekleştirmek için önemli bir kısmı Anadolu'dan gelen ve Osmanlı sultanının tebaası olan tarikatlarının müritlerine güvendiler. Dolayısıyla Anadolu bu olaylarda önemli bir rol oynamıştır ve bu nedenle buradaki sonuçların ne olduğunu bilmenin önemli olduğunu vurgulamıştır.

Toplam sekiz bölüm ve özetten oluşan bu eser bu başlıklar altında ele alınmıştır:

Erken Safaviye Tarikatı, Safevi- Kızılbaş ,Timur Efsanesi, Anadolu'daki Kızılbaş Merkezleri, Safevilerin Zaferinden sonra Osmanlı İmparatorluğu'nda Kızılbaşlara yönelik İlk yaptırımlar. Bunun sonucu oluşan isyanlara değinilmiştir. Şahkulu İsyanı (1511-12), Orta ve Güney Anadolu'da 16. yüzyılın ilk yarısında meydana gelen diğer ayaklanmalar. Bunlar:

Celali Ayaklanması (1519-20), Bozok İsyanı (1526), Kalender Ayaklanması (1527), Güney Anadolu'daki isyanlar (1526/1527/1529) ve son bölümde Anadolu Kızılbaşlarının 16. Yüzyılın İkinci Yarısındaki Durumu ele alınmıştır.

Der İslam cilt 53, sayı 1, 1976:

Suraiya Faroqhi, "Bektaschiklöster in Anatolien vor 1826- Fragestellungen und Quellenprobleme (1826 Yılından Önce Anadolu'da Bektaşî Tekkeleri- Sorular Ve Kaynak Problemleri), ss.28-69.

Osmanlı İmparatorluğu'nda dervişlerin gelişimine ilişkin pek çok soru hala cevapsızdır. Tek tek tarikatlar üzerine yazılan monografilerde genellikle tarikatların dini ve kültürel tarihteki rolleri vurgulanırken, ekonomik ve sosyal yönleri arka planda kalmaktadır. Faroqhi bunun nedeni, bu tür soruların ancak arşiv malzemesi yardımıyla ele alınabileceğinin mümkün olduğunu, Osmanlı arşivleri son zamanlarda

anca yeni yeni fazla sayıda araştırmacı tarafından bilindiğini ve erişilebilir hale geldiğini ifade etmiştir. Buna rağmen Bektaşı Tarikatı'nın kurucusu olduğu iddia edilen Hacı Bektaş Veli hakkında neredeyse hiçbir yerde kesin bilgi yoktur.

Yazar bu çalışmasında , Tarikatın en yaygın ve gelişmiş olduğu döneme, yani on beşinci yüzyılın sonlarından 1826'ya kadar olan döneme atıfta bulunmaktadır. Kaynakların, bilhassa eski Osmanlı arşiv materyallerinin yetersiz olması nedeniyle dönem seçimini kısa tutmak zorunda kalmıştır. Konusu itibari ile Bektaşilerin yaşadığı dönemde karşı karşıya kaldıkları zorluklar, bastırılmaları, tekkelerin kapatılması ve ayaklanmalarından bahsedilmiştir.

Konumsal olarak, bu alışma Anadolu ile, yani modern Türkiye'nin sınırları içindeki alanla sınırlıdır ve Avrupa'daki kısmı dikkate alınmamıştır.

Der İslam cilt 79, sayı 2, 2002:

Irene Schneider, “Muhammad Baqir Safti (1180-1260/1766-1844) und die Isfahaner Gerichtsbarkeit” (Muhammed Bakır şafti (1180-1260/1766-1844) ve İsfahan yargı yetkisi), s. 240-273.

Bu çalışmada, şafti'nin hukuk pratiği ve içtihadına, İsfahan yargısı içindeki konumuna odaklanılmıştır; içtihadi söylemdeki rolü ile dini-siyasi faaliyetleri ve tutkuları da örnek olarak analiz edilmektedir. Ancak bu, yalnızca zamanının hukuk ve içtihat koşullarının arka planında (1) ve hayatının ve çalışmalarının takdir edilmesiyle yapılabilir (2). şafti'nin hukuk pratiği ve içtihadı (3.1), cezalarının infazı (3.2) ve toplumsal sonuçları olan dini-hukuki bir zorlama aracı olan tefsir (3.3) konuları ele alınmıştır. Bununla beraber şafti'nin içtihadi pozisyonunun yanı sıra yargı pratiğinin de izleri sürülerek erken modern İnan içtihadının şimdiye kadarki bölük resmine bir boyut daha eklemeye çalışmıştır.

Der İslam cilt 86, sayı 2, 2011:

Tayeb El-Hibri, “Tabari’s Biography of al-Mu’tasim The Literary Use of a Military Career” (Tabari'nin el-Mu’tasım biyografisi Askeri Kariyerin Edebi Kullanımı), s.187-236.

Der Islam cilt 92, sayı 2, 2015:

Harry Munt, “Mamluk Historiography Outside of Egypt and Syria: ‘Alī b. ‘Abd Allāh al-Samhūdī and his Histories of Medina” (Mısır ve Suriye Dışındaki Memluk Tarih Yazıcılığı: Ali b. Abdullah es-Semhudi ve Medine Tarihi), s. 413–441.

Der Islam cilt 95, sayı 1, 2018:

Sarah Kiyarad, “Sasanian Amulet Practices and their Survival in Islamic Iran and Beyond” (Sasani Muska Uygulamaları ve İran ve Ötesinde mevcuditlerini korumaları), s.65–90.

2.2. İslam Mezhepleri ile İlgili Maddeler

Burada İslam Mezhepleri çatısı altında yer alan Ehl-i Sünnet, Şia, Mutezile, Haricilik, Yezdilik hakkında yazılan makalelere ve Kitap incelemesine yer verilecektir.

2.2.1. Ehl-i Sünnet

Der İslam cilt 75, sayı 2, 1995:

G. H. A. Juynboll, An excursus on the ahl as-sunna in connection with Van Ess, Theologie und Gesellschaft, vol. IV (Van Ess ile bağlantılı olarak ehl-i sünnet hakkında bir inceleme, Teoloji ve Toplum, cilt. IV), s. 318-330.

Der Islam cilt 93, sayı 2 (özel sayı), 2016:

Hassan Ansari, “Sunnism in Rayy during the Seljūq Period: Sources and Observations” (Selçuklu Döneminde Rey'de Sünnilik: Kaynaklar ve Tespitler), s. 460-471.

2.2.1.1. Eşarilik

Der İslam, cilt 19, sayı 4, 1930:

Rudolf Strothmann, “Islamische Konfessionskunde und das Sektenbuch des Aś’arī

(İslam Mezhepleri Çalışmaları ve Eş'ari'nin Makalat'ı)", ss. 193–242.

Strothmann, bu makalesinde Eş'ari'ye ait Makalatu'l-İslamiyyi'nin tahlilini; oluşum sürecini, amacını, Eş'arinin kullandığı metodu, Eserin menşei ve özgünlüğü - İki tasnif şeması ve anonimlik, Eş'ari'nin mezhep algısı - Mezhep coğrafyası, tarihi ve sembolizmi - Çağdaş ve eski mezhep tasarımları - Gruplar arasındaki örtüşmeler - Halk görüşleri - Mezheplerin menşei - ve Kur'anî temel bilgiler - Mezhep çalışmaları ve mezhepler arası tartışmalar ve son olarak, Eş'ari'nin Mutezile'nin nesh ve itikadına özel katkısından bahsetmiştir. Storthmann'ın bu çalışması aslında bir tahlilden ziyade tenkit niteliği taşımaktadır.

2.2.1.2. Maturidilik

Der İslam cilt 41, yıllık sayı 1, 1965:

Manfred Götz, Maturidi und sein Kitab Ta'wilat al-Qur'an (Maturidi ve Te'vilatu'l Kur'an), s. 27-70.

Ebu'l-Hasan el-Eş'ari ile hemen hemen aynı dönemde Semerkant'ta, zamanın ortodoksisine karşı çıkan çeşitli dini grupların sapkınlıklarına karşı Sünnet'in öğretilerini "kelam" olarak bilinen skolastik yöntemi kullanarak savunmayı kendine görev edinmiş bir kelamcı olan, Ebu Hanife ekolüne mensup Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed el-Mâturidi'yi ve değerli eseri *Te'vilatu'l Kur'an ele* alınmıştır. Götz, Maturidinin kişiliği ve çalışmaları hakkında çok az bilgiye sahip olduğumuzu ve tabakat eserlerinde sadece kısaca bahsedildiğini ve günümüze *Kitabu't-Tevhid* ve makalenin konusu olan *Te'vilatul' Kur'an'ın* ulaştığını ifade etmiştir. Bu çalışma ile Götz, eserin tanıtımını yapmak istemiş ve ilk olarak Tefsir ile Te'vil ayırımına giderek Te'vil kelimesini açıklamıştır. Te'vilin konusu ve uygulanması, Maturidi'nin kullandığı dil, üslup ve yöneme de değinmiştir. Bunlarla beraber eser bağlamında Mâturîdî'nin sıfatlar doktrini üzerine Mu'tezileye olan eleştirisine, İlahi takdir (kader) ve insan sorumluluğuna, onu inanç doktrinine de yer vermiştir.

Götz, Mâtürîdî'nin tefsirinde çok çeşitli bakış açılarından geliştirdiği iman doktrini, imanın mahiyeti, uygulanması ve Allah'ın müminleri neye inanmakla yükümlü kıldığı sorularıyla sınırlı olmayıp, aynı zamanda imanın İslam'la ilişkisi, günahkârın durumu, iman ile küfür arasındaki ilişki ve benzeri gibi iman tartışmasıyla ilgili, Kur'an'da tasdik edilen, Hadis literatürünün çeşitli yerlerinde ele alınan ve ona dayanan dogmatik yazılarda sistematik olarak sunulan teolojik sorunları örneğin, iman ve İslam arasındaki ilişki, günahkârın iman durumu, iman ve küfür arasındaki ilişkiyi vb kapsadığını dile getirmiştir. Son bölümünde tamamlanmış, eksik ve şerh olmak üzere mevcut el yazmaları listesini okuyuculara sunulmuştur.

Der İslam cilt 52, sayı 2, Miszellen, 1975:

Hans Daiber, “Zur Erstausgabe von al-Maturidi, *Kitab at-Tauhid*” (El-Maturidi'nin *Kitabu't-Tevhid*'inin ilk baskısı üzerine), s.299-319.

Daiber bu çalışmasında Kitabu't-Tevhid'in, Fethullah Huleyf tarafından neşre hazırlanmış, Beyrut Doğu Edebiyatı Enstitüsü tarafından Beyrut'ta yayımlanmış olan ilk baskısının tahlilini yapmıştır. Yazar Mâtürîdî'nin Kitâbu't-Tevhîd'inin Huleyf tarafından yapılan baskısıyla, Mâtürîdî'nin teolojisini ve fikirlerinin tarihsel arka planını ilk kez ayrıntılı bir şekilde inceleme fırsatı bulduğunu ileri sürmüştür.

2.2.1.3. Selefilik

Der İslam, cilt 97, sayı 1, 2020:

Farid Suleiman, “Schuldfähigkeit trotz fehlender Willensfreiheit? Eine Analyse der Position Ibn Taymiyyas. Mit einer Übersetzung seiner al-Qaṣīda at-tā'iyya” (İbn Teymiyye'nin konumunun analizi ve el Kaside et Ta'iyye'sinin tercümesi), s.172-202.

Bu makale, Allah'ın insan fiillerini önceden belirleme ve yargılamada adil olduğunun nasıl söylenebileceği sorusu üzerine İbn Teymiyye'nin duruşunun bir analizini sunmakta ve bunu Fahreddin er-Razi'ninkiyle karşılaştırmaktadır. Makale,

manzum sorunun ve İbn Teymiyye'nin cevabının bir Avrupa diline ilk tam çevirisiyle sona ermektedir. Her iki düşünür de insanın özgür iradesini reddettiği ölçüde benzer konumlardan hareket etmektedir. Ancak İbn Teymiyye, Allah'ın insanları önceden belirlenmiş eylemlerinden sorumlu tutacağı gerçeğinin doğuştan gelen adalet duygumuza aykırı olmadığını göstermeye çalışırken, Razi bu gerçeği, Allah'ın eylemlerinin rasyonel ahlaki değerlendirmeye tabi tutulamayacağını, aksi takdirde anlamsız ve hatta zararlı ilan edilmeleri gerekeceğini gösterme stratejisinin bir parçası olarak ortaya koymuştur.

Der İslam cilt 69, yıllık sayı 2, 1992:

Maribel Fierro, "The treatises against innovations (kutub al-bida')" (Yeniliklere karşı risaleler (kutubu'l-bid'a)), s.204-246.

2.2.2. Şia

Der İslam, cilt 3, yıllık sayı 1912:

Josef Harowitz, "tagijja" (Takiyye), s. 63-67.

Şia'nın en çetrefilli meselelerinden biri olan takiyye, Kadı Nurullah Şuşteri üzerinden konu edilmiştir. Çalışmada ilk etapta Şuşteri hakkında ansiklopedik bilgi verilerek, onun Şia içerisindeki imajı, takiyye ile bağlantısı ve bunun sonuçlarına değinilmiştir.

Bunlarla beraber, ekler kısmında Ali Kuli Han'ın Tezkiresinde Nurullah Şuşteri'ye ilişkin anlatımına/ raporuna yer verilmiştir. Metin Arapçadır.

Der İslam, cilt 12, sayı 3-4, 1922:

Josef Horovitz, "Salman al- Farasi (Selman-ı Farisi)", ss. 178-183.

Horovitz bu çalışmasında Selman-ı Farisi'yi ele alarak, onun İslam tarihi sahnesindeki yerinden, Hz. Peygamber'in vefatından öncesi ve sonraki konumundan, medain valisi olduğu dönem ve kaynaklarda fazla konu edilmemesine rağmen Şia'da artan popülaritesinden bahsetmektedir.

Der İslam, cilt 13, sayı 1-3, 1923:

Theodor Nöldeke, “Zur Ausbreitung des Schiitismus (Şiiliğin Yayılışı Hakkında)”, ss. 70-81.

Nöldeke bu çalışmasında Şia'nın menşeyini, hangi dönemde kurumsallaştığını, Şiiliğin Arap kökenli ve Arabistan topraklarında oluşmasına rağmen neden Tarihi seyrir içerisinde İran'da yer bulduğunu anlatmaya çalışmıştır. Bununla birlikte Horosana, Abbasilere, Zeyd b. Ali'den ayrılan Rafızilere, Türklerin sünnileşmesi ve Selçuk devletini Şia'ya karşı tutumuna değinmiştir.

Der İslam, cilt 6, sayı 3, 1915:

Georg, Jacob, “Aus Nasireddin Schachs Kerbela- Reise S. 139ff. (Nasreddin Şah'ın Kerbela Yolculuğundan)”, ss. 280-288.

Georg Jacob *Nasreddin Şah'ın Kerbela yolculuğu/ziyaretini* Theodor Nöldeke'nin Kerbela çalışmalarına bir ek olarak hazırlanmış, ancak o dönemde modern İran koşullarına uzak olması, bazı belirsizliklere yol açmıştır. Dergide yayınladığı bu çalışmada ise mevcut belirsizlikleri ortaya çıkarmış ve yeniden tashih etmiştir.

Der İslam cilt 25, sayı 3, 1938:

Ali Javad, “Die beiden ersten Safire des Zwölften İmams” (Onikinci İmam'ın İlk İki Sefirleri)”, s.197-227.

Çalışmada ilk olarak Sefirlerin Şiilikteki yerinden, onların İmamın vekili konumunda olan kimseler olduğu anlatılmaktadır. Tüm kaynakların kabul ettiği gibi, kesintisiz bir sırayla dört Sefir vardır, ancak yine aynı kaynaklarda, bu dört kişi Bab olarak da anılmaktadır. İmamiyye Şia'sından farklı olarak Nusayrilikte Sefirler bab'dır, ve Bab'a inanmak İmâmet inancı gibi dini bir gerekliliktir.

Javad çalışmasında sefir, bab, naib ve vekil ayrımını şu şekilde ortaya koymaya çalışmıştır: Bab, makam olarak olarak Sefir'in altındadır. Bir Sefir Bab

olabilir, ancak her Bab Sefir değildir. Bab ve vekil arasında da bir rütbe farkı vardır: her Vekil bir Bab olamaz, ancak bir Bab saygınlığına ek olarak bir vekil de olabilir. Na'ib ve Bab aşağı yukarı aynı seviyededir. Bu dört unvanın bazen gaibe kitaplarında karıştırıldığını, genellikle ilk üç kelime Sefir için kullanıldığını ve "Vekil" daha düşük rütbeli Vekil anlamına geldiğini ifade etmektedir. Bununla birlikte makalesinin asıl konusu baba oğul olan ilk iki sefirdir. Bu isimlerle ilişkili olarak küçük gaybet zamanındaki siyasi durum izah edilmeye çalışılmış ve ikinci sefirin yaptığı eylem/çalışmalarını aktarmaya çalışmıştır.

Der İslam cilt 48, sayı 2, 1971:

Erika, Glassen, "Schah Ismail I. und die Theologen seiner Zeit" (Şah İsmail ve kendi dönemindeki ilahiyatçılar), s. 254- 268.

Glassen bu çalışmasında 1501 yılında Şiiliği devlet dini olarak ilan eden Şah İsmaili ve onun dönemine kadar takiyye yapmak zorunda kalan şii alimleri, İran'ın şiileşmesindeki etkileri araştırmış, bunun ne zaman ve nasıl ortaya çıktığını ortaya koymaya çalışmıştır. Şah İsmailin bu dayatması elbette ülkesinin nüfusunu birden Şia'ya dönüştürdüğü anlamına gelmemektedir. Ancak kesin olan şu ki Şah İsmail döneminde yaşananlar, İran'ın şiileştirilmesinin başlangıcından başka bir şey değildir.

Glassen burada, Safevi tarihiyle ilgili kaynakları incelerken Şah İsmail dönemindeki kelim âlimlerinin fikir ve davranışları hakkında gözlemlerini okuyucuya sunmuştur.

Der İslam cilt 50, sayı 1, 1973:

Werner Ende, "Schiitische Tendenzen bei sunnitischen Sayyids aus Hadramaut: Muhammad b. 'Aqil al-'Alawi (1863-1931)", (Hadramutlu Sünni Seyyidler arasında Şii eğilimler: Muhammed b. 'Akil el-Alevi) s. 82-97.

Muhammed b. Akil Hadramutlu Sünni (Şafi) kökenli bir Seyyid olmakla birlikte Şii bakış açısına sahip bir kişiliktir. Bu çalışmada Ende bunun sebeplerine

değınmiş, Sünnilerin hangi durumlarda şiiiliği bensimdeğini ve bu benimseyen kişilerin kimler olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır.

Der İslam cilt 45, sayı 1, 1969:

Hans Jürgen Kornhof, “Untersuchungen zum Bild ’Alīs und des Frühen Islams bei den Schiiten (nach dem Nahğ al-Balāğa des Šarīf ar-Rađī), (Şiilerde Hz. Ali ve erken dönem İslam İmgesi üzerine bir Tetkik (Şerif er-Radi’nin Nehcü’l Belaga’sına göre)), s. 2-63.

İslam Tarihinde Şia uzun bir süre kendisini kamusal alanda bir yere konumlandıramamıştır. Ancak 9. yüzyılın sonlarına doğru İran’da Samaniler ve Suriye’de Hamdaniler gibi Şii dostu hanedanların ortaya çıkmasıyla onlar için belirli siyasi umutlar doğmuş, 894’te Yemen’de Zeydî devleti ve 909’da Kuzey Afrika’da İsmailî Fâtımî imparatorluğu ortaya çıkmıştır. 864 yılından beri Ali soyundan gelenler tarihte baskın bir rol aynı zamanda Şia’nın Zeydi yönünü benimsemişlerdir. Büveyhiler döneminde ise artık Şii hareket teşvik edilerek Kerbela ve Gadir Hum anmaları halka açık bayram olarak ilan edilmiştir.

Kornhof bu çalışmasında Şia’nın tarihe giriş serüveninden yola çıkarak, dönemin meşhur şair ve yazarlarından Şerif er- Radi ve onun *Nehcu’l Belaga* adlı eserinden aktarılan metinlere göre bir Ali ve Şii islam imgesi ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Eserde İlk olarak Hz. Ali’nin hayatı ve vefatına yer verilmiş ikinci bölümde İslam başlığı altında Allah’ın yüceliğine, Allah’ın yarattıklarına (alem) Hz. Muhammed’in konumuna, Ölüm ve Ahirete, Kur’an- Gelenek-Yeniliklere ve son olarak İmamet ve Halifelik konuları işlenmiştir.

Der İslam cilt 80, sayı 1, 2003:

Thomas Eich, “Abu l-Huda, the Rif a’iya and Shiism in Hamidian Iraq” (Ebu’l-Huda, Rif a’iya ve Hamidiye Irak’ında Şiilik), s. 142-152.

Der İslam cilt 84, sayı 2, 2008:

Khalid Sindawi, “The Role of the Lion in Miracles Associated with Shiite Imams” (Şii İmamlarla İlişkili olarak mucizelerde Aslanın rolü), s.356-390.

2.2.2.1. İmamiye

Der İslam cilt 57, sayı 2, 1980:

Egebert Meyer, Anlass und Anwendungsbereich der Taqiyya (Takiyye'nin oluşumu ve kapsam alanı), s. 246-280.

Meyer bu çalışmasında, Kişinin kendi dini inancını gizlemesi anlamına gelen Takiyye'yi, İmamiyye ve Şeyhi literatüründen üç risale temelinde ele almıştır. Meyer, takiyye doktrinini kullanılan kaynaklardaki mevcut sistematüğini öne çıkarmak, diğer bir ifade ile ahlaki-dini uygulamanın ilkesini formüle etmek için öğeleri biçimsel karakterleri açısından incelemeyi hedefleyerek, Takiyye'nin teşekkülü, kullanım alanı ve sebepleri üzerinde durmuştur.

Der İslam cilt 43, yıllık sayı 1-2, 1967:

Wilferd Madelung, “Bemerkungen Zur Imamitischen Firaq-Literatur (İmamilerin Fırak Literatürü Hakkında Yorumlar), s. 37-52.

Madelung, İslam, özellikle de Şii mezhepleri hakkındaki İmami literatür bilgimize önemli ölçüde katkı sağlayan, Sa'd b. Abdullah b. Ebi Halef'in *Kitabu'l Makalat vel' Fırak* adlı eseri ile Hasan b. Musa en- Nevabahti'nin *Fıraku's Şia*'sını mukayese etmiştir. Mezhepler Tarihi açısından oldukça önemli kabul edilen bu iki eserin (yazarların) tetkikini, kaynak kullanımını başka eserlerle olan ortak noktaları ve çıkarımlarından bahsedilmiştir.

Der İslam cilt 81, sayı 2, 2004:

Khalida Sindawi, “The Cult of the Euphrates and Its Significance among the Imami Shia” (Fırat Kültü ve İmami Şia arasındaki önemi”), s. 249-269.

2.2.2.2. Zeydiyye

Der İslam cilt 2, yıllık sayı 1, 1911:

R. Strothmann, “Die Literatur der Zaiditen (Zeydi Literatur)”, ss. 354-368.

Strothmann, bir girizgah olarak Zeydilerin teşekkül sürecinden bahsettikten sonra, Zeydiyye'ye özgü görüş ve doktrinleri, kaynaklara dayanarak sistematik bir şekilde bir dizi risalede sunmaya çalışmıştır. Strothmann özellikle içtihat üzerinde durmuş ancak Dogmatik kelama, fıkıhla olan yakın ilişkisinde sık sık değinmiştir. Makalenin birincil kaynağı, Avrupa'nın bir çok kütüphanelerinde bulunan Zeydi eserlerin el yazmalarıdır. Strothmann'ın bu çalışması iki bölüme ayrılmıştır. İlk bölümde Biyografi ve tarihi yer vermiş, ikinci bölümde ise klasik dönemde Teolojik ve hukuki yazılardan (kaynaklardan) bahsetmiştir.

Der İslam, cilt 13, sayı 1-2, 1923:

R. Strothmann, “Das Problem der literarischen Persönlichkeit Zaid b. Ali (Zeyd b. Ali'nin Edebi Şahsiyeti Sorunu)”, ss. 1-52.

Strothmann bu çalışmasında Zeyd b. Ali ve onun Zeydiyye'deki konumundan bahsetmiştir. İlk bölümde Zeyd'e iliştilmiş yazılar ele alınmıştır. Bunlar: Zeyd b. Ali'nin konu edildiği şiirler, Ömer b. Abdülaziz ile mektuplaşması, kendisine nispet edilen Tefsîru garibi'l-Çur'ani'l-mecîd, Menasiku'l hac, el-Vaşıyye ve'l-imâme: İsbâtü vaşıyyeti Emîri'l-mü'minîn ve imâmetühû ve imâmetü'l-Hasan ve'l-Hüseyn ve zürriyyetühümâ, el Mecmu', Murcilere karşı yazılan muhalefet yazısı, Kuran'a giriş ve seçilmiş ayetlerin açıklanması, Tesbitü'l İmame gibi ona nispet edilen çok sayıda risalelere yer verilmiştir. İkinci bölümde Zeyd b. Ali'in el Mecmu'su yakından incelenmiştir. Fıkıh alanında tedvin edilen ilk çalışma olan bu eserin, isimlendirilmesi, isnat zinciri, kendi içerisinde barındırdığı (Usulde, evlilik hukukunda, özel yaşam, miras hukukunda) çelişkiler, siyasi ve doktriner çökeltiler vb konular ele alınmıştır. Son bölümde ise Bulgulara ve bununla birlikte Karşılaştırmalı hukuk içinde İslam hukuku'nun konumuna yer verilmiştir.

Der İslam cilt 63, sayı 1, 1986:

Wilfer Madelung, “Zu einigen Werken des Imams Abu Talib an-Natıq bi'l-Haqq” (İmam Ebu Talib en-Natık Bilhak'ın bazı eserleri hakkında) s. 5-10.

Hazar Zeydilerinin en önemli alimlerinden biri olan İmam Ebu Talib Yahya b. el-Hüseyin en-Natık-Bilhak'ın (ö.yaklaşık 424/1033) yazıları modern İslam araştırmalarında çok az kabul görmüştür. Bu çalışmada Madelung, ona ait eserlerin tetkikini yapmıştır.

Der İslam cilt 93, sayı 2 (özel sayı), 2016:

Aron Zysow, “The Zaydīs and Rayy: The Path to Inclusion and Back” (Zeydiler ve Rey: Dahil edilme ve Geri Dönüş Yolu), s.472-494.

2.2.2.3. Gulat-ı Şia

2.2.2.3.1. Nusayrilik

Der İslam cilt 27, yıllık sayı 1-3, 1946:

Rudolf Strothmann, “Die Nusairī Innerhalb der Schia” (Şiilik içerisinde Nusayriler), s. 3-6.

Bu kısa çalışmada Nusayrilerin Şia içerisindeki yerinden, İmamiyye Şia'sı ile hangi noktalarda ayrıldıklarından, bilhassa onikinci imamın kaybindan sonra Nusayrilerin gelişimi ve bu bağlamda oluşan akidevi değişikliklerden ve onların inaç esaslarında bahsedilmektedir.

Der İslam cilt 33, sayı 1-2, 1957:

Rudolf Strothmann, “Die Mubahala in Tradition und Liturgie” (Gelenek ve Litürjide Mübahale), s. 5-29.

Hız. Peygamber ile Necran hristiyanlar arasında geçen bir mesele üzerine nazil olan bu ayet (Al-i İmran/54) mübahale ayeti olarak adlandırılmaktadır. Geniş ifade ile “Bir tartışma esnasında haksız ve yalancı olanın Allah'ın lânetine uğraması

için beddua edilmesi anlamına gelen Mübahale, Şii oluşumlar tarafından özel bir konuma sahiptir ki Nusayrilikte kutsal sayılan bayramlardan biridir. Strothmann bu çalışmasında Mübahale ayetini Nusayrilerin gelenekte ve doktrinlerinde nasıl uyguladıklarını anlatmaktadır. Özellikle İbn İshak i İbn Hişam, İbn Sa'd, Belazüri, Ya'kubi, Vakidi ve Taberi gibi eski tarihçilerin mubahaleyi nasıl değerlendikleri anlatılmıştır. Ayetin Taberi tarafından tefsiri, el Meclisi'nin Sünni ve Şii yorumlarından oluşan derlemesine ve çalışmanın sonunda Nusayri'lerin Mubahale bayramında yaptıkları dualara yer verilmiştir.

Der İslam cilt 55, sayı 2, 1978:

Heinz Halm, "Das Buch der Schatten. Die Mufaddal-Tradition der Ğulāt und die Ursprünge des Nuşairierts, ("Gölgeler Kitabı". Gulat'ın Mufaddal-Geleneği ve Nusayriliğin Kökeni), s.219-266.

Der İslam cilt 58, sayı 1, 1981:

Heinz Halm, "Das Buch der Schatten. Die Mufaddal-Tradition der Ğulāt und die Ursprünge des Nuşairierts, ("Gölgeler Kitabı". Gulat'ın Mufaddal-Geleneği ve Nusayriliğin Kökeni), 2. Kısım, s.15-86.

Bu çalışma konusu itibari ile Nusayriliğin teşekkül süreci ve özellikle batını felsefeden bahsetmektedir. Yazar günümüze kadar varlıklarını sürdürebilen, tek batını mitolojiye sahip olan mezhebin Nusayrilik olduğunu ifade etmektedir. O'na göre İslam'ın gnostisizm'den etkilenen diğer mezhep ve akımlarında, örneğin İsmailiye'de ise büyük ölçüde bu görsel -mitolojik unsur solmuş. Mezopotamya'da hala mevcut olan batınlık, İslam'ın içinde olmasa da tamamen dışında da kalmamıştır.

Halm eserini bölümlere ayırmış, tamamı da "Mufaddal(iyye)" ile ilintilidir. Yazar bize bu sapkın fırkayı, geleneğinin aktarıcılarını, kitapları, onlar üzerine yapılan çalışmaları ortaya koymaya çalışmıştır.

Der İslam cilt 72, yıllık sayı 2, 1995:

The Nusayri Doctrine of ‘Ali’s Divinity and the Nusayri Trinity According to an Unpublished Treatise from the 7th/13th Century (7./13. yüzyılda yayınlanmamış bir incelemeye göre ‘Ali'nin Tanrısallığı’ ve ‘Nusayrilerin teslisine’ ait Nusayri Öğretisi),
s. 258-292.

Der İslam cilt 82, sayı 1, 2005:

Kais M. Firro, “The Alawis in Modern Syria: From Nusayriya to Islam via Alawiya” (Modern Suriye'deki Aleviler: Nusayri'den Alevilik yoluyla İslam'a), s.1-31.

Der İslam cilt 82, sayı 2, 2005:

Yaron Friedmann, “İbn Taymiyya’s Fatawa against the Nusayri- Alawi Sect” (İbn Teymiyye'nin Nusayri-Alevi Tarikatına Karşı Fetvaları) s. 249-263.

2.2.2.3.2. İsmaililik

Der İslam, cilt 1, sayı 1, 1910:

İgnaz Goldziher, “Über die Benennung der Ichwan al-Safa (İhvan-ı Safa'nın İsimlendirilmesi)”, ss. 22-26.

Goldziher bu çalışmasında ihvan-ı Safa'nın isimlendirmesini yüzeysel bir şekilde ele almaya çalışmıştır. “İhvan-ı Safa” isiminin neden seçildiği sorusundan hareketle, bu “topluluğa” ait kimselerin, Kelile ve Dimne adlı eserdeki mevcut konulardan özellikle de antlaşmalarının en yüksek hedeflerini sembolize eden güvercin hikayesinden esinlenerek böyle bir isimlendirmeyi tercih ettikleri sonucuna varmıştır.

Der İslam, cilt 19, sayı 4, 1930:

Paul Kraus, “Hebräische und syrische Zitate in Ismāīlītischen Schriften (İsmaili Yazılarda İbranice ve süryanice Alıntılar), ss. 243-263.

Kraus bu makalesinde üzerinde çalıştığı bir dizi İsmaili yazıların birkaç pasajını paylaşmıştır. Bunlar öncelikle Eski ve Yeni Ahit'ten alıntılar olup, orijinal dillerinde, yani İbranice ve Süryanice olarak yeniden üretilmiş ve İsmaili bakış açısıyla yorumlanmıştır. Bu tür alıntılar İslami literatürde zaten bilinen ve hatta bazı durumlarda ayrıntılı olarak tahlil edilen yazılardır. Fakat Kraus yine de bu konulara daha ayrıntılı bir şekilde değinmeyi önemsemiştir. Nitekim bu vesile ile İsmailî kutsal kitabının çeşitli sorularına değinme fırsatı yakalanmıştır. Yapılan alıntılarının hepsi Fatımi Halife Hakim b. Emrillah döneminde yaşayan Ahmed b. Abdulhamideddin el Kırmani'ye aittir.

Der İslam cilt 31, sayı 2-3, 1954:

Rudolf Strothmann, "Recht der İsmailiten" (İsmaililerin Hukuku), s. 131-146.

Bu makalede İsmaili doktrinin sistemleştirilmesi ve yerleştirilmesinde önemli role sahip olan Kadı Nu'man bağlamında İsmaililerin hukukunu ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Strothmann, İsmaililiğin temel ilkelerinden Fıkıh usulünü, şer'i hükümlerin kaynağını, zahir ve batın meselesini açıklamıştır. Daha sonra Kur'an'ın İsmaili öğretisindeki yerinden; aâm ve has geleneğine göre tefsirinden bahsedilmiş, bunlarla beraber temel ilke sayılan gelenek altında Hz. Ali yanlısı Hadisler, İsnad'da Nefsü'z-Zeki ve Zeyd b. Ali'nin konumu aktarılmıştır. Kısa bir ifade ile İsmaili inanç sistemini onların ve hukuku ele alış şeklini anlatmaya çalışmış, Fıkıhın temel ilkeleri arasında hukukun bağlayıcılığının vurgulanması ve her türlü liberalizmin yasaklanması da yer almaktadır.

Bunların yanı sıra siyasi ihtilaf, takiyye ve yasaların bağlayıcı niteliği ve şii olmayanlarla - şii muhalifleri arasındaki farka değinilmiştir.

Der İslam cilt 34, yıllık sayı, 1959:

Wilferd Madelung, "Fatimiden und Bahrainqarmaten" (Fatimiler ve Bahreyn Karmatileri)", s. 34-88.

Çalışmanın başlığından da anlaşılacağı gibi bu çalışmanın konusu Fatimi ve Bahreyn Karmatileri'dir. Karmatî devleti ile Kuzey Afrika'da yükselen Fatimî imparatorluğu arasındaki ilişki meselesini dönemin siyasi tarihini anlamak oldukça önemlidir. Madelung'da çalışmasında tam da bu konuya değinmiş, bu oluşumların zuhuru, teşekkülü ve birbirleriyle olan ilişkilerini ele almıştır.

Der İslam cilt 37, sayı 1-3, 1961:

Wilferd Madelung, "Das Imamât in der Frühen Ismailitischen Lehre" (İsmaili Öğretilerde İmamet), s. 43-135.

İsmaililerin bağımsız bir hareket olarak tarihi, Ca'fer es-Sadık'ın imametinin mirası konusundaki anlaşmazlıkla başlamaktadır. Madelung bu çalışmasında Cafer es-Sadık sonrası zuhur eden imamet çatışmalarını okuyuculara aktarmaya çalışmıştır. Bu sebeple ilk olarak Fatimiler öncesi dönemi ve bu dönemde imamet etrafında gerçekleşen olaylardan bahsetmiştir. Fatimilerin dönemine geçiş ve devletin ilk, imamet zincirinin de 11. Halifesi olan Ubeydullah el Mehdi'in ismaili doktrinine getirdiği reform ve ardından 14. Fatimi halife El-Mu'izz'in reformunu ele alınmıştır.

Bununla beraber İran Okulu, 16. İmam El-Hâkim Billah'ın yönetiminde topluluğun bölünmesi ve Dürziliğin ortaya çıkışı, 18. İmam El-Mustansır zamanında Fatimi doktrinini konu etmiştir. Son olarak da Doktrin'in ılımlı yönde yerleşmesiyle birlikte, ortodoks olarak tanınmaya devam eden eski metinlerde yer alan ve doktrinle uyuşmayan pasajların yeniden yorumlanması ihtiyacı ortaya çıkmış, buna yazar "Yedi Gün ibadetleri"nin daha sonraki yorumlanması olarak adlandırmıştır.

Der İslam, cilt 20, sayı 4, 1932:

Husain F. al-Hamdani, "Rasa'il Ikhwan as-Safa in the literature of the Isma'ili Taiyibi Da'wat" (İsmaili Tayyibi Davet literatüründe Resailu'l İhvan-ı Safa), s. 282-300.

Der İslam cilt 54, sayı 1, 1977:

William Tucker, “Abu Mansür al-İjli and the Mansuriyya: a study in medieval terrorism” (Ebu Mansu el İcli ve Mansuriyye: Ortaçağ terörizmi üzerine bir araştırma), s. 66-135.

Der İslam cilt 55, sayı 1, 1978:

B. J. Beshir, Fatimid Military Organization (Fatimi Askeri Teşkilatı), s. 37-56.

Der İslam cilt 58, yıllık sayı 2, 1981:

Yaacov Lev, ”The Fatimid vizier YA’QUB IBN KILLIS and the Beginning of the Fatimid Administration in Egypt” (Fatimi veziri Ya’kub ibn Killis ve Mısır’da Fatimi yönetimin teşekkülü), s. 237-249.

Der İslam cilt 68, yıllık sayı 2, 1991:

P.Smoor, “Fatimid Poets and the 'Takhallus' that Bridges the Nights of Time to the Imam of Time” (Fatimi Şiirleri ve Geceleri dönemin İmamına bağlayan‘Tahallus’) s.232-262.

Der İslam cilt 93, sayı 2 (özel sayı), 2016:

Daniel De Smet “From Khalaf (beginning of the 4th/10th century?) to Ḥasan al-Şabbāḥ (d. 518 H/1124 CE): Ismailism in Rayy before and under the Seljūqs” (Halef’den Hassan Sabbah’a: Selçuklu dönemi ve öncesinde rey’de İsmailiyye), s.433–459.

Der İslam cilt 96, sayı 2, 2019:

Yaacov Lev, “The Uniqueness of the Fatimid State” (Fatimi Devletinin Eşsizliği), s.345–373.

2.2.2.3.3. Dürzilik

Der İslam cilt 25, sayı 3, 1938:

Rudolf Strothmann, “Drusen Antwort auf Nusairi Angriffe” (Nusayri Reddiyelerine Dürzilerin Cevabı)“, s.269-281.

Strothmann'ın yayınlanmış olan Dürzi risalelerini sistematik bir şekilde tamamlama arzusundan dolayı, bu çalışmasında içeriğine kısmen vakıf olduğu kutsal Dürzi Kitabın ikinci cildinin ilk yazısına yer vermiştir. Dürzilerin Nusayri'lerin reddiyelerine karşılık yazdıkları cevabı arapça metniyle birlikte neşretmiştir.

Bu baskı, Berlin'de bulunan on üç el yazmasını temel alarak hazırlanmıştır. Strothmann bilhassa Arapça ifadeler, ezoterik ve hiyerarşik terimlerin arasındaki bağlantıyı inceleyerek, bunları daha kapsamlı baskılar bağlamında ele alınması gerektiğini ifade etmiştir. Bununla birlikte bir Dürzî metni için tüm el yazmalarını kullanmak imkânsızdır. Batı kütüphanelerindeki çok sayıda esere ek olarak, Suriye'de, örneğin Beyrut'taki Amerikan Üniversitesi'nde, daha küçük kütüphanelerde ve özel ellerde, özellikle de 1925'te Dürzilerin bastırılmasından bu yana çok sayıda eser bulunabileceğini dile getirmiştir.

Der İslam cilt 63, sayı 1, 1986:

Heinz Halm, “Der Treuhänder Gottes. Die Edikte des Kalifen al-Hakim” (Tanrı'nın vekili. Halife el-Hakim'in fermanları), s. 11-72.

Halm bu çalışmasında oldukça ilginç bir karektere sahip olan Fatımi Halifesi Hakim bi Emrillah'ı ele almıştır. Bir çok bölümden oluşan bu eserde, Halifenin enteresan hayatına, karakteristik özelliklerine ve hükümdarlığına ilişkin kaynaklara yer verilmiştir. Bunların yanı sıra Hakim'in saltanat yıllarında müridlerine/halkına yayınladığı fermanın detayları okuyucuya sunmuştur.

Der İslam cilt 52, sayı 1, 1975:

David Bryan, The Origins of the Druze (Dürziliğin kökenleri), 47-84.

Der İslam cilt 52, sayı 2, 1975:

David Bryan, The Origins of the Druze Religion (Fortsetzung) - chapter tree

The doctrine of Hamza (Dürziliğin kökenleri (Devamı) Üçüncü Bölüm Hamza'nın öğretisi) , s.239-262.

Der İslam cilt 53, sayı 1, 1976:

“The Origins of the Druze Religion – chapter four, The Relationship of Hamza's Doctrine to Isma'ilism” (Dürziliğin kökenleri – dördüncü bölüm, Hamza Öğretisinin İsmaililikle olan İlişkisi) s. 5-27.

Der İslam cilt 87, yıllık sayı, 2012:

Yusri Hazran, “Heterodox Doctrines in Contemporary Islamic Thought: The Druze as a case study” (Çağdaş İslam Düşüncesinde Heterodoks Öğreti: Bir vaka çalışması olarak Dürziler Yusri Hazran), s. 224-247.

2.2.3. Mutezile

Der İslam, cilt 22, sayı 3, 1935:

Ernst Mainz, “Mu'tazilitische Ethik.” (Mutezile Ahlakı), s. 191-206.

Mainz kaleme aldığı bu çalışmada Mu'tezile ahlakının gelişimini özgür irade fikri etrafında ortaya koymaya çalışmıştır. Ona göre tarihsel süreç içerisinde ilk kez ortaya çıkan ikincil bir ahlak sorunu, yani özgür irade sorunu Kuran'da açıklığa kavuşturulmamış, insan iradesinin özgürlüğüne işaret eden ayetler, mutlak takdiri öğreten çok sayıda başka ayetle çelişkilidir. Bu meseleyi ise, olaylara bilhassa ahlaki konulara diğer alimlerden farklı olarak daha akılcı yaklaşan Mu'tezile ilk olarak ele almıştır. Mainz Mu'tezilenin orjinal eserlerine ulaşamadığı için, muhaliflerin raporlarına bağlı kaldığını ileri sürerek, çalışmasında mu'tezili olarak tanınan ve sivrilen kişilerin öğretilerini “özgür irade” konusu çerçevesinde aktarmaya çalışmıştır.

Der İslam cilt 57, sayı 2, 1980:

Wilferd Madelung, “Frühe mutazilitische Häresiographie: das Kitab

al-Usul des Ga'far b. Harb?" (İlk Dönem Mu'tezili heresiyografya: Cafer b. Harb'ın Kitabı'ı Usul'ü), s.220-236.

Madelung bu çalışmasında Joef van Ess'in neşrettiği, Naşi Ekber'in Mezheplere dair eseri Kitab Usuli'n-nihal'in tetkikini yapmıştır. İkinci bölümde Cafer b. Harb'e atfedilen Kitabı'ı Usul'den bahsetmiştir.

Son olarak Mu'tezili olarak bilinen Cafer b. Harb'in hayatı ve eserleri hakkındaki (eksik) bilgiler kısaca derlenmiş fakat doktrinlerine yer verilmemiştir.

Der İslam cilt 80, sayı 2, 2003:

Holger Winckelmann-Liebert, Die Mihna im Kalifat des al-Mu'tasim, (Mu'tasım'ın Halifeliği Döneminde Mihne Olayı), ss. 224-283.

Bu çalışmada, Halife Me'mun döneminde başlatılan, bazı alimlerin sorgulandığı ve işkenceye maruz kaldığı, Kur'an'ın yaratılmış olduğu öğretisini zorla kabul ettirme eylemi olan Mihne ele alınmıştır.

Liebert, Me'mun'un halefleri döneminde mihne politikasının azaldığını gözlemlediğini ifade etmiştir. Bu nedenle yazar, el-Mu'ta-sım'ın (833-842) hilafetindeki mihneyi çalışmasının konusu yapmıştır. Makalenin ilk bölümünde, Me'mun dönemindeki mihne, bunun sebepleri ve etkileri üzerine yapılan araştırmalara genel bir bakış sunmuş ve Mu'tasım'ın hilafetinin İslami çalışmaların odağına nasıl girdiğini anlatmıştır. İkinci bölümün sorusu şudur: "Neler oldu?" Mu'tasım dönemindeki mihne'ye ait sayılması gereken olaylar hakkında seçilmiş Arapça kaynaklar incelenmektedir. Elde edilen sonuçlardan, el-Mu'tasım yönetimindeki mihne olaylarının olası bir tarihini yeniden inşa edimeye çalışılmıştır. Yazar üçüncü bölümde, "Neden oldu?" sorusuna yanıt vermiştir. Bu soruyu, el-Mu'tasım yönetimindeki mihne olaylarının ana karakterlerin biyografilerini inceleyerek ve eyleme geçme sebeplerini sorarak yanıtlamaya çalışmıştır. Bunun temelinde, grupların olduğu kadar bireylerin de çıkar ilişkisi ve tarihin itici gücü olduğu varsayımı yatmaktadır. Olayların aktarımının bile çıkarlar tarafından

belirlendiği ve ayrıca, mihne olaylarında aktif rol alanların eylemlerinin iktidarla ilgili çıkarlar tarafından belirlendiği de gösterilmiştir.

Der İşlam cilt 44 yıllık sayı 1, 1968:

Josef van Ess, “Dirar b. 'Amr und die “Cahmiya”. Biographie einer vergessenen Schule” (Dirar b. Amr ve Cehmiyye .Unutulmuş bir okulun biyografisi), s. 6-70.

Van Ess bu çalışmasında hakkında oldukça az bilgiye sahip olduğumuz Dirar b. Amr'ı konu etmiştir. Makalenin ilk kısımlarında Dirar'ın kişiliği ve aidiyetinden bahsetmiştir. Bir dönem mutezili olarak görülmesinden, ancak sonraki dönemlerde o ekolden dışlanma sebeplerine değinilir. Bunlarla beraber Dirar'ın zihin dünyasını, eserlerinde Cehm b. Safvan başta olmak üzere Cehmiyye'ye karşı yazdığı reddiyeler konu edilmiştir.

Son olarak, İbn en-Nedim tarafından bize aktarıldığı şekliyle Dirar'ın eserlerinin başlıkları karşılaştırılmıştır. Bunlar okuyucuya bir kez daha zamanının tüm dini akımlarıyla ilgilenen bir kişiliğin resmini verir.

2.2.4. Haricilik

Der İşlam, cilt 17, yıllık sayı, 1928:

Rudolf Strothmann, “Berber und İbaditen (Berberi ve İbadiler)”, ss. 258-279.

Strothmann, bu eserinde Berberilerin Hariciliğe dahil olma teorisinden yola çıkarak Kuzey Afrika İbadİ İmparatorluğu rneği üzerinden konuyu ele almıştır. Bu İmparatorluğun, Hükümdarları, bölgesi, kabileleri, hayata karşı tutumları, yaşam ideali, İbadi-Berberi kadınları, eyalet sistemi, kriz tehlikesi, Dogma ve hukukun önemi, ulusal dil ve kilise dili ve son olarak da İbadilik ve Berberilik arasındaki etkileşime değinmiştir.

2.2.5. Yezidilik

Der İslam, cilt 4, sayı 3, 1913:

Rudolf Strothmann, “Analecta haeretica” (Yezidilik üzerine çalışılmıştır), s. 72-86

İslami Sembolistler Arasında Yezidiler başlığı altında yezidi literatürü, onları İslam kisvesi altında değerlendirilip değerlendirilmemesi konusu, menşei ve dolaylı bi anlatımla teşekkülü ele alınmıştır. İkinci kısımda ise “İslam Folkloründe 1. Yezid'in konumu”, son bölümde ise “Mansur'un uydurma vasiyeti” başlığı altında arapça metin olan vasiyatnameyi almanca tercüme ederek çalışmasını tamamlamıştır.

2.2.6. Kitap Tanıtımları/İncelemeler

Der Islam cilt 99, sayı 2, 2022:

Frank Giffel, “Angelika Brodersen, Zwischen Mātūrīdīya und Aš‘arīya. Abū Šakūr as-Sālīmī und sein Tamhīd fī bayān at-tauhīd, Piscataway: Gorgias Press, 2018, 107 S. deutsch, 400 S. arabisch, (Islamic Theory and Thought 14), ISBN 978-1-4632-3941-1.” (Maturidilik ve Eş‘arilik arasında. Ebu Şakur es-Salimi ve onun Temhid fi beyan et-tevhidi, Gorgias yayımları, 2018, 107 sayfa arapça 400 sayfa arapça, İslam Teorisi ve Düşüncesi 14, ISBN 9781463239411) üzerine bir inceleme, s. 595-597.

Der Islam cilt 93, sayı 1, 2016:

Najam Iftikhar Haider, “Farhad Daftary and Gurdofarid Miskinzoda (eds.): The Study of Shi‘i Islam: History, Theology, and Law, London: I. B. Tauris and The Institute for Ismaili Studies, 2014, xxiii + 613 pp.” (Farhad Daftary ve Gurdofarid Miskinzoda (ed.): Şii İslam Çalışması: Tarih, İlahiyat ve Hukuk (Londra: I. B. Tauris ve İsmaili Enstitüsü). Çalışmalar, 2014, c. 23 + 613 s. üzerine incelemeler) s.236-242.

Marco Salati, “Farhad Daftary: A History of Shi‘i Islam, The Institute of Ismaili Studies, Shi‘i Heritage Series, I, I. B. Tauris in association with The Institute of

Ismaili Studies, London, 2013, vii–xix, 315 pp., Genealogical Tables and Lists, ISBN 978 1 78076 841 0 (hardback)” (Şii İslam Tarihi, İsmaili Araştırmaları Enstitüsü, Şii Miras Dizisi I.I. B. Tauris ve İsmaili çalışmalara enstitüsü ile birlikte , Londra, 2013, c.7- 19. ss.315, Şecere Tabloları ve Listeleri ISBN 9781780768410, ciltlenmiş) üzerine incelemeler, s. 243-247.

Daphna Ephrat, “Stephennie Mulder: The Shrines of the ‘Alids in Medieval Syria: Sunnis, Shi‘is and the Architecture of Coexistence, Edinburgh: Edinburgh University Press (Studies in Islamic Art 2014), xiv+297 pages, notes, bibliography, index. ISBN 978 7486 4579 (hardback).” (Stephennie Mulder: “Ortaçağ Suriye'sinde Âbidlerin Türbeleri: Sunniler, Şiiiler ve birlikte yaşama mimarisi, Edingburg: Edingburg üniversitesi yayınları, notları, kaynakları, içerik. (ciltlenmiş) ISBN 978 7486 4579) üzerine incelemeler, s. 290-295.

Marco Salati, “Andrew. J. Newman: Twelver Shiism. Unity and Diversity in the Life of Islam, 632 to 1722, The New Edinburgh Islamic Surveys, Edinburgh University Press, 2013, v–x, 1–267 pp., ISBN 978 0 7486 3331 9 (paperback)”

İsnaaşeriyye Şia’sı. İslam Hayatında Birlik ve Çeşitlilik, 632-1722, Yeni Edinburgh İslami Araştırmaları, Edingburgh Üniversitesi yayınları, 2013, 5-10, ss. 1-267, (ciltsiz) ISBN 9780748633319) üzerine incelemeler, s. 295-301

Der Islam cilt 94, sayı 2, 2017:

Maria Macuch, “Descent and Inheritance in Zoroastrian and Shi‘ite Law: A Preliminary Study” (Zerdüştlükte ve Şii’likde Soy ve Miras Hukuku: Bir Ön İnceleme), s. 322–335

Der Islam cilt 95, sayı 1, 2018:

Stefanie Brinkmann, “Najam Haider, Shī‘ī Islam. An Introduction, Cambridge: Cambridge University Press, 2014, 243 p., ISBN 978-1-107-62578-5.” (Şii İslam.

Bir Giriş, Cambridge: Cambridge Üniversitesi yayınları, 2014, s. 243, ISBN 978-1-107-62578-5), s. 65-90.

Der Islam cilt 95, sayı 1, 2018:

Corrado la Martire, “Wilferd Madelung, ed., Avicenna’s Allegory on the Soul: an Ismaili Interpretation. An Arabic Edition and English Translation of ‘Alī b. Muḥammad b. al-Walīd’s al-Risāla al-mufīda (Ismaili Texts and Translations Series 22), edited by Wilferd Madelung, translated and introduced by Toby Mayer, London/New York: I.B. Tauris Publishers in association with The Institute of Ismaili Studies, 168 pp. (Eng.) + 40 pp. (Ar.), 2016, ISBN 10: 1784530883; ISBN 13: 9781784530884.”

(Wilferd Madelung, ed., İbn Sina'nın Ruh Üzerine Alegorisi: Bir İsmaili Yorumu. arapça baskı ve 'Alī b. Muhammed b. el-Velid'in el-Risale el-mufide'nin ingilizce tercümesi (İsmaili Metinleri ve Çeviriler Serisi 22), Wilferd Madelung tarafından düzenlendi, Toby Mayer tarafından tercüme edilmiş ve tanıtılmıştır, Londra/New York: I.B. Tauris yayınları, Ismaili Çalışmalar enstitüsü ile birlikte, 168 s. (İng) + 40s. (Ar.), 2016, ISBN 10: 1784530883; ISBN 13: 9781784530884.) üzerine bir inceleme, s.233-237.

Der Islam cilt 96, sayı 1, 2019:

Michael Brett, “David Hollenberg, Beyond the Qur’ān. Early Ismā’īlī Ta’wīl and the Secrets of the Prophets, University of South Carolina Press, Columbia, 2016, 192 pp.,

ISBN 978-1-61117-678-0” (Kuran'ın ötesinde. Erken İsmaili Tevil ve Peygamberlerin Sırları, University of South Carolina Üniversite yayınları, Columbia, 2016, s. 192, ISBN 978-1-61117-678-0) üzerine bir inceleme, s. 227-232.

Der Islam cilt 96, sayı 2, 2019

Yehoshua Frenkel, “Miriam Ovadia, Ibn Qayyim al-Jawziyya and the Divine Attributes: Rationalized Traditionalistic Theology, Leiden: Brill, 2018, 324 pp., ISBN 978-90-04-37251-1” (İbn Kayyim el-Cevziyye ve İlahi Sıfatlar:

Rasyonelleştirilmiş Gelenekselci Teoloji, Leiden: Brill, 2018, s.324, İSBN 9789004372511) üzerine bir inceleme, s.537-540.

Der Islam cilt 97, sayı 1, 2020:

Aaron Hagler, “Sunnifying ‘Alī: Historiography and Notions of Rebellion in Ibn Kathīr’s Kitāb al-Bidāya wa-l-nihāya” (Ali’yi Sünneleştirmek: İbn Kesir’in Kitābü’l-Bidāye ve’l-nihāye’sinde Tarih Yazımı ve İsyân Kavramları), s. 203–232.

Marco Salati, “Muhammad Ali Amir-Moezzi et al. (eds.), L’Esotérisme Shi’ite: ses racines et ses prolongements/Shi’i Esotericism: Its Roots and Developments, Brepols:

Bibliothèque de l’Ecole Pratique des Hautes Etudes, vol. 177, and the Institute of Ismaili Studies, Turnhout: Brepols, 2016, 857 pp., ISBN 978-2-503-56874-4.”

(Muhammed Ali Amir-Moezzi ve al. (ed.), Şii Ezoterizm: Kökleri ve uzantıları/Şii Ezoterizm: Kökleri ve Gelişmeleri, Brepols:

Uygulamalı Yüksek Araştırmalar Okulu Kütüphanesi, cilt. 177 ve Ismaili çalışmalar enstitüsü, Katılım: Brepols, 2016, s.857, ISBN 978-2-503-56874-4.) üzerine bir inceleme, s. 244-249.

SONUÇ

Şarkiyat araştırmaları ilk olarak kiliseye hizmet faaliyetleri olarak başlayıp daha sonra kendisini geliştirerek, daha kapsamlı bir boyut kazanmıştır. Öyle ki tarihi seyir içinde batının geçirdiği her aşamada ve doğu ile ilişkisinde belirleyici bir rol üstlenmiştir. Batıda şarkiyat çalışmaları birçok Avrupa ülkesi tarafından finansal olarak desteklenmiş, bu bilimin gelişmesine ciddi katkıda bulunarak ülkelerin ortak çabasının bir ürünü olmuştur. Alman oryantlizmi, diğer ülkelere kıyasla doğu araştırmalarına geç başlamıştır ancak 19. ve 20. yüzyıldan itibaren bu geç kalınmışlığı seri bir şekilde kapatmışlardır. Özellikle İslam Mezheplerine dair yapılan çalışmalara kaynaklık eden metinler çoğunlukla Fransız ve Alman oryantlistler tarafından oluşturulmuştur.

Tezimizde üç farklı oryantlistin çalışmalarını ve onların genelde İslami özelde de Mezhepler Tarihi ile ilgili görüşlerini ortaya koymaya çalıştık. İslam'ın hemen hemen her alanında eserler neşreden ve kurduğu enstitüler ve yayın organları ile Almanya'daki oryantlizmin şekillenmesinde önemli bir rol oynayan Helmut Ritter'in hayatından ve eserlerinden yola çıkarak, İslam'a karşı daha ılımlı ve objektif bir yaklaşım sergilediğini tespit ettik. Bununla beraber yaptığı İslam Mezhepleri ile ilgili çalışmalarda spesifik bir alandan ziyade *Makalatü'l-İslamiyyin* ve *Fıraku'ş-Şia* gibi daha bütüncül ve temel kaynaklar üzerinde durduğu sonucuna ulaştık.

Batı oryantlizmi tarafından “Şiiliğin babası” olarak nitelendirilen Strothmann'ın Şiiler üzerinde yaptığı çalışmalar takdire şayandır. Şianın özellikle Gulat-ı Şia hakkında yaptığı çalışmalar ile akademik camiaya büyük katkılar sunmuştur. Ancak doğu bilimcisi olmasının yanı sıra Hıristiyan bir teolog olması, İslam'a dair yaptığı çalışmalarda pek de olumlu bir bakış açısına sahip olmadığını görmekteyiz. Strothmann çalışmalarında genel itibari ile objektif bir tutum sergilemeye çalışsa da tipik bir oryantlist olduğunu İslam'a üst perdeden baktığını gözlemek mümkündür. Özellikle batını firkalarda, inanç sistemlerinin bir ideoloji mahsulü olması ve yorumlamaya daha elverişli olması sebebi ile Strothmann bu

boşlukları Hıristiyanlık tarihinde benzer vakalar veya benzer inançlara sahip toplumlarla kıyaslamaya gitmiştir.

Üçüncü olarak ele aldığımız Heinz Halm da yeni dönem oryantalistlerden olmakla beraber çalışmalarını büyük oranda daha bilimsellik ilkesine dayanarak gerçekleştirmiş, bir diğer ifade ile daha mutedil bir tavra sahip olmuştur. Ayrıca Strothmann gibi özellikle Şia ve Gulat-ı Şia çerçevesinde çalışmalar yapmış, İsmaililik ve Fatmiler üzerinde yoğunlaşmıştır.

Der İslam dergisinde de gözlemlediğimiz üzere ikinci dünya savaşı öncesinde Almanya'da yapılan oryantalist araştırmalar çoğunlukla müstakil eserler olarak yayınlanmıştır. Buna mukabil makale, tez vb. incelemeler oldukça nadirdir. Yine İkinci dünya savaşından sonra kaleme alınan oryantalist çalışmalar daha bilimsel ve objektif bir niteliğe sahiptir. Bunun sebebini o dönemde Avrupa'nın göç alması ve oraya giden Müslümanların ilerleyen süreçlerde söz konusu üniversitelerde aktif rol üstlenmesine dayandırmak mümkündür.

EK

1. Batıda Mezhepler Tarihine Dair Kaleme Alınan Almanca Akademik Çalışmaların Toplu Listesi

Bu tezimizde her hangi bir tarih sınırladırmasına girmeden Almanya’da İslam Mezhepleri alanında kaleme alınan her türlü akamedik çalışmayı derlemeyi hedefledik. Aşağıda sıralanan 700ü aşkın eserin bir kısmı kendi araştırmalarımız, diğer bir kısmı da İslam Akademie’nin yayınlamış olduğu eserlerdir.¹²⁴

1.1. Şiilik

Āl Kāšīfalghitā‘, Muḥammad al-Ḥusain: *Kitāb ad-dīn wa-l-islām*. 2 Bde. Şaidā: 1330-31/1911-12. Rez.: M. Hartmann: WI 1 (1913), 223-224: *Ein schi‘itischer Alarmrufer in Syrien*.

Albu, J.: *Der Ursitz des Alten vom Berge*. In: Globus 65 (1894), 210-212, 225-227.

Ali, Javad: *Der Mahdī der Zwölfer-Schī‘a und seine vier Safīre*. Hamburg: Diss., 1939; *Die beiden ersten Safīre des zwölften Imāms*. In: Der Islam 25 (1939), 197-227.

Amirpur, Katajun: “*Jeder Tag ist ‘Āšūrā’, jeder Ort ist Karbalā’*”. *Zur schiitischen Sicht der frühislamischen Geschichte*. In: FRAZIT 4 (2018/2019), 99-123.

Antes, Peter: *Die Schiiten. Zur Geschichte einer Oppositionsbewegung innerhalb des Islams*. In: StdZ 197 (1979), 455-456.

Antes, Peter: *Zur Theologie der Schi‘a. Eine Untersuchung des Ġāmi‘ al-asrār wa-manba‘ al-anwār von Sayyid Ḥaidar Āmolī*. Freiburg: Diss.?, Freiburg: Schwarz, 1971. Rez: A. Falaturi: Der Islam 52 (1975), 335-336; E. Meyer: ZDMG 129 (1979), 389-394; K. Rudolph: BiOr 30 (1973), 291-292.

Arberry, A. J.: *Schiiten und Charidschiten*. In: *Religionsgeschichte des Orients in der Zeit der Weltreligionen*. Hg. Bertold Spuler. Leiden: Brill, 1961. S. 476-495.

---

¹²⁴ İslam Akademie, “Theologie und Philosophie” (Erişim 20 Ekim 2022).

- Bauer, A. Erwin: *Die Schiiten - ein Beitrag zum innermuslimischen Dialog*. In: CIBEDO 4 (1990), 106-113.
- Baumstark, Anton: *Zu den Schriftzitate al-Kirmānīs*. In: Der Islam 20 (1932), 308-313.
- Beheshti, S. Mohammed H.: *Grundsätze des Islam*. Hamburg: Islamisches Zentrum, 1966.
- Behrouz, Khosrow: *Der Korankommentar von Muḥammad B. Murtaḍā Faiḍ al-Kāšānī. Ein Beitrag zur schiitischen Koranexegeese*. Saarbrücken: Diss., 1973.
- Beile, Rüdiger: *Der andere Islam: Die Schiiten*. München: EVP Bayern, 1987.
- Bindemann, Rolf: *Religion und Politik bei den schi'itischen Hazāza in Afghanistan, Iran und Pakistan*. Berlin: Das Arabische Buch, 1987.
- Bobzin, Hartmut: *Die Zukunftserwartung des schiitischen Islam. Zeiten und Zyklen im Religionsvergleich*. In: Apokalyptik versus Chiliasmus? Die kulturwissenschaftliche Herausforderung des neuen Millenniums. Erlangen: Universitätsbibliothek, 2002. S. 85-102.
- Bonn, Gisela: *Fanatiker des Islam. Schiiten und Sunniten. Religion und Politik am Golf*. In: Indo Asia 33,1 (1991), 22-25.
- Brockelmann, Carl: *Naṣr ibn Muzāḥim, der älteste Geschichtsschreiber der Schia*. In: ZS 4 (1926), 1-23.
- Brunkhorst, Hauke: *Der Aristoteles des schiitischen Islam – Eindrücke von einem Kant-Seminar in Teheran*. In: MenschenRechtsMagazin 74,1 (2005), 74-77.
- Brunner, Rainer: *Die Schia und die Koranfälschung*. Würzburg: Ergon, 2001. Rez.: S. Rosiny: WI 44,1 (2004), 131-133.
- Brunner, Rainer: *Einige schiitische Stimmen zur Frage der Koranfälschung*. In: Akten des 27. Deutschen Orientalistentages (Bonn - 28. September bis 2. Oktober 1998). Norm und Abweichung. Hg. Stefan Wild, Hartmut Schild. Würzburg: Ergon, 2001. S. 447-458.
- Bruns, Paul Jakob: *Über die Nussairier und Drusen*. In: Repertorium für biblische und morgenländische Litteratur 17 (1785), 25-36.

Buchta, Wilfried: *Die iranische Schia und die islamische Einheit 1979-1996*. Hamburg: Deutsches-Orient-Institut, 1997. Rez.: R. Brunner: WI 39 (1999), 235-238; I. Itscherenska: AALA 27 (1999), 425-428; F. Halliday: British Journal of Middle Eastern Studies 26 (1999), 145-147; R. Mathee: International Journal of Middle East Studies 32 (2000), 177-180; H. Büscher: Internationale Politik und Gesellschaft 4 (1998), 450-452; K. Amirpur: Iranian Studies 32 (1999/2000), 287-288; H. E. Chehabi: Middle East Studies Association Bulletin 33 (1999), 78-79; R. Lohlker: ZDMG 150 (2000), 357-358.

Bustānī, Fu‘ād Afrām al-: *‘Alī b. Abī Ṭālib: Nahğ al-balāğa*. Beirut: ?, 1927. Rez.: J. Schacht: OLZ 32 (1929), 566-567.

Cahun, Léon: *Die Nosairier. Nach dem Französischen*. In: Globus 37 (1880), 305-312, 321-326, 337-343.

Caskel, Werner: *Ein Mahdī des 15. Jahrhunderts. Saijid Muḥammad ibn Falāḥ und seine Nachkommen*. In: Islamica 4 (1931), 48-93.

Catafago, Joseph: *Der Katechismus der Ansaries*. In: Das Ausland 19 (1846), 539; 21 (1848), 404.

Catafago, Joseph: *Die drei Messen der Nossairier*. In: ZDMG 2 (1848), 388-394.

Colpe, Carsten: *Vom „besonnenen“ Platonismus zur „übertreibenden“ Ismā‘īliya. Überlegungen zu einem „dritten Grad“ der Enthellenisierung des Orients*.

In: Gnosisforschung und Religionsgeschichte. Festschrift für Kurt Rudolph zum 65. Geburtstag. Hg. Holger Preißler. Marburg: 1994. S. 61-78.

Corbin, Henry (Hg.): *Abū Ya‘qūb as-Siğistānī: Kašf al-maḥğūb*. Paris: 1949. Rez.: H. Ritter: Oriens 4 (1951), 191-192. [4./10. Jh.]

Corbin, Henry: *Über die philosophische Situation der shī‘ītischen Religion*. Aus dem Französischen übersetzt von Hermann Landolt. In: Antaios 5 (1963/64), 177-200.

Czeglégy, Károly: *Die spätsassanidischen und schiitischen Mahdi-Erwartungen*. In: The Arabist Budapest studies in Arabic 1 (1988), 1-10.

Daum, Werner: *Der Islam*. In: Jemen. Hg. Joachim P. Chwaszcza. München: 1990. S. 71-77. [Zaiditen.]

Defrémery, Charles François: *Etwas über die Assassinen*. In: *Das Ausland* (1854), 1211-1214.

Denffer, Dietrich von: *Mut'a – Ehe oder Prostitution? Beitrag zur Untersuchung einer Institution des šī'itischen Islam*. In: *ZDMG* 128 (1978), 299-325.

Diez, Ernst: *Eine schiitische Moscheeruine auf der Insel Bahrein*. In: *Beiträge zur Kunst des Islam. Festschrift für Friedrich Sarre*. Leipzig: Klinkhardt & Biermann, 1925. S. 101-109. Rez.: E. Kühnel: *Der Islam* 17 (1928), 169.

Dilger, Konrad: *Die „Gewalt des Rechtsgelehrten“ (Wilāyat-i faqīh) im islamischen Recht. Ein Beitrag zur schiitischen Staatslehre in Iran und ihrer Verankerung in der iranischen Verfassung*. In: *ZVR* 81 (1982), 39-62.

Dressler, Markus und Mustafa Baş: *Alevitische Religion: Traditionslinien und Neubestimmungen*. Berlin:1992; Würzburg: 2002. Rez.: M. van den Bos: *International Journal of Middle East Studies* 36,1 (2004), 149-151; E. Franz: *Orient: Deutsche Zeitschrift für Politik und Wirtschaft des Orients* 44,1 (2003), 128-130; P. Heine: *OLZ* 98,2 (2003), 276-278.

Eilers, Wilhelm: *Schiitische Wasserheilige*. In: *Die islamische Welt zwischen Mittelalter und Neuzeit. Festschrift für Hans Robert Roemer zum 65. Geburtstag*. Wiesbaden: 1979, S. 94-125.

Ende, Werner: *Der schiitische Islam als politische Kraft*. In: *Iranzamin* 1,3/4 (1981), 21-35.

Ende, Werner: *Der schiitische Islam*. In: *Der Islam in der Gegenwart*. Hg. Werner Ende, Udo Steinbach. München: Beck, 1984. S. 70-90.

Ende, Werner: *Eine schiitische Kontroverse über naql al-ġanā'iz*. In: *XX. Deutscher Orientalistentag in Erlangen. Vorträge. (ZDMG Suppl. 4.)* Wiesbaden: ?, 1980. S. 217-218.

Ende, Werner: *Erfolg und Scheitern eines schiitischen Modernisten: Muḥammad ibn Muḥammad Mahdī al-Ḥāliṣī (1890-1963)*. In: *Gottes ist der Orient – Gottes ist der Okzident. Festschrift für Abdoldjavad Falaturi*. Hg. Udo Tworuschka. Köln: Böhlau, 1991. S. 120-130.

Ende, Werner: *Schiitische Tendenzen bei sunnitischen Sayyids aus Hadramaut: Muḥammad b. ‘Aqīl al-‘Alawī (1863-1931)*. In: *Der Islam* 50 (1973), 82-97.

Ende, Werner: *Sunniten und Schiiten im 20. Jahrhundert*. In: *Saeculum* 36 (1985), 187-200.

Ende, Werner: *Taqrīb im Irak: Versuche einer theologischen Annäherung zwischen Sunniten und Schiiten im 20. Jahrhundert*. In: *Proceedings of the XXXII International Congress for Asian and North African Studies, Hamburg, 25th-30th August 1986*. (ZDMG Suppl. 9.) Hg. Albrecht Wezler, Ernst Hammerschmidt. Stuttgart: ?, 1992. S. 425-426.

Esmaili, Hossein: *Formale Analyse des ta‘zīye-Textes*. In: *SI* 6 (1993), 43-53.

Ess, Josef van: *Der iranische Anteil am islamisch-religiösen Denken*. In: *Spektrum Iran* 1 (1988), 3-21.

Ess, Josef van: *Göttliche Allmacht im Zerrbild menschlicher Sprache*. In: *MUSJ* 49 (1975), 651-688. [Über das *Kitāb at-Tauḥīd wa-t-tanāhī wa-t-taḥdīd* des zaiditischen Autors al-Ḥusain b. al-Qāsim al-Mahdī li-dīn Allāh.]

Falaturi, Abdoldjavad (Hg.): *Katalog der Bibliothek des schiitischen Schrifttums im Orientalischen Seminar der Universität zu Köln. / Catalogue of the Shi‘ite Collection in the Oriental Department of the Department of the University of Cologne*. München: Saur, 1988.

Falaturi, Abdoldjavad: *Die Bedeutung der Schia-Forschung für die islamischen Wissenschaften. Samt einem Bericht über die Schia-Forschung in Köln*. In: *XVII. Deutscher Orientalistentag Würzburg 1968. Vorträge. Bd. 2*. (ZDMG Suppl. 1.) Wiesbaden: Steiner, 1969. S. 604-610.

Falaturi, Abdoldjavad: *Die Schia-Bibliothek in Köln*. In: *SI* 9,1 (1996), 55-60.

Falaturi, Abdoldjavad: *Die Vorbereitung des iranischen Volkes für die Annahme der Schia zu Beginn der Šafawiden-Zeit*. In: *Die islamische Welt zwischen Mittelalter und Neuzeit. Festschrift für Hans Robert Roemer zum 65. Geburtstag*. Wiesbaden: Steiner, 1979. S. 132-145.

Falaturi, Abdoldjavad: *Die Zwölfer-Schia aus der Sicht eines Schiiten. Probleme ihrer Untersuchung*. In: *Festschrift Werner Caskel zum 70. Geburtstag*. Leiden: Brill, 1968. S. 63-95.

Falaturi, Abdoldjavad: *Programmwurf für die Schia-Forschung mit einem Bericht über die Kölner Schia-Bibliothek*. In: XIX. Deutscher Orientalistentag in Freiburg 1975. Vorträge. (ZDMG Suppl. 3.) Wiesbaden: Steiner, 1977. S. 367-373.

Falaturi, Abdoljavad: *Die Vernunft als Letztbegründung des Rechts in der schiitischen Lehre*. In: Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie 45 (1959), 369-388.

Faridzadeh, Abdolali: *Die Umwandlung des schiitischen Islam in die politische Ideologie des Chiasmus und Nativismus. Ein Beitrag zu der iranischen Reislamisierung und der islamischen Revolution*. Hannover: Diss., 1986.

Fleischmann, Paul: *Schiitentum im Islam*. In: Der Orient 18 (1936), 49-54.
Fortentwicklung und Niedergang der Sekte der Ismaeliten und Assasinen, der Anarchisten des Orients. In: Warte des Tempels 54 (1899), 342-343, 355-357, 365-367, 374-375.

Frank, C.: *Über den schiitischen Mudschtahid*. In: Islamica 2 (1926), 171-192.

Frembgen, Jürgen W.: *Schiitische Gebetssteine*. In: Diplomaten und Wesire. Krieg und Frieden im Spiegel türkischen Kunsthandwerks. Hg. Peter W. Schienerl. München: ?, 1988. S. 115-128.

Frembgen, Jürgen Wasim: *Heġleh: Lichtpavillons zum schiitischen Totengedenken in Iran*. In: SI 31 (2018), 23-30.

Friedlaender, Israel: *‘Abdallāh b. Sabā’, der Begründer der Šī‘a, und sein jüdischer Ursprung*. In: ZA 23 (1909), 296-327; 24 (1910), 1-46.

Fück, Johann: *Das Bagdader Kalifat im Kampf gegen die Ultraschiiten zu Beginn des 10. Jahrhunderts. Der Prozeß des Ibn abi l-‘Azāqir im Jahre 322H/934*. In: Vorträge über den Islam. Halle: Institut für Orientalistik, 1999. S. 106-126.

Fyzee, Asaf A. A. (Hg.): *Al-Qāḍī al-Nu‘mān: Da‘ā’im al-islām wa-ḍikr al-ḥalāl wa-l-ḥarām wa-l-qaḍāyā wa-l-aḥkām ‘an ahl bait rasūl Allāh ‘alaihi wa-‘alaihim aḍḍal as-salām*. Kahire 1379/1960. Rez.: E. Gräf: ZDMG 114 (1964), 190-196.
[Ismailitisches Recht.]

Fyzee, Asaf A. A.: *Al-Hidāyatu'l-Āmirīya being an epistle of the tenth Fatimid caliph al-Āmir bi-aḥkāmī'l-lāh and an appendix Īqā' Ṣawā'iqi'l-irghām*. Oxford: ?, 1938. Rez.: O. Spies: ZDMG 93 (1939), 382-384.

Fyzee, Asaf A. A.: *Kitāb al-jihād wal-muqaddamāt, mustakhrāj min "Da'ā'im al-islām" lil-qāḍī al-Nu'mān b. Muḥammad*. Kairo: ?, 1379/1951. Rez.: R. Strothmann: Oriens 6 (1953), 194-197.

Gellner, Ernest: *Warten auf den Imam*. Übers. Brigitte Schluchter. In: Max Webers Sicht des Islams. Interpretation und Kritik. Hg. Wolfgang Schluchter. Frankfurt: Suhrkamp, 1987. S. 272-293.

Ghaemmaghani, Ayatollah: *Einheit und Vielfalt im Gottesgedenken*. In: Trinität Anstoß für islamisch-christliche Gespräch. Hg. Muna Tatari u. a. Paderborn: Schöningh, 2013. S. 171-192. [Schia]

Ghaemmaghani, S. A. Hosseini: *Vernunft und Glauben*. Hamburg: IZ Hamburg, o. J. [Schia]

Ghaleb, Mustafa (Hg.): *Kanz al-walad. Die ismailitische Theologie des Ibrāhīm Ibn al-Ḥusain al-Ḥāmidī*. Wiesbaden: Steiner, 1971. Rez.: H. Daiber: OLZ 73 (1978), 61-63; H. Halm: Der Islam 49 (1972), 318-319; W. Madelung: ZDMG 124 (1974), 151-153.

Glaser, Eduard: *Eine Zeidi-Hochzeit in Südarabien*. In: Allgemeine Zeitung Augsburg Beil. 3 (1883), 345.

Göbel, Karl-Heinrich: *Moderne schiitische Politik und Staatsidee: Nach Taufiq al-Fukaikī, Muḥammad Ġawād Muġnīya, Rūḥullāh Ḥumainī (Khomeyni)*. Hamburg: Diss., 1981; Opladen: Leske und Budrich, 1984. Rez.: U. Deffaa: Verfassung und Recht im Übersee 8 (1985), 392-393.

Goldziher, Ignaz: *Beiträge zur Literaturgeschichte der Schi'a und der sunnitischen Polemik*. In: SB KAW 78 (1874), 439-524; Wien: Gerold's Sohn, 1874; ND: Gesammelte Schriften. Bd. 1. Hildesheim: Olms, 1967. S. 261-346; Nachtrag: *Aus einem Briefe des Herrn Dr. Goldziher an Prof. Loth*. In: ZDMG 29 (1876), 320-321; ND: Gesammelte Schriften. Bd. 1. Hildesheim: Olms, 1967. S. 364. Rez.: D. Kaufmann: MLA 87/88 (1875), 569-570; I. Goldziher: MLA 87/88 (1875), 600; O. Loth: ZDMG 29 (1875), 673-681.

Goldziher, Ignaz: *Das Prinzip der taḳijja im Islam*. In: ZDMG 60 (1906), 213-226; ND: Gesammelte Schriften. Bd. 5. Hildesheim: Olms, 1970. S. 59-72. Rez.: A. Fischer: ZDMG 60 (1906), 250-251; 61 (1907), 243-244.

Goldziher, Ignaz: *Die Richtungen der islamischen Koranauslegung*. Leiden: Brill, 1920. (S. 263-309: Sektiererische [schiiitische] Koranauslegung.)

Goldziher, Ignaz: *Schī'itisches*. In: ZDMG 64 (1910), 529-533; ND: Gesammelte Schriften. Bd. 5. Hildesheim: Olms, 1970. S. 210-214.

Goldziher, Ignaz: *Spottnamen der ersten Kalifen bei den Schī'iten*. In: WZKM 15 (1901), 321-334; ND: Gesammelte Schriften. Bd. 4. Hildesheim: Olms, 1970. S. 295-308.

Goldziher, Ignaz: *Streitschrift des Ġazālī gegen die Bāṭinijja-Sekte*. Leiden: Brill, 1916; ND: Leiden: Brill, 1956. Rez.: H. Ritter: Der Islam 13 (1923), 36. [*K. Faḍā'ih al-bāṭinīya wa-faḍā'il al-mustazhirīya*.]

Gramlich, Richard: *Die schiitischen Derwischordnen Persiens*. 1. *Affiliationen*. 2. *Glaube und Lehre*. 3. *Brauchtum und Riten*. Wiesbaden: Steiner, 1965-1981. Rez.: J. C. Bürgel: AS 40 (1986), 159-160; A. Falaturi: ZDMG 118 (1968), 437-440; B. G. Fragner: WZKM 75 (1983), 249-251; F. Meier: Oriens 27/28 (1981), 565-569; A. Schimmel: WI 18 (1977-78), 127-132; 22 (1982), 149; B. Spuler: Der Islam 59 (1982), 357; B. Utas: OLZ 79 (1984), 583-584.

Gramlich, Richard: *Pol und Scheich im heutigen Derwischtum der Schia*. In: Le Shi'isme imāmite. Paris: 1970. S. 175-182.

Greenfield, James: *Kalifat und Imamat. Das schiitische Persien in seinen Beziehungen zum Kalifat*. In: Blätter für vergleichende Rechtswissenschaft und Volkswirtschaftslehre 11 (1915), 59-78.

Haase, Claus-Peter: *Die Assassinen*. In: Männerbande, Männerbünde. Zur Rolle des Mannes im Kulturvergleich. 1. Hg. Gisela Völger, Karin von Welck. Köln: ?, 1990. S. 213-220.

Hahn, Peter: *Surāq b. Mirdās. Ein schiitischer Dichter aus der Zeit des zweiten Bürgerkrieges (63-75 d. H.)*. Erlangen: Diss., ?; Göttingen: Dieterich, 1938.

Haidari, Ibrahim al-: *Die Ta'ziya, das schiitische Passionsspiel im Libanon*. In: XIX. Deutscher Orientalistentag vom 28. September bis 4. Oktober 1975 in Freiburg im Breisgau. Vorträge. (ZDMG Suppl. III, 1.) Hg. Wolfgang Voigt. Wiesbaden: Steiner, 1977. S. 430-437.

Haidari, Ibrahim El-: *Die Ta'ziya, das irakische Passionsspiel*. Berlin: Diss., 1974; *Zur Soziologie des schiitischen Chiasmus. Ein Beitrag zur Erforschung des irakischen Passionsspiels*. Freiburg: Schwarz, 1975. Rez.: H. H. Biesterfeldt: ZDMG 128 (1978), 202-203; W. Ende: Der Islam 54 (1977), 355-356.

Haidari, Ibrahim El-: *Die Ta'ziya, das schiitische Passionsspiel im Libanon*. In: XIX. Deutscher Orientalistentag in Freiburg 1975. Vorträge. (ZDMG Suppl. 3.) Wiesbaden: ?, 1977. S. 430-437.

Hajatpour, Reza: *Entwicklung der Philosophie im schiitischen Iran seit der Modernisierung*. In: Orient. Deutsche Zeitschrift für Politik, Wirtschaft und Kultur des Orients 4 (2009), 44-56.

Hajatpour, Reza: *Iranische Geistlichkeit zwischen Utopie und Realismus. Zum Diskurs über Herrschafts- und Staatsdenken im 20. Jahrhundert*. Wiesbaden: Reichert, 2002.

Halm, Heinz: *Das „Buch der Schatten“. Die Mufaḍḍal-Tradition der Ġulāt und die Ursprünge des Nuṣairierts. 1. Die Überlieferung der häretischen Mufaḍḍal-Tradition. 2. Die Stoffe*. In: Der Islam 55 (1978), 219-266; 58 (1981), 15-86.

Halm, Heinz: *Das Seufzen der Betrübten: die Schiiten*. In: Die Welten des Islam. Neunundzwanzig Vorschläge, das Unvertraute zu verstehen. Hg. Gernot Rotter. Frankfurt: Fischer, 1993. S. 39-45.

Halm, Heinz: *Der schiitische Islam. Von der Religion zur Revolution*. München: Beck, 1994. Rez.: H. Eisenstein: WZKM 84 (1994), 236; W. G. Lerch: Ein Büchertagebuch 28 (1994), 280-281; A. Taheri: Listen 38 (1994), 43.

Halm, Heinz: *Der Schöpfungsmythos der Nuṣairier und die Tradition der Ġulāt*. In: XX. Deutscher Orientalistentag in Erlangen 1977. Vorträge. (ZDMG Suppl. 4.) Wiesbaden: 1980. S. 219-220.

Halm, Heinz: *Die „Regierung der Rechtsgelehrten“*. *Die Schia an der Macht*. In: *Die Welten des Islam*. Neunundzwanzig Vorschläge, das Unvertraute zu verstehen. Hg. Gernot Rotter. Frankfurt: Fischer, 1993. S. 60-66, 255.

Halm, Heinz: *Die Bekehrung der Berber der kleinen Kabylei zum ismailitischen Islam im 9. Jahrhundert*. In: *Studies in Oriental culture and history*. Festschrift for Walter Dostal. Hg. Andre Gingrich. Frankfurt: Lang, 1993. S. 120-126.

Halm, Heinz: *Die islamische Gnosis. Die extreme Schia und die 'Alawiten*. München: Artemis, 1982. Rez.: H. G. Franz: *Jahrbuch des kunsthistorischen Instituts der Universität Graz* 19/22 (1983/84), 207-208.

Halm, Heinz: *Die Schia*. Darmstadt: WBG, 1988. Rez.: J. Biallas: *Lutherische Monatshefte* 29 (1990), 523; H. Ohnesorge: *BDB* 46 (1990), 813; E. Wagner: *ZDMG* 140 (1990), 438-439; H. Eisenstein: *WZKM* 83 (1993), 309-312.

Halm, Heinz: *Die Sieben und die Zwölf. Die ismā'ilitische Kosmogonie und das Mazdak-Fragment des Šahrastānī*. In: XVIII. Deutscher Orientalistentag vom 1. bis 5. Oktober 1972 in Lübeck. Vorträge. (ZDMG Suppl. II.) Hg. Wolfgang Voigt. Wiesbaden: Steiner, 1974. S. 170-177.

Halm, Heinz: *Die Sīrat ibn Ḥaušab. Die ismailitische da'wa im Jemen und die Fatimiden*. In: *WO* 12 (1981), 107-135.

Halm, Heinz: *Kalifen und Assassinen. Ägypten und der Vordere Orient zur Zeit der ersten Kreuzzüge 1074-1171*. München: Beck, 2., durchges. Aufl. 2018.

Halm, Heinz: *Kosmologie und Heilslehre in der frühen Ismā'īliya. Eine Studie zur islamischen Gnosis*. Wiesbaden: Steiner, 1978. Rez.: K. Rudolph: *Das Problem der „islamischen Gnosis“*. In: *BiOr* 38 (1981), 551-557; E. Meyer: *OLZ* 82 (1987), 372-374.

Halm, Heinz: *Methoden und Formen der frühesten ismā'ilitischen da'wa*. In: *Studien zur Geschichte und Kultur des Vorderen Orients*. Festschrift für Bertold Spuler. Leiden: Brill, 1981. S. 123-136.

Halm, Heinz: *Zur Datierung des ismā'ilitischen „Beuches der Zwischenzeiten und der zehn Konjunktionen“ (Kitāb al-fatarāt wal-qirānāt al-'ašara)*. *HS Tübingen Ma VI* 297. In: *WO* 8 (1975/76), 91-107.

Hammer-Purgstall, Joseph von: *Die Geschichte der Assassinen aus morgenländischen Quellen*. Stuttgart: Cotta, 1818. Rez.: Anon.: GGA 2 (1819), 761-768; Allgemeines Repertorium der neuesten in- und ausländischen Literatur 1,1 (1819), 229-230; ALZ 2 (1819), 761-771; LLZ 7 (1818), 2553-2557.

Haneberg, Daniel Bonifatius: *Die Verehrung der XII Imāme bei den Schiiten*. In: ZDMG 2 (1848), 74-90.

Hartmann, Angelika: *Ismāʿilitische Theologie bei sunnitischen ʿulamāʾ des Mittelalters?* In: "Ihr alle aber seid Brüder". Festschrift für Adel Theodor Khoury zum 60. Geburtstag. Hg. Ludwig Hagemann, Ernst Pulsfort. Würzburg: Altenberge, 1990. S. 190-206.

Hasiri, Hamid: *Historisch-kritische Koranhermeneutik aus der Sicht der Schiathologie*. In: Der Islam in Europa. Zwischen Weltpolitik und Alltag. Hg. Urs Altermatt, Mariano Delgado, Guido Vergauwen. Stuttgart: Kohlhammer, 2006. S. 161-175.

Heidari-Abkenar, Mohammed: *Die ideologisch und politische Konfrontation Schia – Sunna, am Beispiel der Stadt Rey des 10.-12. Jh. n. Chr.* Köln: Diss., 1992.

Heine, Peter: *Abriß des Minarets. Ein Beitrag über den sunnitisch-schiitischen Konflikt im Irak*. In: Al-Rafidayn. Jahrbuch zu Geschichte und Kultur des modernen Iraq 1 (1991), 63-68.

Heine, Peter: *Roß ohne Reiter. Überlegungen zu den Taʿziya-Feiern der Schiiten des Iraq*. In: ZMR 63 (1979), 25-33.

Heine, Peter: *Traditionelle Formen und Institutionen schiitischer Erziehung in der Gegenwart am Beispiel der Stadt Nadjaf/Iraq*. In: ZMR 74 (1990), 204-218.

Hetzel, E.: *Das Passionsspiel des Islam*. In: Der Orient (1932), 81.

Hodgson, G. S.: *The order of the Assassins. The struggle of the early Nizārī Ismāʿiliīs against the Islamic world*. 's-Gravenhage: 1955. Rez.: H. L. Gottschalk: WZKM 57 (1961), 190-200; B. Spuler: OLZ 52 (1957), 436-437; R. Strothmann: Der Islam 33 (1958), 341-345.

Hollister, John Norman: *The Shi'a of India*. London:, 1953. Rez.: J. Fück: OLZ 51 (1956), 245-248; G. Rosenkranz: ThLZ 80 (1955), 273-274; R. Strothmann: ZDMG 105 (1955), 220.

Holm, Nils G. (Hg.): *Religious ecstasy. Based on papers read on the symposium on religious ecstasy held at Abo, Finland, on the 26-28th of August 1981*. Uppsala: ?, 1982. Rez.: P. Antes: Der Islam 61 (1984), 345-346.

Holzwarth, Wolfgang: *Die Ismaeliten in Nordpakistan. Zur Entwicklung einer religiösen Minderheit im Kontext neuer Außenbeziehungen*. Berlin: Das Arabische Buch, 1994.

Horovitz, Josef: *Die Hamdaniden und die Schī'a*. In: Der Islam 2 (1911), 409-411. Rez.: R. Vasmer: Der Islam 15 (1926), 159-160; Zu Prof. Horovitz' Aufsatz „Die Hamdāniden und die Šī'a“ in Band II 409-411.

Horovitz, Josef: *Taqijja*. In: Der Islam 3 (1912), 63-67.

Howard, I. K. A. (Übers.): *Shaykh al-Mufīd: Kitāb al-Irshād. The Book of guidance into the lives of the twelve Imams*. London:, 1981. Rez.: H. Halm: Der Islam 62 (1985), 152; B. Radtke: WI 29 (1989), 183.

Ivanow, W.: *Notes sur l'„Ummu' l-Kitāb“ des ismaëliens de l'Asie Centrale*. Paris: ?, 1932. Rez.: R. Strothmann: DLZ 55 (1934), 1255-1257.

Ivanow, W.: *The alleged founder of Ismailism*. Bombay, 1946. Rez.: R. Strothmann: Oriens 2 (1949), 353-359.

Jaraba, Mahmoud: *Salafismus. Die Wurzeln des islamistischen Extremismus am Beispiel der Freitagspredigten in einer salafistischen Moschee in Deutschland*. Wien: Facultas, 2020. S. 128-135.

Jaroljmek, Edmund: *Schiiten und das Moharramfest*. In: Ich lebte in Nah-Ost. Wien: ?, 1942. S. 35-52.

Kermani, Navid: *Im Herzen der Schia*. In: Der Spiegel. Nr. 39, 2014, S. 112–117 (22. September 2014); *Die Zukunft ist vorbei*. In: Der Spiegel. Nr. 40, 2014, S. 132–136 (29. September 2014); *Warum?* In: Der Spiegel. Nr. 41, 2014, S. 144–149 (6. Oktober 2014). [Reisebericht aus dem Irak.]

Kermani, Navid: *Iran: die Revolution der Kinder*. München: Beck, 2001. Rez.: A. Senfft: DAVO Nachrichten 17 (2003), 102-103; St. Conermann: International Journal of Middle East Studies 34,3 (2002), 589-592; C. Richter: Orient: Deutsche Zeitschrift für Politik und Wirtschaft des Orients 43,4 (2002), 612-614; A. Pistor-Hatam: WZKM 92 (2002), 301-304; M. Ourghi: ZDMG 152,2 (2002), 435-437.

Kermani, Navid: *Katharsis und Verfremdung im schiitischen Passionsspiel*. In: WI 39,1 (1999), 31-62.

Khoury, Adel Theodor: *Der Hadith - Urkunde der Islamischen Tradition*. Bd. 5: *Aus der schiitischen Überlieferung*. Gütersloh: GVH, 2011.

Kißling, Hans Joachim: *In Erwartung des zwölften Imām*. In: Festschrift für Berthold Sutter. Zum 60. Geburtstag. Hg. Gernot Kocher u. a. Graz: ?, 1983. S. 253-260.

Klemm, Verena: *Die Mission des fātimīdischen Agenten al-Mu'ayyad fī d-dīn in Šīrāz*. Frankfurt: 1989.

Klemm, Verena: *Die vier sufara' des Zwölften Imams. Zur formativen Periode der Zwölferšī'a*. In: WO 15 (1984), 126-143.

Köbert, Raimund: *Alawiten*. In: LThK 1 (1957²), 268.

Köbert, Raimund: *Sam 'ānī über 'Alī ar-Riḍā*. In: Orientalia 41 (1972), 387-389.

Kohlberg, Etan: *Belief and law in Imami Shi'ism*. Hampshire/Brookfield: ?, 1991. Rez.: T. Nagel: ZDMG 143 (1993), 230.

Köhler, Bärbel: *Die Wissenschaft unter den ägyptischen Fatimiden*. Göttingen: Diss., 1994; Hildesheim: Olms, 1994.

Kokew, Stephan: *Toleranz und demokratische Kultur - Zeitgenössische Reflexionen aus dem schiitischen Islam*. In: Demokratie und Islam. Theoretische und empirische Studien. Hg. Ahmet Cavuldak, Oliver Hidalgo, Philipp W. Hildmann, Holger Zapf. Wiesbaden: Springer VS, 2014. S. 65-80.

Konzelmann, Gerhard: *Allahs Schwert. Der Aufbruch der Schiiten*. München: Herbig, 1989²; Akt. Aufl. 1991; München: DTV, 1991.

Kornrumpf, Hans-Jürgen: *Untersuchungen zum Bild 'Alīs und des frühen Islams bei den Schiiten. (Nach dem Nahǧ al-balāġa des šarīf ar-Raḍī.)* Berlin: Diss., Der Islam 45 (1969), 1-63, 261-298.

Kramer, Martin S. (Hg.): *Shi'ism, resistance, and revolution*. London:, 1987. Rez.: W. Ende: Der Islam 65 (1988), 348-349; G. Höpp: OLZ 86 (1991), 60-64.

Kraus, Paul: *Dschābir ibn Ḥajjān und die Ismā'īlija*. In: Jahresbericht des Forschungs-Instituts für Geschichte der Naturwissenschaften in Berlin 3 (1930), Beil. S. 23-42. Rez.: R. Hartmann: DLZ 51 (1930), 1788-1789.

Kraus, Paul: *Hebräische und syrische Zitate in ismā'ītischen Schriften*. In: Der Islam 19 (1931), 243-263.

Krawulsky, Dorothea: *Untersuchungen zur šī'itischen Tradition von Beyhaq. Ein Beitrag zur Frage der Verbreitung der šī'a in Persien*. In: Studia arabica et islamica. Festschrift für Iḥsān 'Abbās. Beirut: 1981. S. 293-312.

Kremer, Alfred von: *Die Heidengemeinden der Nosairyer im nördlichen Syrien und in Cilicien*. In: Das Ausland 45 (1872), 553-558.

Kremer, Alfred von: *Über den shī'itischen Dichter Abu-l-kāsim Mohammed Ibn Hāni'*. In: ZDMG 24 (1870), 481-494.

Krotkoff, Georg: *Kazimein – ein schi'itischer Wallfahrtsort*. In: Bustan 9 (1968), 59-62.

Kruse, Hans: *Takfir und Ġihād bei den Zaiditen des Jemen*. In: WI 23-24 (1984), 424-457.

Langlois, Victor: *Eine vorderasiatische Religionsform: die Nussaries*. In: Das Ausland 27 (1854), 889-891.

Lebrecht, F.: *Die Assasinen*. In: MLA 17/18 (1840), 517-518.

Leisten, Thomas: *Verfolgung und Enttäuschung. Die Entstehung der Schia*. In Die Gärten des Islam. Hg. Hermann Forkl u. a. Stuttgart: Ed. Hansjörg Mayer, 1993. S. 28-33.

Lerch, W. Günter: *Islam / Schia*. In: Marktwirtschaft Teufelswerk Die Weltreligionen und die Wirtschaft. Köln: Informedia Stiftung, 1992. S. 45-51.

Lewin, Bernhard: *Zur sunnitischen Polemik gegen die Šī'a*. In: MO 25 (1931), 85-89.

Lewis, Bernard: *The Assassins; Die Assassinen. Zur Tradition des religiösen Mordes im radikalen Islam*. Aus dem Englischen von Kurt Jürgen Huch. Frankfurt: Eichhorn, 1989; München: Piper, 1993. Rez.: A. Taheri: Listen 6/20 (1990), 41.

Lindau, Paul: *Das Blutfest der Perser und seine geschichtliche Unterlage*. In: Nord und Süd 84 (1898), 76-98.

Lokhandwalla, S. T. (Hg.): *Qādī Nu'mān: K. Iḥtilāf uṣūl al-maḏāhib. Ed. with a critical introduction*. Simla: 1972. Rez.: J. van Ess: Der Islam 51 (1974), 300-301.

Löschner, Harald: *Die dogmatischen Grundlagen des ši'itischen Rechts. Eine Untersuchung zur modernen imamitischen Rechtsquellenlehre*. Erlangen: Diss.; Köln: Heymanns, 1971. Rez.: W. Madelung: ZDMG 124 (1974), 153-155; B. Spuler: Der Islam 53 (1976), 297-298; E. Meyer: WI 17 (1976/77), 227-231; E. Gräf: OLZ 73 (1978), 170-178; B. Fragner: WZKM 73 (1981), 207-209; G. Wiedensohler: Rabels Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht 36 (1972), 575-576.

Madelung, Wilferd (Hg.): *Die Streitschrift (Kitāb an-Nağāt) des Zaiditenimams Aḥmad an-Nāṣir wider die ibaditische Prädestinationslehre*. Wiesbaden: Steiner, 1985. Rez.: H. Daiber: ZDMG 138 (1988), 190; H. Halm: Der Islam 69 (1992), 339-340.

Madelung, Wilferd und Paul E. Walker: *Ismaili heresiography*. Leiden: Brill, 1998. Rez.: C. Gilliot: Studia Islamica 90 (2000), 186.

Madelung, Wilferd: *Bemerkungen zur imamitischen Firaq-Literatur*. In: Der Islam 43 (1967), 37-52; ND: Religious schools and sects in medieval Islam. London: ?, 1985. Abschn. 15.

Madelung, Wilferd: *Das Imamat in der frühen ismailitischen Lehre*. In: Der Islam 37 (1961), 43-135.

Madelung, Wilferd: *Der Imam al-Qāsim ibn Ibrāhīm und die Glaubenslehren der Zaiditen*. Hamburg: Habil., 1963; Berlin: De Gruyter, 1965. Rez.: J. C. Bürgel: ZDMG 121 (1971), 191-192; M. Fleischhammer: MIO 15 (1969), 372-373; R. Köbert: Orientalia 35 (1966), 333-337.

Madelung, Wilferd: *Fatimiden und Bahrainqarmaten*. In: *Der Islam* 34 (1959), 34-88.

Madelung, Wilferd: *Qarmaten und Fatimiden. Ihre gegenseitigen Beziehungen und ihre Lehre vom Imam*. Hamburg: Diss., 1956.

Madelung, Wilferd: *Religiöse Literatur in arabischer Sprache. Die Šī'a*. In: *Grundriß der arabischen Philologie*. Bd. 2. Hg. Helmut Gätje. Wiesbaden: Reichert, 1987. S. 358-373.

Madelung, Wilferd: *Zu einigen Werken des Imams Abū Ṭālib an-Nāṭiq bi l-Ḥaqq*. In: *Der Islam* 63 (1986), 1-5.

Madi, Mohamed (Hg.): *Jahjā b. al-Ḥusain b. al-Mu'ajjad al-Jamanī's "Anbā' az-zaman fī aḥbār al-Jaman"*. *Anfänge des Zaiditentums in Jemen. Textkritische Teilausgabe mit Übersetzungsprobe, Kommentar und Einführung in die historische jemenitisch-zaiditische Literatur*. Berlin: De Gruyter, 1936. Rez.: H. L. Gottschalk: *OLZ* 41 (1938), 110-113.

Makarem, Sami Nassib: *Ash-Shāfiya (The Healer), an Ismā'īlī poem attributed to Shihāb ad-Dīn Abū Firās*. *Ed. and transl. with introd. and commentary*. Beirut: ?, 1966. Rez.: J. van Ess: *Der Islam* 46 (1970), 92-95; W. Madelung: *ZDMG* 118 (1968), 423-427.

Marquet, Yves: *Poésie ésotérique ismaïlienne: la Tā'iyya de 'Amīr al-Baṣrī*. Paris: ?, 1985. Rez.: J. C. Bürgel: *BiOr* 51 (1994), 735-737.

Massignon, Louis: *Die Ursprünge und die Bedeutung des Gnostizismus im Islam. 1. Die schiitischen Weihen und die salmanischen Texte. 2. Gnostische Seiten im Sufismus*. In: *Eranos-Jahrbuch* (1937), 55-77; ND: *Opera minora*. 1. Beirut: ?, 1963. S. 499-513.

Massignon, Louis: *Le culte gnostique de Fatima dans l'Islam shi'ite; Der gnostische Kult der Fatima im schiitischen Islam*. In: *Eranos-Jahrbuch* 6 (1938), 161-193.

Mazzaoui, Michel M.: *The origins of the Ṣafawids. Šī'ism, ṣūfism, and the ḡulāt*. Wiesbaden: ?, 1972. Rez.: H. L. Gottschalk: *OLZ* 73 (1978), 371-372; B. Spuler: *Der Islam* 51 (1974), 330-331.

Meck, Bruno: *Die Assasinen. Die Mördersekte der Haschischesser*. Düsseldorf: Econ, 1981; Zürich: Libresso, 1982. Rez.: B. Spuler: *Der Islam* 59 (1982), 313-314.

Meyer, Egbert: *Anlaß und Anwendungsbereich der Taqiyya*. In: XX. Deutscher Orientalistentag in Erlangen 1977. Vorträge. (ZDMG Suppl. 4.) Wiesbaden: ?, 1980. S. 235-236.

Meyer, Egbert: *Tendenzen der Schiaforschung: Corbins Auffassung von der Schia*. XIX. Deutscher Orientalistentag 1975 in Freiburg. Vorträge. 1. (ZDMG Suppl. 3.) Wiesbaden: 1977. S. 551-558.

Miller, William McElwee: *Al-Bābu l-ḥādī ‘aṣḥar, a treatise on the principles of Shi‘ite theology*. London: 1928. Rez.: J. Schacht: *Islamica* 4 (1931), 326. [Ibn al-Muṭahhar al-Ḥillī: *al-Bāb al-ḥādī ‘aṣḥar*; al-Miqdād al-Ḥillī: *an-Nāfi ‘ yaum al-ḥaṣar fī ṣarḥ al-Bāb al-ḥādī ‘aṣḥar*.]

Mirza, Mohammad Wahid (Hg.): *al-Qādī an-Nu‘mān: K. al-Istiqṣār. Traité de jurisprudence ismaélienne*. Damaskus: 1957. Rez.: W. Madelung: *Der Islam* 36 (1961), 163-164; R. Strothmann: *OLZ* 55 (1960), 173-174.

Modjtahed, Schabestari: *Die theologischen und rechtlichen Grundlagen der Freiheit des Menschen im Islam*. In: *Friede für die Menschheit. Grundlagen, Probleme und Zukunftsperspektiven aus islamischer und christlicher Sicht*. Hg. Andreas Bsteh. Mödling: St. Gabriel, 1994. S. 193-199. [Schia]

Modjtahed, Schabestari: *Freiheit, Autonomie und Selbstbestimmung des Menschen in der islamischen Theologie*. In: *SI* 1 (1994), 33-38. [Schia]

Möller, Ernst: *Beiträge zur Mahdilehre des Islams. 1. Ibn Bābūje el-Ḳummīs Kitābu kamāl id-dīni wa tamām in-ni‘mati fī ithbāt il-‘raibati wa-kaschf il-ḥīrati. Erstes Stück herausgegeben und besprochen*. Basel: Dissl, 1900; Heidelberg: Winter, 1901. Rez.: C. F. Seybold: *DLZ* 24 (1903), 2480.

Momen, Moojan: *An introduction to Shi‘i Islam. The history and doctrines of twelver Shi‘ism*. New Haven: 1985. Rez.: W. Ende: *Der Islam* 64 (1987), 294-295; H. List: *Orient* 32 (1991), 135-136.

Mordtmann, Johannes Heinrich: *Sunnitisch-schiitische Polemik im 17. Jahrhundert*. In: *MSOS* 2. Abt 29 (1926), 112-129; 30 (1927), 206-207.

Motahhari, Morteza: *Das ewige Leben*. Teheran: Islamisches Führungsinstitut, 1982.

Motahhari, Morteza: *Das Wahre und das Falsche*. Teheran: Islamisches Führungsinstitut, 1982.

Motahhari, Morteza: *Mensch und Glaube*. Teheran: Islamisches Führungsinstitut, 1982.

Mottahedeh, Roy: *Der Mantel des Propheten oder Das Leben eines persischen Mullah zwischen Religion und Politik*. Aus dem Englischen von Klaus Krieger. München: Beck, 1987; 2, unveränd. Aufl. 1988. Rez.: M. A. Ferdowsi: *Zeitschrift für Politik* 36 (1989), 449-452; D. Lück: *Neue politische Literatur* 33 (1988), 351-353; A. Taheri: *Listen* 4,13 (1988), 28; B. Tibi: *Schweizer Monatshefte* 68 (1988), 890-896: „*Der Mantel des Propheten*“. *Eine Biographie als Geschichte des Irans*; A. Vieth: *Lutherische Monatshefte* 28 (1989), 136-137.

Musawi, Abdalhussain Scharaffuddin: *Abu Huraira: Ursache und Wirkung seiner Überlieferungen*. Bremen: M-haditec, 2006. [Schiitisch.]

Nagel, Tilman: *Die „Urgūza al-muhtāra“ des Qāḍī an-Nu‘mān*. In: *WI* 15 (1974), 96-128.

Nagel, Tilman: *Frühe Ismailiya und Fatimiden im Lichte der Risālat iftitāḥ ad-da‘wa. Eine religionsgeschichtliche Studie*. Bonn: ?, 1972. Rez.: H. Daiber: *OLZ* 73 (1978), 57-61; S. Y. Labib: *Der Islam* 51 (1974), 143-145; E. Meyer: *ZDMG* 129 (1979), 387-389.

Navah, Abdol Reza: *Der Gegensatz „islamisch-westlich“ im Menschenbild zeitgenössischer Beiträge im Iran, unter besonderer Berücksichtigung von Motahhari und Schariati*. Kiel: Diss., 1987.

Neumann, Wilhelm Anton: *Die Assasinen*. In: *Monatsblätter des Wissenschaftlichen Klub Wien* 1 (1880), 37.

Neuwirth, Angelika: *Al-Husain. Stiftungsfigur der Schia*. In: *Märtyrer-Porträts. Von Opfertod, Blutzeugen und heiligen Kriegerern*. Hg. Sigrid Weigel. München: Fink, 2007. S. 78-80.

Niebuhr, Carsten: *Über den Aufenthalt und die Religion der Johannisjünger und Nassairier*. In: Deutsches Museum 1 (1784), 539-543.

Nieger (colonel): *Choix de documents sur le territoire des Alaouites (apys des Noseiris)*. In: Revue du monde musulman 49 (1922), 1-69. Rez.: W. Björkman: Der Islam 13 (1923), 376.

Niewöhner-Eberhard, Elke (Hg.): *Saiyid 'Abdallāh Muḥammad al-Ḥabshī: Mu'allafāt ḥukkām al-Yaman. The works of the rulers of Yemen*. Wiesbaden, 1979. Rez.: W. W. Müller: ZDMG 131 (1981), 208; D. Sturm: OLZ 79 (1984), 54-55; E. Wagner: Der Islam 57 (1980), 357-358.

Nöldeke, Arnold: *Das Heiligtum al-Ḥusains zu Kerbelā*. Mit einem kritischen Anhang von Eberhard von Mülinen. Erlangen: Diss., ?; Berlin: Mayer und Müller, 1909. Rez.: C. Brockelmann: LZ 61 (1910), 1125; I. Goldziher: Globus 97 (1909), 82; E. Herzfeld: OLZ 13 (1910), 449-454; O. Rescher: WI 5 (1917), 88-89; C. F. Seybold: DLZ 32 (1911), 1321-1323; C. S. Hurgronje: Internationales Archiv für Ethnographie 20 (1911).

Nöldeke, Theodor: *Zur Ausbereitung des Schiitismus*. In: Der Islam 13 (1923), 70-81.

Nursi, Bediüzzaman Said: *Blitze*. Übers. Davut Korkmaz. Köln: VFJH e. V., 2002. S. 36-51. [Imamāt.]

O.: *Der Alte vom Berge*. In: Cotta's Morgenblatt für die gebildeten Stände 7 (1813), 1009-1010, 1015-1016.

Ourghi, Mariella: *Schiiten als Ungläubige. Zur situativen Kontingenz einer salafistischen Feindbildkonstruktion*. In: Salafismus in Deutschland. Ursprünge und Gefahren einer islamisch-fundamentalistischen Bewegung. Hg. Thorsten Gerald Schneiders. Bielefeld: Transcript, 2014. S. 279-290.

Pampus, Karl-Heinz: *Die theologische Enzyklopädie Biḥār al-Anwār des Muḥammad al-Maḡlisī (1037-1110 A.H. = 1627-1688 A.D.). Ein Beitrag zur Literaturgeschichte der Šī'a in der Ṣafawidenzeit*. Bonn: Diss., 1970.

Paret, Rudi: *Das islamische Bilderverbot und die Schia*. In: Festschrift Werner Caskel. Leiden: Brill, 1968. S. 224-232; *Nachtrag*: ZDMG 120 (1970), 271-273; ND: Schriften zum Islam. Stuttgart: Kohlhammer, 1981. S. 226-237.

Paulus, Heinrich Eberhard Gottlob: *Über die syrischen Nasirier*. In: *Memorabilien* 3,4 (1792), 91-125.

Pietsch, Roland: *Die Grundzüge schiitischer Koranauslegung*. In: *SI* 23,1 (2010), 5-29.

Pohl, Jan: *Die schiitische Theosophie. Zum Verständnis der Sunniten und Schiiten*. Dornach: Verlag am Goetheanum, 1991.

Pohl-Schöberlein, Monika: *Die schiitische Gemeinschaft des Südlibanon (Ġabal 'Āmil) innerhalb des libanesischen konfessionellen Systems*. Heidelberg: Diss., ?; Berlin: Schwarz, 1986. Rez.: W. Ende: *Der Islam* 65 (1988), 349-350; G. Höpp: *OLZ* 86 (1991), 60-64; H. List: *Orient* 31 (1990), 129-130; A. Rieck: *WI* 29 (1989), 185-191; E. Wagner: *ZDMG* 138 (1988), 390-391.

Poonawala, Ismail K.: *Al-Urjūzat al-mukhtārah, by al-Qāḍī al-Nu'mān*. Montreal: ?, 1970. Rez.: R. Sellheim: *Der Islam* 50 (1973), 338-339.

Poonawala, Ismail K.: *Biobibliography of Ismā'īlī literature*. Malibu: ?, 1977. Rez.: T. Nagel: *WI* 20 (1980), 231-232; A. Schimmel: *OLZ* 78 (1983), 395-396.

Purnačheband, Nader: *Die Leiden der Imame aus der Sicht der Zwölferschia*. In: *Prüfung oder Preis der Freiheit? Leid und Leidbewältigung in Christentum und Islam*. Hg. Hansjörg Schmid u. a. Regensburg: Pustet, 2008. S. 127-139.

Qāḍī, Wadād al- (Hg.): *al-Qāḍī an-Nu'mān b. Muḥammad: Risālat Iftitāḥ ad-da'wa*. Beirut: ?, 1970. Rez.: W. Madelung: *Der Islam* 48 (1972), 345-346.

Quintern, Detlev und Kamal Ramahi: *Qarmaṭen und Iḥwān aṣ-ṣafā'*. *Gerechtigkeitsbewegungen unter den Abbāsiden und die Universalistische Geschichtstheorie*. Hamburg: Theorie und Praxis, 2006; 2016².

Rahe, Jens-Uwe: *Die iraqischen Sunniten und Schiiten aus deutscher Perspektive (1927-41): Ein konfessioneller Konflikt?* In: *Al-Rafidayn* 2 (1993), 67-82.

Rambod, Mahmod: *Religion und Gesellschaft bei Ali Schariati. Ein Beitrag zur modernen Interpretation des schiitischen Islam in Iran*. Erlangen: Diss. 1987.

Rauscher, Thomas: Shari‘a. Islamisches Familienrecht der Sunna und Shi‘a. Frankfurt: Verlag für Standesamtswesen, 1987. Rez.: H. Klinkhardt: Das Standesamt 40 (1987), 233-234; H. Krüger: WI 32 (1992), 157-158.

Reintjens-Anwari, Hortense: *In der Gasse des Geliebten. Die Trauerfeier bei der schiitischen seßhaften Bevölkerung Irans*. In: *Una Sancta* 48 (1993), 201-208.

Reuter, Bärbel: *‘Ašūrā-Feuern im Libanon. Zum politischen Potential eines religiösen Festes*. Hamburg: Magisterarbeit, 1993; Münster: LIT, 1993.

Richard, Yann: *Der verborgene Imam. Die Geschichte der Schia in Iran*. Aus dem Französischen von Beate Seel. Berlin: Wagenbach, 1983; Vom Autor veränderte und erweiterte Neuausgabe 1989. Rez.: A. Taheri: *Listen* 5/18 (1989), 49-50; W. G. Lerch: *Ein Büchertagebuch* 18 (1984), 307-308.

Riesebrodt, Martin: *Fundamentalismus als patriarchalische Protestbewegung. Amerikanische Protestanten (1910-28) und iranische Schiiten (1961-79) im Vergleich*. Tübingen: Mohr, 1990. Rez.: S. Wild: WI 34 (1994), 156-157; L. Ammann: *Austreibung und Einverleibung der Moderne. Fundamentalismus im Islam*. In: *Merkur* (April 1991), 338-344.

Ritter, Hellmut (Hg.): *Kitāb Firaq aš-šī‘a von al-Ḥasan ibn Mūsā an-Naubahṭī. Die Sekten der Schī‘a*. Leipzig: Brockhaus, 1931.

Rocalve, Pierre: *Louis Massignon und die Schia*. In: *SI* 5,2 (1992), 32-45.

Rousseau, Jean Baptiste Louis Jacques: *Mémoire sur les Ismaélis et les Nosairis de Syrie, adressée à M. Silvestre de Sacy*. Paris: ?, 1810; *Abhandlung über die Ismaeliten und Nassairier in Syrien. Von Rousseau, franz. Generalkonsul in Aleppo*. Übersetzt und mit Anmerkungen vermehrt von Paul Jakob Bruns. In: *Archiv für alte und neue Kirchengeschichte* 2,2 (1914/15), 249-306; *Die Ismaeliten und Nasairier*. In: *Minerva* 84,4 (1811), 108-142; Anm.: *GGA* 3 (1815), 1601-1604. [Aus einem Brief und mit Anmerkungen von Silvestre de Sacy.]

Rudolph, Ulrich: *Die Doxographie des Pseudo-Ammonios. Ein Beitrag zur neuplatonischen Überlieferung im Islam*. Tübingen: Diss., 1986-1987; Stuttgart: Steiner, 1989. Rez.: P. Kunitzsch: *Gnomon* 63 (1991), 550-551.

Rudolph, Ulrich: *Die Doxographie des Pseudo-Ammonios*. In: Symposium Graeco-Arabicum II. Akten des Zweiten Symposium Graeco-Arabicum, Bochum 1987. Hg. Gerhard Endress. Amsterdam: Grüner, 1989. S. 65-66.

Ruska, Julius: *Ġābir ibn Ḥajjān und seine Beziehungen zum Imām Ġaʿfar aṣ-Ṣādiq*. In: *Der Islam* 16 (1927), 264-266.

Sadeghi, Zohreh: *Fāṭima von Qum. Ein Beispiel für die Verehrung heiliger Frauen im Volksglauben der Zwölfer-Schia*. Berlin: Schwarz, 1996. Rez.: R. Brunne: *Der Islam* 77 (2000), 369-372.

Sander, Paul: *Koran oder Imām? Die Auffassung vom Koran im Rahmen der imāmitischen Glaubenslehren*. In: *Arabica* 47 (2000), 420-437.

Sander, Paul: *Zwischen Charisma und Ratio: Entwicklungen in der frühen imāmitischen Theologie*. Göttingen: Diss., 1992; Berlin: Schwarz, 1994.

Schacht, Joseph: *Neue Quellen zum Verständnis der baṭinidischen Bewegung*. In: *ZDMG* 78 (1924), LXXVI-LXXVII.

Schäfer, Klaus: *Leiden mit Al-Husain. Beobachtungen und Fragen zum schiitischen Trauermonat Muharram in Hyderabad, Südindien*. In: *Zeitschrift für Mission* 18 (1992), 30-42.

Schaller, Hans Martin: *König Manfred und die Assasinen*. In: *DAGM* 21 (1965), 173-193; ND: *Stauferzeit. Ausgewählte Aufsätze*. Hannover: ?, 1993. S. 535-556.

Schariati, Ali: *Das Menschenbild im Marxismus, in anderen abendländischen Denkschulen und im Islam*. Bonn: Botschaft der Islamischen Republik Iran, 1983; *Menschenbild im Marxismus und im Islam*. Bremen: m-haditec, 2011.

Schmidtke, Sabine: *Al-ʿAllāma al-Ḥillī und die schiʿitisch-muʿtazilitische Theologie*. In: *SI* 7,3/4 (1994), 136-137.

Schmidtke, Sabine: *Theologie, Philosophie und Mystik im zwölferschiitischen Islam des 9./15. Jahrhunderts. Die Gedankenwelten des Ibn Abī Ġumhūr al-Aḥsāʿī (um 838/1434/35-nach 906/1501)*. Leiden: Brill, 2000.

Schober, Irute: *Das Heiligtum ʿAlī b. Abī Ṭālib in Nağaf: Grabstätte und Wallfahrt*. Mainz: Diss., 1990; Frankfurt: Lang, 1991.

Serauky, Eberhard: *Die gesellschaftliche Wirksamkeit und konzeptionelle Vorstellungswelt der Ismā'īlīja und der Qarmaten im jemenitischen Mittelalter (9.-13. Jh.)*. Berlin: Diss., 1983.

Serauky, Eberhard: *Zum Verhältnis der frühen Fatimiden gegenüber der jemenitischen Ismā'īlīja*. In: *Der Vordere Orient in Antike und Mittelalter*. Festgabe für Heinrich Simon. Berlin: ?, 1987. S. 47-55.

Serauky, Eberhard: *Zur Stellung der Ismā'īlīja in der frühfeudalen Entwicklung im Jemen*. In: *Avicenna/Ibn Sina 980-1036*. 2. Burchard Brentjes. Halle: ?, 1980. S. 43-50.

Serdani, Mohammad: *Der verborgene Imam. Eine Untersuchung der chiliastischen Gedanken im schiitischen Islam nach Ibn Bābūya (gest. 991) „Kamāl al-dīn wa-tamām al-ni'ma“*. Bochum: Diss., 1979.

Sezgin, Fuat u. a. (Hg.): *Bibliographie der deutschsprachigen Arabistik und Islamkunde von den Anfängen bis 1986 nebst Literatur über die arabischen Länder der Gegenwart*. Zweiter Band: *Islam. Religion und Theologie. Recht und Sitte*. Frankfurt: IGAIW, 1990. S. 430-455.

Sezgin, Fuat u. a. (Hg.): *Bibliographie der deutschsprachigen Arabistik und Islamkunde von den Anfängen bis 1986 nebst Literatur über die arabischen Länder der Gegenwart*. Elfter Band: *Nachträge. Inhaltsübersicht. Quellen*. Frankfurt: IGAIW, 1992. S. 96-98.

Sezgin, Fuat u. a. (Hg.): *Bibliographie der deutschsprachigen Arabistik und Islamkunde 1987-1994 und Nachträge*. Erster Band: *I. Allgemeines. II. Islam. Religion und Theologie. Recht und Sitte*. Frankfurt: IGAIW, 2001. S. 317-325.

Sezgin, Fuat: *Geschichte des arabischen Schrifttums*. Bd. I: *Qur'ānwissenschaften. Ḥadīṭ. Geschichte. Fiqh. Dogmatik. Mystik. Bis ca. 430 H.* Leiden: Brill, 1967. Rez.: J. Fück: *OLZ* 68 (1973), 150-151; K. Petráček: *ArOr* 39 (1971), 236-238; B. Spuler: *Der Islam* 46 (1970), 124-126; F. Steppat: *BiOr* 32 (1975), 404-406; R. Veselý: *RO* 34 (1968/69), 139-143; A. Sayılı: *Belleten* 47/185 (1983), 453-454.

Siddons, Julian: *„Die Korrektur der Irrtümer“ Mūsā al-Mūsawīs Versuch, die schiitische Glaubenslehre zu reformieren*. Würzburg: Ergon, 2005.

Sinnreiche Sprüche des Ali, der des Mahomets Schwiegersohn und dessen vierter Nachfolger gewesen. Aus einem glaubwürdigen arabischen Ms. ... übersetzt. In:

Simon Ockley: Die Geschichte der Saracenen aus den glaubwürdigsten arabischen Autoren, insonderheit in keiner europäischen Sprache bisanher noch herausgegeben. Aus dem Englischen ins Deutsche übersetzt von T. A. Leipzig: ?, 1745. S. 501-536.

Sobernheim, Moritz: *Die Shi'a in Aleppo*. In: *Der Islam* 6 (1919), 95-97.

Socin, Albert: *Kerbelā und Hille*. In: *Das Ausland* 49 (1876), 461-474.

Sohrab, Siawusch: *Die Arbeitstheorie im schiitischen Islam*. In: *Orient* 25 (1984), 270-279.

Sohrab, Siawusch: *Die Arbeitstheorie im schiitischen Islam*. In: *Orient* 25 (1984), 270-279.

Sohrweide, Hanna: *Der Sieg der Šafaviden in Persien und seine Rückwirkungen auf die Schiiten Anatoliens im 16. Jahrhundert*. (Universität) Hamburg: Diss., 1965; *Der Islam* 41 (1965), 95-223.

Steppat, Fritz: *Schi'a und Sunna. Religiöse Konfliktlinien und politische Brisanz*. In: *Die Golfstaaten*. Hg. Fred Scholz. Braunschweig: ?, 1985. S. 36-51.

Stern, Samuel Miklos: *Studies in early Ismā'īlism*. Leiden: Brill, 1983. Rez.: F. Klein-Franke: *ZDMG* 135 (1985), 118-119.

Streck, Maximilian: *Kerbelā*. In: *Festschrift für Eduard Sachau*. Berlin: ?, 1915. S. 393-405.

Strothmann, Rudolf (Hg.): *Gnosis-Texte der Ismailiten. Arabische Handschrift Ambrosiana H 75*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1943. Rez.: W. Caskel: *DLZ* 70 (1949), 298-300.

Strothmann, Rudolf (Hg.): *Ismailitischer Kommentar zum Koran*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1944-1955. [Diyā'addīn b. Hibatallāh: *Mizāğ at-tasnīm*.] Rez.: J. W. Fück: *ThLZ* 76 (1951), 226, 83 (1958), 181; R. Paret: *OLZ* 53 (1958), 356-358; E. Bannerth: *WZKM* 55 (1959), 198-199.

Strothmann, Rudolf (Hg.): *Maimun Ibn el-Kasim von Tiberias (um 968-1035): Festkalender der Nusairier. Grundlegendes Lehrbuch im syrischen Alawitenstaat*. Berlin: De Gruyter, 1946. [*Sabīl rāḥat al-arwāh wa-dalīl as-surūr wa-l-afrāḥ ilā fāliq al-asbāḥ*.]

Strothmann, Rudolf: *Al-Zaidīya*. In: Handwörterbuch des Islam. Hg. Arent Jan Wensinck, Johannes H. Kramers. Leiden: Brill, 1941. S. 817-819.

Strothmann, Rudolf: *Bedr-Oḥod und Kerbela*. In: OLZ 29 (1926), 809-818.

Strothmann, Rudolf: *Das Problem der literarischen Persönlichkeit Zaid b. 'Alī*. In: Der Islam 13 (1923), 1-52.

Strothmann, Rudolf: *Das Staatsrecht der Zaiditen*. Halle: Diss., 1911; Straßburg: Trübner, 1912. Rez.: G.: LZ 63 (1912), 1651; I. Goldziher: Der Islam 3 (1912), 185-189; M. Horten: ThLZ 37 (1912), 514-515.

Strothmann, Rudolf: *Der Kultur der Zaiditen*. Straßburg: Trübner, 1912. Rez.: C. Brockelmann: LZ 64 (1913), 1160.

Strothmann, Rudolf: *Die Geheimlehre der Batiniten. Nach der Apologie „Dogmatik des Hauses Muhammed“ von Muhammed ibn al-Hasan ad-Dailami*. Leipzig: Brockhaus, 1939. Rez.: R. Köbert: OLZ 46 (1943), 460-463. [*Qawā'id 'aqā'id āl Muḥammad.*]

Strothmann, Rudolf: *Die Literatur der Zaiditen*. In: Der Islam 1 (1910), 354-368; 2 (1911), 49-78.

Strothmann, Rudolf: *Die Nuṣairī im heutigen Syrien*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1950. S. 30-64. Rez.: H. Ritter: Oriens 4 (1951), 141.

Strothmann, Rudolf: *Die Nuṣairī. Nach Ms. arab. Berlin 4291*. In: Documenta islamica inedita. Festschrift für Richard Hartmann. Berlin: ?, 1952. S. 173-188.

Strothmann, Rudolf: *Die Zwölfer-Schi'a. Zwei religionsgeschichtliche Charakterbilder aus der Mongolenzeit*. Leipzig: Harrassowitz, 1926; ND: Hildesheim: Olms, 1975. Rez.: W. Heffening: Anthropos 22 (1927), 1022-1023; H. S. Nyberg: MO 23 (1929), 283-287; H. Ritter: OLZ 31 (1928), 589-595; A. Paust: LZ 77 (1926), 1038-1039; Th. Seif: WZKM 34 (1927), 322-324.

Strothmann, Rudolf: *Drusen-Antwort auf Nuṣairi-Angriff*. In: Der Islam 25 (1939), 269-281.

Strothmann, Rudolf: *Esoterische Sonderthemen bei den Nusairi. Geschichten und Traditionen von den heiligen Meistern aus dem Prophetenhaus*. Berlin: Akademie, 1958. Rez.: R. Paret: OLZ 54 (1959), 174.

Strothmann, Rudolf: *Kleinere ismailitische Schriften*. In: Islamic Research Association Series 11, Miscellany. 1. London: 1949. S. 121-163.

Strothmann, Rudolf: *Recht der Ismailiten*. In: Der Islam 31 (1954), 131-146.

Strothmann, Rudolf: *Schī'a-Literatur*. In: Bücherkatalog Otto Harrassowitz. Nr. 405. Leipzig: 1926.

Strothmann, Rudolf: *Schiiten und Charidschiten*. In: Religionsgeschichte des Orients in der Zeit der Weltreligionen. Leiden: Brill, 1961. S. 476-495.

Strothmann, Rudolf: *Seelenwanderung bei den Nuṣairī*. In: Oriens 12 (1959), 89-114.

Strothmann, Rudolf: *Shī'a*. In: Handwörterbuch des Islam. Hg. Arent Jan Wensinck, Johannes H. Kramers. Leiden: Brill, 1941. S. 684-691.

Strothmann, Rudolf: *Ta'ziya*. In: Handwörterbuch des Islam. Hg. Arent Jan Wensinck, Johannes H. Kramers. Leiden: Brill, 1941. S. 747-749.

Strothmann, Rudolf: *Zum Problem der Schī'a*. In: Bücherkatalog 405 der Buchhandlung Otto Harrassowitz. Leipzig: ?, 1926. S. 1-9.

Sunniten und Schiiten. In: Das Ausland (1828), 536.

Ṭabāṭabā'ī, Sayyid Muḥammad Ḥusayn: *Shi'ite Islam*. Translated from the Persian and edition with an introduction and notes by Seyyed Hossein Nasr. London: ?, 1975. Rez.: W. Madelung: Der Islam 53 (1976), 296-297; K. Rudolph: BiOr 36 (1979), 103-104.

Talli, Samir: *Die Qarmaten*. In: IKA. Zeitschrift für Kulturaustausch und internationale Solidarität 15 (1980), 35-36.

Tamer, Aref (Hg.): *Alī b. Muḥammad al-Walīd, dā'ī muṭlaq des ismā'īliens de Yémen (m 612/1215): Tāğ al-'aqā'id wa ma'din al-fawā'id. Texte établi*. Beirut: ?, 1967. Rez.: J. van Ess: Der Islam 46 (1970), 100-102; J. Fück: OLZ 66 (1971), 481-482; W. Madelung: Oriens 23-24 (1974), 516-517.

Tamer, Aref und I.-A. Khalifé: *Kitāb al-Haft wa-l-ażilla, attribué al-Mufađđal b. ‘Umar al-Ġa‘fi, rapportants les paroles de l’imām Ġa‘far al-Şādiq, établi avec introduction (en arabe et en français)*. Beirut: ?, 1960. Rez.: M. Hagazi: BiOr 21 (1964), 368-369; W. Madelung: Der Islam 38 (1962), 180-182.

Tamer, Aref: *Al-Qaşıda aš-şāfiya, ta’līf dā’ī maġhūl. La Qaşıda şāfiya. Texte arabe établi et annoté*. Beirut: ?, 1967. Rez.: J. van Ess: Der Islam 46 (1970), 92-99; W. Madelung: Oriens 23-24 (1974), 517-518; E. Wagner: OLZ 68 (1973), 484-487.

Tamer, Aref: *Arba‘ rasā’il ismā’īliya. Four Ismailite epistles*. Beirut: ?, 1952. Rez.: R. Strothmann: OLZ 50 (1955), 143-144.

Tophoven, Rolf: *Sterben für Allah. Die Schiiten und der Terrorismus*. Herford: Busse Seewald, 1991; Düsseldorf: ECON-Taschenbuch, 1993. Rez.: E. Vogt: Annotierte Bibliographie für die politische Bildung 1 (1992), 199.

Tramontini, Leslie, *Zu den Anfängen der irakischen Armee: Versuch einer Bewertung der sunnitisch-schiitischen Beziehungen, wie sie in den arabischen historischen Werken dargestellt werden*. In: Al-Rafidayn 2 (1993), 35-55.

Tychsen, Oluf Gerhard, *Von der Sekte der Sabäer und Nassairier in Syrien*. In: Deutsches Museum 2 (1784), 414-430.

Über das Paradies des Alten vom Berge. (Aus den Denkwürdigkeiten von Hakem.) In: Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst 4 (1813), 631-632.

Über Schiiten und Sunniten im Islamismus. In: Magazin für Religions-, Moral- und Kirchengeschichte 3,1 (1803/05).

Un mésopotamien: Le programme des études chez les chiites et principalement chez eux de Nedjef. In: Revue du monde musulman 23 (1913), 268ff. Rez.: H. Ritter: Der Islam 4 (1913), 447-448.

Vloten, Gerlof van: *Recherches sur la domination arabe, le chiitisme et les croyances messianiques sous le khalifat des omayyades*. Amsterdam: ?, 1894. Rez.: I. Goldziher: DLZ 17 (1896), 239-241.

Vloten, Gerlof van: *Schiismus und Motazilismus in Basra*. In: ZDMG 53 (1899), 538.

- Von den Assassinen.* In: Hannoverisches Magazin 17 (1779), 1257-1270.
- Voss, Gregor: *'Alawīya oder Nuṣairīya? Schiitische Machtelite und sunnitische Opposition in der Syrischen Arabischen Republik. Untersuchungen zu einer islamitisch-politischen Streitfrage.* Hamburg: Diss., 1987.
- Waardenburg, Jacques: *Schi'itischer Islam und iranische Revolution. Einige Notizen.* In: *Wij en het Midden-Oosten. Publicaties van de Nederlandse Vereniging voor de Studie van het Midden-Oosten en de Islam* 5 (1980), 75-92.
- Wagishauser, Abdullah (Hg.): *Rushdies satanische Verse. Islamische Stellungnahmen zu den Provokationen Salman Rushdies sowie zum Mordaufruf radikaler iranischer Schiiten.* Frankfurt: Der Islam, 1992.
- Weil, Gustav: *Die Assasinen.* In: HZ 9 (1863), 418-434.
- Weisl, Wolfgang von: *Der Staat der Zeiditen.* In: *Archiv für Politik und Geschichte* 6 (1928), 446-453.
- Wendlandt, Robert: *Hasan und Husain.* In: *Nord und Süd* 157 (1916), 350-360.
- Wilken, Friedrich: *Über die syrischen Nasairier. Ein historisch-kritischer Versuch, vorzüglich in Hinsicht auf eine Stelle in Abulfaradsch syrischer Chronik.* In: *Magazin für Religions-, Moral- und Kirchengeschichte* 1 (1801), 154-186. [Abu l-Farağ al-'Ibrī oder Barhebraeus.]
- Withof, Johann Philipp Lorenz: *Das meuchelmörderische Reich der Assassinen.* Leipzig: ?, 1765. Rez.: Anon.: GGA 13,1 (1766), 358-359.
- Wolff, Philipp: *Auszüge aus dem Katechismus der Nossairier.* In: ZDMG 3 (1849), 302-309.
- Wright, Robin: *Sacred rage; Die Schiiten. Allahs fanatische Krieger.* Aus dem Amerikanischen von Wolfgang Eisermann und Roland Fleissner. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt, 1985.
- Zimpel, H.: *Die Nossarier und Ansarier.* In: *Das Ausland* 23 (1850), 21-22.
- Zirker, Hans: *Die Bedeutung des schiitischen Islam aus der Sicht christlicher Theologie.* In: SI 8 (1995), 6-30.

Zirker, Hans: *Leiden, Schuld und Buße im schiitischen Islam*. In: Iranzamin 14 (2004/2005), 376-383.

1.1.1. Dürzilik

Adler, Jakob Georg Christian (Hg., Übers.): *Neue Beyträge zur Geschichte der Drusen, aus den arabischen Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Kopenhagen*. In: Repertorium für biblische und morgenländische Literatur 15 (1785), 265-298.

Berger, L. B. (Hg.): *Libanon. Eine Sammlung religiöser, historischer und archäologischer Aufsätze*. 6 Bde. Wien: Ludwig, 1827-1831.

Berghaus, A.: *Der Libanon und die Drusen*. In: Europa (Leipzig) 1-3 (1885).

Biram, Arthur: *Die Drusen*. In: Altneuland. Zeitschrift für die wirtschaftliche Erschließung Palästinas 1 (1904), 108-117, 208-214.

Bobzin, Hartmut: *Drusen*. In: LThK 3 (1995³), 382.

Brandt, Jürgen: *Zum Anteil der Drusenbewegung am nationalen syrisch-libanesischen Befreiungskampf vom Beginn des 19. Jahrhunderts bis zum zweiten Weltkrieg*. In: AALA 11 (1983), 77-84.

Bruns, P. J.: *Über die Nassairier und Drusen*. In: Repertorium für biblische und morgenländische Litteratur 17 (1785), 25-36.

Canzler, Karl Christian: *Noch eine Spur zum Ursprung der Freimaurerei und der afrikanischen Logen*. In: Für Ältere Litteratur und Neuere Lectüre 1,1. Stück (1783), 234-239.

Chasseaud, George Washington: *The Druses of the Lebanon*. London: 1855; *Lebensgeschichte eines Drusen*. In: Das Ausland (1860), 1070-1073.

Dalberg, Friedrich von: *Geschichte einer Drusen-Familie*. Frankfurt: Andräische Buchhandlung, 1808. Rez.: Anon.: Cotta's Morgenblatt für die gebildeten Stände 2 (1808), 909; Allgemeine geographische Ephemeriden 27 (1808), 433-440; W-d.: HJL 3,1 (1810), 49-58.

Der Friede mit den Drusen. In: Das Morgenland 1 (1838), 251-256.

- Die Drusen des Libanon.* In: Das Ausland (1855), 88.
- Die Drusen im Libanon.* In: Das Missions-Blatt 15,20/21 (1840).
- Die Drusen nach Berichten eines Drusen.* In: Die Grenzboten (1860), 4f.
- Die Drusen und Maroniten.* In: Das Ausland (1845), 725-727, 730-731, 734-735, 737-739.
- Die Drusen.* In: Das Ausland (1834), 407-408, 411-412, 416; (1844), 999-1000, 1004, 1007-1008.
- Die Drusen.* In: Das Morgenland 1 (1838), 76-90. [Libanon.]
- Die Drusen.* In: Preußische Jahrbücher 15 (1865), 188-211.
- Die Greuelszene in Syrien.* In: Das heilige Land 4 (1860), 81-93. [Drusenaufstand.]
- Die Hauptsätze der Religionslehre der Drusen.* In: Das Ausland (1860), 762-763.
- Die Religion der Drusen, nach H. Petermann.* In: MLA 3/4 (1861).
- Döheln, Ernst von: *Ein Traktat aus den Schriften des Drusen. Aus handschriftlichen Quellen herausgegeben und übersetzt.* In: MO 2 (1910), 89-126. [Ḥamza b. ‘Ali: *Sabab al-asbāb wa-l-kanz li-man aiqana wa-stağāb.*]
- Domet, Asis: *Drusensitten und Gebräuche.* In: Palästina. Mitteilungen aus der evangelischen Karmel-Mission 14 (1926), 25-26.
- Ed.: *Fahreddin, Emir der Drusen.* In: Feihafen. Galerie von Unterhaltungsbildern aus den Kreisen der Literatur, Gesellschaft und Wissenschaft 2 (1841), 147ff.
- Eichhorn, Johann Gottfried: *Von der Religion der Drusen.* In: Repertorium für biblische und morgenländische Literatur 12 (1783), 108-224. [Katechismus der Drusen nach einer Handschrift der Universitätsbibliothek Göttingen.]
- Endriss, Wilhelm: *Ein Ritt ins Land der Drusen.* In: Deutsche Rundschau für Geographie und Statistik 31 (1910), 252-263.
- Ess, Josef van: *libanesische Miszellen. 3. Zerstrittene Drusenscheiche. 4. Neuere arabischsprachige Literatur über die Drusen. 5. Drusen und Black Muslims.* In: WI 12 (1969/70), 99-125; 14 (1971/72), 203-213.

- Fleischmann, Paul: *Von den Drusen*. In: *Der Orient* 19 (1937), 76-79.
- Goldziher, Ignaz: *Polemik der Drusen gegen den Pentateuch*. In: *JZWL* 11 (1875), 68-79; ND: *Gesammelte Schriften*. Bd. 1. Hildesheim: Olms, 1967. S. 352-363.
- Haddad, Elias N.: *Etwas von den Drusen*. In: *Evangelisches Gemeindeblatt für Palästina* 2 (1926), 33-35.
- Hoppe, Fritz: *Die Drusen*. In: *Neueste Nachrichten aus dem Morgenlande* 69 (1925), 106-111.
- Horten, Max: *Die Drusen und ihre Geheimlehre*. In: *Völkerkunde* 2 (1926), 242-246.
- Jochmus, Karl: *Buonaparte's Bundesgenossen oder die Drusen*. Berlin: Marer, 1799. Rez.: *Ab.*: *Neue allgemeine deutsche Bibliothek* 60 (1801), 525.
- Klein, Peggy: *Die Drusen in Israel*. Universität Hannover: Diss., ; Marburg: Tectum, 2001.
- Klippel, Ernst: *Unter Drusen, Kurden und Teufelsanbetern*. Berlin: Ullstein, 1926.
- Klippel, Ernst: *Unter Senūsy-Brüdern, Drusen und Teufelsanbetern. Im Sattel zu orientalischen Geheimsekten*. Braunschweig: Wenzel und Sohn, 1942. Rez.: H. von Mžik: *OLZ* 47 (1944), 183-184.
- Köbert, Raimund (Übers.): *Ein Abriß der Drusenlehre (arabischer Text und deutsche Übersetzung)*. In: *Studia biblica et orientalia*. 3. Oriens antiquus. Rom: ?, 1959. S. 165-184.
- Lange, Michael: *Die Rolle der Drusen im Libanon*. In: *IIS-Auslandsinformation* 12/22 (1983), 1-17.
- Light, H.: *Nachrichten über die Druzen*. In: *Ethnographisches Archiv* 6 (1820), 432-444.
- Littmann, Enno: *Beduinen- und Drusen-Namen aus dem Haurān-Gebiet*. In: *Nachrichten von der Kgl. Gesellschaft der Wissenschaften Göttingen*. Phil.-hist. Kl. (1921), 1-20.
- Littmann, Enno: *Der Messias als Drusenheiliger*. In: *ZA* 19 (1905/06), 148-150.

Mariti, Giovanni: *Geschichte Fakkardins, Gros-Emirs der Druzen, wie auch der übrigen Gros-Emire bis auf das Jahr 1773. Nebst einer Beschreibung des Landes, der Sitten, Gebräuche und Religion der Drusen.* Aus dem Italienischen. Gotha: Ettinger, 1790. Rez.: Anon.: FGA (1790), 787-788.

Müller, J. M.: *Über die arabischen Manuskripte, betreffend die drusische Religion im Besitze Sr. Majestät des Königs.* In: Gelehrte Anzeigen d. kgl. Bayer. Akad. der Wissenschaften. München 15 (1842), 377-388, 393-398.

Neumann, Wilhelm Anton: *Über das Volk der Drusen und den Emir Fachreddin. Zwei Vorträge.* Wien: Hölder, 1878.

Paulus, Heinrich Eberhard Gottlob: *Über klimatische Verschiedenheit im Glauben an Religionsstifter nebst einem Fragment über Hakem, den Stifter der Drusensekte und einige Bemerkungen über ... Drusen-Catechismen.* In: Memorabilien 1,8 (1791).

Said-Ruete, Rudolph: *Der Aufstand der Druzen.* In: Globus 70 (1896), 117-119.

Schäbler, Birgit: *Der „Drusenaufstand“ in Syrien. Zum Verhältnis von Ethnizität und sozialer Bewegung.* In: ... alles ändert sich die ganze Zeit. Soziale Bewegung(en) im „Nahen Osten“. Hg. Jörg Später. Freiburg: ?, 1994. S. 181-190.

Scheffler, Thomas: *Die Drusen und die libanesischen Harakat (1840-1860).* In: AALA Sonderheft 3 (1991), 109-121.

Schenk, Bernadette: *Die Drusen und der Libanon: zum historischen und politischen Selbstverständnis einer Minderheit.* In: Akten des 27. Deutschen Orientalistentages (Bonn – 28. September bis 2. Oktober 1998). Norm und Abweichung. Hg. Stefan Wild, Hartmut Schild. Würzburg: Ergon, 2001. S. 489-497.

Schenk, Bernadette: *Kamāl Ğunbalat. Das arabisch-islamische Erbe und die Rolle der Drusen in seiner Konzeption der libanesischen Geschichte.* Berlin: Magisterarbeit, 1992; Berlin: Schwarz, 1994.

Schenk, Bernadette: *Tendenzen und Entwicklungen in der modernen drusischen Gemeinschaft des Libanon. Versuche einer historischen, politischen und religiösen Standortbestimmung.* Berlin: Schwarz, 2002.

Schmucker, Werner: *Eine drusische 'Askariya.* In: Festschrift Ewald Wagner zum 65. Geburtstag. 2. Studien zur arabischen Dichtung. Hg. Wolfhart Heinrichs, Gregor Schoeler. Stuttgart: ?, 1994. S. 507-544.

Schmucker, Werner: *Islamische Minderheiten. Ein Vergleich zwischen dem geschichtlichen und dem gegenwärtigen Eigenverständnis des Drusentums*. In: XIX. Deutscher Orientalistentag 1975. Vorträge. (ZDMG Supp. 3.) Wiesbaden: ?, 1977. S. 599-606.

Schmucker, Werner: *Krise und Erneuerung im libanesischen Drusentum*. Wiesbaden: Harrassowitz, 1979. Rez.: A. Schölch: OLZ 78 (1983), 476-477; F. Stepat: Der Islam 59 (1982), 349-350; E. Wagner: ZDMG 132 (1982), 204-205.

Scholl-Latour, Peter: *Die Drusen. Feinde unter Feinden*. In: Geo 4 (1987), 162-182.

Sewing: *Die Drusen*. In: Neueste Nachrichten aus dem Morgenlande 40 (1896), 141-145, 170-179.

Seybold, Christian Friedrich (Hg.): *Die Drusenschrift Kitāb Alnoqat Waldamâir „Das Buch der Punkte und Kreise“*. Nach dem Tübinger und Münchener Codex herausgegeben, mit Einleitung, Faksimiles und Anhänger versehen. Kirchheim: Schmiersow, 1902. Rez.: I. Benzinger: ZDPV 25 (1902), 204; T. J. de Boer: GGA (1903), 755-758; M. J. de Goeje: DLZ 23 (1902), 921-922; M. Hartmann: LZ 53 (1902), 594-595.

Seybold, Christian Friedrich: *Zur Drusenliteratur*. In: Verhandlungen des 13. Internationalen Orientalisten-Kongresses Hamburg 1902. Leiden: ?, 1904. Sekt. 6. S. 309-310.

Sezgin, Fuat u. a. (Hg.): *Bibliographie der deutschsprachigen Arabistik und Islamkunde von den Anfängen bis 1986 nebst Literatur über die arabischen Länder der Gegenwart. Zweiter Band: Islam. Religion und Theologie. Recht und Sitte*. Frankfurt: IGAIW, 1990. S. 465-470.

Sezgin, Fuat u. a. (Hg.): *Bibliographie der deutschsprachigen Arabistik und Islamkunde von den Anfängen bis 1986 nebst Literatur über die arabischen Länder der Gegenwart. Elfter Band: Nachträge. Inhaltsübersicht. Quellen*. Frankfurt: IGAIW, 1992. S. 99-101.

Sezgin, Fuat u. a. (Hg.): *Bibliographie der deutschsprachigen Arabistik und Islamkunde 1987-1994 und Nachträge. Erster Band: I. Allgemeines. II. Islam. Religion und Theologie. Recht und Sitte*. Frankfurt: IGAIW, 2001. S. 328.

Steinschneider, Moritz: *Drusische Literatur*. In: Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes 6,3 (1877), 192-200.

Strothmann, Rudolf: *Drusen-Antwort auf Nuṣairi-Angriff*. In: *Der Islam* 25 (1939), 269-281. [Ḥamza b. ‘Alī: *ar-Radd ad-dāmiḡa li-l-fāsiq. Ar-Radd ‘ala l-Nuṣairī.*]

Totenfeier der Drusen. In: *Das Morgenland* 5 (1842), 281-284.

Tott, François de: *Nachrichten von den Drusen. Aus den Memoires du Baron de Tott gezogen*. In: *Historisches Portefeuille* 4,2 (1785), 564-570.

Über die Drusen. In: *Monatlicher Staats-Spiegel* (Sep. 1700), 91-93; (Jan 1701), 82-83.

Venture de Paradis, Jean Michel: *Beitrag zur Geschichte der Drusen*. Mit einem Anhang von Malte-Brun. In: *Archiv für alte und neue Kirchengeschichte* 2,2 (1814/15), 307-348; Anm.: *GGA* 3 (1815), 1605-1606.

Venture de Paradis, Jean Michel: *Die Drusen in Syrien*. Aus dem Französischen. Hg. Louis Mathieu Langlès. In: *Minerva* 84,4 (1812), 228-261, 436-456.

Vincenti, Carl von: *Ein Ritt in den Hauran. (Aus dem Leben der Drusen.)* In: *Jahresband des Vereins für Erdkunde Metz* 23 (1911), 22-25.

Von den Drusen. In: *Unschuldige Nachrichten von Alten und Neuen Theologischen Sachen zur heiligen Sonntags-Übung verfertigt* (1711), 497-500.

Wehr, Hans: *Zu den Schriften Ḥamza's im Drusenkanon*. In: *ZDMG* 96 (1942), 187-207.

Wesendonk, Otto Günther von: *Die Religion der Drusen*. In: *Der Neue Orient* 7 (1920), 85-88, 127-130.

Wetzstein, Johann Gottfried: *Lebensbilder aus der Beduinen- und Drusenwelt*. In: *Das Ausland* 30 (1861).

Wolff, Philipp: *Die Drusen und ihre Vorläufer*. Leipzig: Vogel, 1845.

Worbs, Johann Gottlob: *Geschichte und Beschreibung des Landes der Drusen in Syrien. Nebst einem bisher in Teutschland unbekanntem Religionsbuche dieses Volkes*. Görlitz: Anton, 1799. Rez.: J. G. Eichhorn: *ABBL* 10 (1800/1801), 921; Anon.: *Allgemeine Ephemeriden* 7 (1801), 167; *Schlesische Provinzialblätter* 31 (1800), *Literarische Beilage*. S. 125-127, 153-158.

Wüstenfeld, Ferdinand: *Fachr ed-dîn der Drusenfürst und seine Zeitgenossen. Die Aufstände in Syrien und Anatolien gegen die Türken in der ersten Hälfte des 11. (17.) Jahrhunderts*. Göttingen: Dieterich, 1886; Abhandlungen der Kgl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Hist.-philol. Kl. 33 (1886). Rez.: A. Müller: DLZ 8 (1887), 865-867; Anon.: LZ (1887), 46.

1.1.2. Nizariler- Haşhaşilik

Braune, Michael: *Untersuchungen zur mittelalterlichen Befestigung in Nordwest-Syrien: Die Assassinenburg Masyâf*. In: Damaszener Mitteilungen 7 (1993), 297-326.

Defrémery, Charles François: *Etwas über die Assassinen*. In: Das Ausland (1854), 1211-1214.

Die Ansayrer oder Assasinen. In: MLA 41/42 (1852), 97-98, 102-103.

Die Assasinen und der Alte vom Berge. In: Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst 6 (1815), 186-188.

Die Assassinen, ein religiöser mahomedanischer Orden. In: Sophorizon, oder unpartheyisch-freymüthige Beyträge zur neueren Geschichte, Gesetzgebung und Statistik der Staaten und Kirchen 7 (1825), 536-537.

Fortentwicklung und Niedergang der Sekte der Ismaeliten und Assasinen, der Anarchisten des Orients. In: Warte des Tempels 54 (1899), 342-343, 355-357, 365-367, 374-375.

Gaube, Heinz: *Masyaf - Hauptburg der Assassinen*. In: Saladin und die Kreuzfahrer. Begleitband zur Sonderausstellung "Saladin und die Kreuzfahrer" im ... Halle (Saale) ... Oldenburg und ... Mannheim. Hg. Alfried Wiczorek, Mamoun Fansa, Harald Meller. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern, 2005. S. 274-279.

Haase, Claus-Peter: *Die Assassinen*. In: Männerbande, Männerbünde. Zur Rolle des Mannes im Kulturvergleich. 1. Hg. Gisela Völger, Karin von Welck. Köln: ?, 1990. S. 213-220.

Halm, Heinz: *Kalifen und Assassinen. Ägypten und der Vordere Orient zur Zeit der ersten Kreuzzüge 1074-1171*. München: Beck, 2., durchges. Aufl. 2018.

Hammer-Purgstall, Joseph von: *Die Geschichte der Assassinen aus morgenländischen Quellen*. Stuttgart: Cotta, 1818. Rez.: Anon.: GGA 2 (1819), 761-768; Allgemeines Repertorium der neuesten in- und ausländischen Literatur 1,1 (1819), 229-230; ALZ 2 (1819), 761-771; LLZ 7 (1818), 2553-2557.

Hellmuth, Leopold: *Die Assassinenlegende in der österreichischen Geschichtsdichtung des Mittelalters*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1988; Wien: Habil., 1990. Rez.: K. Graf: Arbitrium 9 (1991), 41-45; U. Liebertz-Grün: Zeitschrift für deutsche Philologie 110 (1991), 463-465; S. Olms: ZDMG 141 (1991), 220-221; H. M. Schaller: DAEM 47 (1991), 633; F. Schmieder: HZ 251 (1990), 137-138

Lebrecht, F.: *Die Assasinen*. In: MLA 17/18 (1840), 517-518.

Lewis, Bernard: *The Assassins; Die Assassinen. Zur Tradition des religiösen Mordes im radikalen Islam*. Aus dem Englischen von Kurt Jürgen Huch. Frankfurt: Eichhorn, 1989; München: Piper, 1993. Rez.: A. Taheri: Listen 6/20 (1990), 41.

Meck, Bruno: *Die Assasinen. Die Mördersekte der Haschischesser*. Düsseldorf: Econ, 1981; Zürich: Libresso, 1982. Rez.: B. Spuler: Der Islam 59 (1982), 313-314.

Neumann, Wilhelm Anton: *Die Assasinen*. In: Monatsblätter des Wissenschaftlichen Klub Wien 1 (1880), 37.

Schaller, Hans Martin: *König Manfred und die Assasinen*. In: DAGM 21 (1965), 173-193; ND: Stauferzeit. Ausgewählte Aufsätze. Hannover: ?, 1993. S. 535-556.

Thorau, Peter: *Die Burgen der Assassinen in Syrien und ihre Einnahme durch Sultan Baibars*. In: WO 18 (1987), 132-158.

Von den Assassinen. In: Hannoverisches Magazin 17 (1779), 1257-1270.

Weil, Gustav: *Die Assasinen*. In: HZ 9 (1863), 418-434.

Willey, Peter: *The castles of the Assassins*. London: ?, 1963. Rez.: B. Spuler: Der Islam 40 (1965), 86.

Withof, Johann Philipp Lorenz: *Das meuchelmörderische Reich der Assassinen*. Leipzig: ?, 1765. Rez.: Anon.: GGA 13,1 (1766), 358-359.

Zimpel, Hermann: *Assassinen-Kastel Kalaat el Alaid Sajuhm (Sahium) 8 Stunden Ritt östlich von Ladakia*. In: Das Ausland 23 (1850), 129-130.

1.2. Yezidilik

Ainsworth, William Francis: *Die Jesidis oder Teufelsanbeter*. In: *Das Ausland* 28 (1855), 406.

Ainsworth, William Francis: *Die Sekte der Yezidi*. In: *Das Ausland* 15 (1842), 1363-1364.

Ainsworth, William Francis: *Eine neue Hypothese über die Jesidis oder „Teufelsanbeter“*. In: *Das Ausland* 30 (1857), 360.

Beauchamp, J.: *Nachrichten von den Ruinen der Stadt Babylon und von den Jeziden*. In: *Minerva* 3 (1792), 396-413. [Aus dem Französischen übersetzt von H. S. Pappenheimer.]

Berezin [Bérésin], Ilias Nikolakewitsch: *Die Jesiden*. In: *Das Ausland* 21 (1848), 1097.

Bittner, Maximilian: *Die beiden heiligen Bücher der Jeziden im Lichte der Textkritik*. In: *Anthropos* 6 (1911), 628-639.

Bittner, Maximilian: *Die heiligen Bücher der Jeziden oder Teufelsanbeter. Kurdisch und arabisch. Herausgegeben, übersetzt und erläutert. Nebst einer grammatischen Skizze. Nachtrag: Die kurdischen Vorlagen mit einer Schrifttafel*. Wien: Hölder, 1913. Rez.: M. Grünert: *WZKM* 27 (1914), 442; E. Wilhelm: *OLZ* 18 (1915), 87-91.

Braun, Julius: *Die Sekten im Islam: Mandäer, Jesiden, kurdische Kissilbasch und Ali Ilahi*. In: *Globus* 14 (1868), 268-270, 309-311, 371-372.

Brockelmann, Carl: *Das Neujahrsfest der Jezīdīs*. In: *ZDMG* 55 (1901), 388-390.

Browski, L. E.: *Die Jeziden und ihre Religion*. In: *Das Ausland* 55 (1886), 39.

Das Ländchen Sindschar und die Jesidi's. In: *MLA* 19/20 (1841), 90-92.

Dietrich, Manfred: *Die „Teufelsanbeter“ in Nord-Iraq und ihre historischen und religionsgeschichtlichen Beziehungen zum Alten Orient*. In: *Jahrbuch für Anthropologie und Religionsgeschichte* 2 (1974), 139-168.

Dirr, Adolf: *Einiges über die Jeziden*. In: *Anthropos* 6 (1911), 629-639.

Einige Nachrichten über die Sekten der Yesiden. In: *MLA* 35/36 (1849), 203-204.

Ewald, Heinrich: *Die erste schriftliche Urkunde der Jezidäer*. In: *Nachrichten der Gesellschaft der Wissenschaften Göttingen. Phil.-hist. Kl.* (1853), 209-222; (1854), 149-150.

Forbes, Friedrich: *Das Sindgar-Gebirge und der es bewohnen Volksstamm der Jeziden*. In: *Bibliothek der neuesten Weltkunde* 1 (1841), 334-344.

Frank, Rudolf: *Scheich 'Adī, der große Heilige der Jezidīs*. Erlangen: Diss., ?; Kirchhain: Schmiersow, 1911; Berlin: Mayer und Müller, 1911. Rez.: C. Brockelmann: *LZ* 62 (1911), 1309-1310; M. Horten: *TLZ* 37 (1912), 418-419; O. Rescher: *Der Neue Orient* 6 (1920), 42; *ZDMG* 75 (1921), 239-240.

Gotwald, M.: *Die Yesiden*. In: *Globus* 73 (1898), 180-181.

Hadank, Karl: *Haben die Jeziden Gotteshäuser?* In: *OLZ* 36 (1933), 8-9.

Heine, Peter: *Yezidi am Niederrhein. Eine kurdische Minderheit im Spannungsfeld von Tradition und Moderne*. In: *Archiv für Sozialgeschichte* 32 (1992), 271-282.

Horten, Max: *Die Geheimlehre der Jeziden, der sogenannten „Teufelsanbeter“*. In: *Der Neue Orient* 3 (1918/19), 105-107. Rez.: R. Strothmann: *Der Islam* 13 (1923), 368-369.

Jacob, Georg: *Ein neuer Text über die Jezidīs von Hugo Grothe von seiner letzten Vorderasienreise heimgebracht. Vorläufige Mitteilungen*. In: *BKO* 7 (1909), 30-35.

Kirchmair, Heinrich: *Über die Yesidi*. In: *Der Islam* 34 (1959), 162-173.

Klippel, Ernst: *Als Beduine zu den Teufelsanbetern*. Dresden: Deutsche Buchwerkstätten, 1925; Berlin: Östergaard, 1932². Rez.: P. Range: *ZGE* (1926), 373.

Klippel, Ernst: *Unter Drusen, Kurden und Teufelsanbetern*. Berlin: Ullstein, 1926.

Klippel, Ernst: *Unter Senūsy-Brüdern, Drusen und Teufelsanbetern. Im Sattel zu orientalischen Geheimsekten*. Braunschweig: Wenzel und Sohn, 1942. Rez.: H. von Mžik: *OLZ* 47 (1944), 183-184.

Köbert, Raimund: *Jeziden*. In: LThK 5 (1960), 970f.

Layard, Austin H.: *Niniveh and its remains; Niniveh und seine Überreste. Nebst einem Bericht über einen Besuch bei den Chaldäischen Christen in Kurdistan und den Jezidi oder Teufelsanbetern*. Übersetzt von J. Theodor Zenker. Leipzig: Dyk, 1850; *Niniveh und Byblon. Nebst Beschreibung seiner Reisen in Armenien, Kurdistan und der Wüste*. Leipzig: Dyk, 1856. Rez.: r.: LR 8,3 (1850), 193-200.

Lidzbarski, Mark: *Ein Exposé der Jesiden*. In: ZDMG 51 (1897), 592-604; Nachtrag: A. Fischer: *Miszellen. 4. Ein Gesetz der Jeziditen*. In: ZDMG 58 (1904), 876.

Meier, Fritz: *Der Name der Yazīdī's*. In: Westöstliche Abhandlungen. Rudolf Tschudi zum 70. Geburtstag. Wiesbaden: 1954. S. 244-257; ND: Bausteine. Ausgewählte Aufsätze zur Islamwissenschaft von Fritz Meier. 2. Hg. Erika Glassen, Gudrun Schubert. Stuttgart:1992. S. 635-648.

Nachrichten von den Jesiditen (Teufelsanbetern) um Tur Abdin. In: Schlözer's Staats-Anzeigen 10 (1781?), 196-204.

Petermann, August: *Drei antimammedanische Sekten unter den Muhammedanern. (Die Babi, die Kerindi und die Jesidi.)* In: Das Ausland 35 (1862), 959-960.

Rescher, Oskar: *Eine arabische Risāla von Mollāh Calih über die Jeziden*. In: Orientalistische Miszellen. 2. Istanbul: 1926. S. 30-37. [Molla Ṣālih.]

Römer, Willem Hendrik Phillibert: *Aus dem Sozialleben der Jeziden (Teufelsanbeter) im nördlichen 'Irāq*. In: Scripta signa vocis. Studies about scripts, scriptures, scribes and languages in the Neaw East, presented to J. H. Hospers by his pupils, colleagues and friends. Hg. H. L. J. Vanstiphout u. a. Groningen:1986. S. 177-184.

Schneider, Robin (Hg.): *Die kurdischen Yezidi. Ein Volk auf dem Weg in den Untergang*. Göttingen: ?, 1984.

Strothmann, Rudolf: *Analecta haeretica. 1. Die Yezīden bei den islamischen Symbolikern. 2. Jezīd I. in der islamischen Folklore. 3. Ein apokryphes Testament des Mansūr*. In: Der Islam 4 (1913), 72-86.

Wirth, Eugen: *Bei den Yazidi im Jebel Sinjar*. In: Yazidi. Gottes auserwähltes Volk oder die „Teufelsanbeter“ vom Jebel Sinjar, Irak. Katalog zur Sonderausstellung Museum für Völkerkunde Wien. Wien: 1998. S. 57-89

1.3. SELEFİLİK

9. Sitzung des Innenausschusses am 13.01.2013. Schriftlicher Bericht zur ‚Salafisten-/Islamistenszene in NRW‘ (TOP 9). Düsseldorf: Ministerium für Inneres und Kommunales des Landes Nordrhein-Westfalen, 2013.

‘Abd al-‘Al, ‘Ali, Mustafa Zahran, Salah al-Din Hasan, Mahmud Tarshubi, ‘Umar Ghazi, Mahir Farghali und Ahmad Zaghlul: *al-Salafiyyun fi misr. Ma ba‘d al-thaura*. Riad: ?, 2012.

‘Abdalkarīm, ‘Abdassalām bin Burjis al-: *Usūl ad-da‘wa as-salafiyya*. Kairo: ?, 2012.

Amghar, Samir: *Quietisten, Politiker und Revolutionäre. Die Entstehung und Entwicklung des salafistischen Universums in Europa*. Übersetzung und Redaktion: Simone Gruber, Reute Hermann Scharnagl. In: *Salafismus. Auf der Suche nach dem wahren Islam*. Hg. Behnam T. Said, Hazim Fouad. Freiburg: Herder, 2014. S. 381-410.

Baehr, Dirk: *Charakteristika salafistischer Strömungen in Deutschland*. In: *Jahrbuch Extremismus & Demokratie* 22 (2010), 176-191.

Baehr, Dirk: *Dschihadistischer Salafismus in Deutschland*. In: *Salafismus in Deutschland. Ursprünge und Gefahren einer islamisch-fundamentalistischen Bewegung*. Hg. Thorsten Gerald Schneiders. Bielefeld: Transcript, 2014. S. 231-250.

Baehr, Dirk: *Salafistische Propaganda im Internet. Von der reinen Mission bis zum globalen Jihad. Die wesentlichen ideentheoretischen Unterschiede unter den salafistischen Strömungen in Deutschland*. In: *Magdeburger Journal zur Sicherheitsforschung* 2 (2012), 236-269.

Barak, Michael: *The Salafist Al-Nour Party and the Muslim Brotherhood: The End of the Affair?* In: *Tel Aviv Notes* 7:4 (2013), 1-6.

Biene, Janusz und Julian Junk (Hg.): *Salafismus und Dschihadismus in Deutschland. Herausforderungen für Politik und Gesellschaft*. Frankfurt: Sicherheitspolitik-Blog, 2016.

Biene, Janusz: *Wider die Tilgung der Grauzone. Begriffliche Überlegungen zu Salafismus und Dschihadismus*. In: Salafismus und Dschihadismus in Deutschland. Herausforderungen für Politik und Gesellschaft. Hg. Janusz Biene, Julian Junk. Frankfurt: Sicherheitspolitik-Blog, 2016. S. 11-18.

Buchta, Wilfried: *Terror vor Europas Toren: Der Islamische Staat, Iraks Zerfall und Amerikas Ohnmacht*. Frankfurt: Campus, 2015.

Ceylan, Rauf und Benjamin Jokisch (Hg.): *Salafismus in Deutschland. Entstehung, Radikalisierung und Prävention*. Frankfurt: Lang, 2014.

Ceylan, Rauf und Michael Kiefer (Hg.): *Salafismus. Fundamentalistische Strömungen und Radikalisierungsprävention*. Wiesbaden: Springer VS, 2012.

Ceylan, Rauf: *Die Prediger des Islam. Imame in Deutschland. Wer sie sind und was sie wirklich wollen*. Freiburg: Herder, 2010.

Ceylan, Rauf: *Salafistische Symbolik. Fundamentalistische Um- und Neudeutungen religiöser Tradition*. In: Transformation religiöser Symbole und religiöser Kommunikation in der Diaspora. Sozialpsychologische und religionssoziologische Annäherungen an das Diskursfeld Islam in Deutschland. Hg. Rauf Ceylan, Haci-Halil Uslucan. Wiesbaden: Springer VS, 2018. S. 201-211.

Clement, Rolf und Paul Elmar Jöris: *Die Terroristen von nebenan. Gotteskrieger aus Deutschland*. München: ?, 2010.

Csef, Herbert: *Faszination Dschihad. Was junge Deutsche beim IS suchen und finden*. In: Journal für Psychologie 25 (2017).

Dantschke, Claudia, Ahmad Mansour, Jochen Müller und Yasemin Serbest: *„Ich lebe nur für Allah“: Argumente und Anziehungskraft des Salafismus. Eine Handreichung für Pädagogik, Jugend- und Sozialarbeit, Familien und Politik*. Berlin: ZDK Ges. Demokratische Kultur, 2011.

Dantschke, Claudia: *„Ihr seid unsere Zukunft!“ – Muslimische Jugendszenen in Deutschland*. In: Verfassungsschutz 1952-2012. Festschrift zum 60. Jubiläum des Landesamtes für Verfassungsschutz Baden-Württemberg. Stuttgart: Landesamt für Verfassungsschutz Baden-Württemberg, 2012. S. 227-242.

Dantschke, Claudia: *„Da habe ich etwas gesehen, was mir einen Sinn gibt.“ - Was macht Salafismus attraktiv und wie kann man diesem entgegenwirken?* In:

Salafismus. Auf der Suche nach dem wahren Islam. Hg. Behnam T. Said, Hazim Fouad. Freiburg: Herder, 2014. S. 474-502.

Difraoui, Asiem El: *Politisierter Salafismus in Ägypten*. In: SWP Aktuell 61 (2012), 1-4.

Difraoui, Asiem El: *Web 2.0 – mit einem Klick im Medienjihad*. In: Jihadismus und Internet. Eine deutsche Perspektive. Hg. Guido Steinberg. Berlin: SWP, 2012. S. 67-75.

Dziri, Bacem: „*Das Gebet des Propheten, als ob Du es sehen würdest*“ - *Der Salafismus als „Rechtsschule“ des Propheten?* In: Salafismus. Auf der Suche nach dem wahren Islam. Hg. Behnam T. Said, Hazim Fouad. Freiburg: Herder, 2014. S. 132-159.

Eißler, Friedmann: *Radikalisierungs- und Deradikalisierungsprozesse (Salafismus)*. In: Heute glauben in Europa. Zwischen Religionsdistanz und Religionsfanatismus = EZW-Texte 247 (2017), 98-108.

Eißler, Friedmann: *Wissenschaftliches Blogforum zum Salafismus*. In: Materialdienst 79 (2016), 106.

Erelle, Anna: *Undercover-Dschihadistin. Wie ich das Rekrutierungsnetzwerk des Islamischen Staats ausspionierte*. München: Droemer, 2015.

Farschid, Olaf: *Der Salafismus als politische Ideologie*. In: Salafismus. Auf der Suche nach dem wahren Islam. Hg. Behnam T. Said, Hazim Fouad. Freiburg: Herder, 2014. S. 160-192.

Farschid, Olaf: *Islam als System. Grundzüge islamistischer Ideologie*. In: Islamismus. Diskussion eines vielschichtigen Phänomens. Berlin: Senatsverwaltung für Inneres, 2005. S. 14-32.

Field, Nathan und Ahmed Hammam: *Salafi Satellite TV in Egypt*. In: Arab Media and Society (2010), 1-11.

Fouad, Hazim: *Postrevolutionärer Pluralismus: Das salafistische Spektrum in Ägypten*. In: Salafismus. Auf der Suche nach dem wahren Islam. Hg. Behnam T. Said, Hazim Fouad. Freiburg: Herder, 2014. S. 229-264.

Fouad, Hazim: *Zeitgenössische muslimische Kritik am Salafismus. Eine Untersuchung ausgewählter Dokumente*. Baden-Baden: Ergon, 2019.

Friedrich, Sebastian und Hannah Schultes: *Bedrohung Salafismus? Aktuelle Debatte in Deutschland bedient antimuslimischen Rassismus und nützt dem Verfassungsschutz*. In: Standpunkte 15 (2012).

Gharaibeh, Mohammad: *Zum Verhältnis von Wahhabiten und Salafisten*. In: Salafismus in Deutschland. Ursprünge und Gefahren einer islamisch-fundamentalistischen Bewegung. Hg. Thorsten Gerald Schneiders. Bielefeld: Transcript, 2014. S. 117-124.

Gharaibeh, Mohammad: *Zur Glaubenslehre des Salafismus*. In: Salafismus. Auf der Suche nach dem wahren Islam. Hg. Behnam T. Said, Hazim Fouad. Freiburg: Herder, 2014. S. 104-129.

Grundmann, Johannes: *Islamische Internationalisten*. Wiesbaden: 2005.

Günther, Christoph: *Ein zweiter Staat im Zweistromland? Genese und Ideologie des „Islamischen Staates Irak“*. Würzburg: Ergon, 2014.

Hanne, Olivier und Thomas Flichy de La Neuville: *Der Islamische Staat: Anatomie des neuen Kalifats*. Übers. Caroline Gutberiet und Thomas Wollermann. Berlin: Vergangenheitsverlag, 2015.

Heerlein, Alexander: *„Salafistische“ Moscheen - Ort des Gebets oder eine Brutstätte für dschihadistische Muslime?* In: Gefährliche Nähe. Salafismus und Dschihadismus in Deutschland. Hg. Klaus Hummel, Michail Loginov. Stuttgart: Ibidem, 2014. S. 155-181.

Hermann, Rainer: *Endstation Islamischer Staat? Staatsversagen und Religionskrieg in der arabischen Welt*. München: DTV, 2015.

Holtmann, Philipp: *salafismus.de - Internetaktivitäten deutscher Salafisten*. In: Salafismus in Deutschland. Ursprünge und Gefahren einer islamisch-fundamentalistischen Bewegung. Hg. Thorsten Gerald Schneiders. Bielefeld: Transcript, 2014. S. 251-276.

Holtz, Peter und Wolfgang Wagner: *Muslimische Lebenswelten im Kontext. Muslimische Internetforen und Fokusgruppen mit jungen Muslimen*. In: Lebenswelten junger Muslime in Deutschland. Hg. Wolfgang Frindte, Klaus Boehnke, Henry Kreikenbom, Wolfgang Wagner. Berlin: 2011. S. 434-517.

Horst, F. W.: *Towards a Dynamic Analysis of Salafi Activism. Conclusions from a Dissection of Salafism in Germany*. Herzliya: 2013.

Hummel, Klaus und Andreas Rieck: *Salafismus, Islamismus und islamistischer Terrorismus*. In: Handbuch Extremismusprävention. Gesamtgesellschaftlich. Phänomenübergreifend. Hg. Brahim Ben Slama, Uwe Kemmesies. Wiesbaden: Bundeskriminalamt, 2020. S. 87-112.

Hummel, Klaus und Michail Loginov (Hg.): *Gefährliche Nähe. Salafismus und Dschihadismus in Deutschland*. Stuttgart: Ibidem, 2014.

Hummel, Klaus und Michail Loginov: *Gefährliche Nähe zwischen Salafismus und Dschihadismus als sozialer Fakt und sicherheitspolitisches Artefakt*. In: *Gefährliche Nähe. Salafismus und Dschihadismus in Deutschland*. Hg. Klaus Hummel, Michail Loginov. Stuttgart: Ibidem, 2014. S. 7-30.

Hummel, Klaus: *Salafismus in Deutschland - Eine Gefahrenperspektive (2009)*. In: *Gefährliche Nähe. Salafismus und Dschihadismus in Deutschland*. Hg. Klaus Hummel, Michail Loginov. Stuttgart: Ibidem, 2014. S. 61-90.

‘Imara, Muḥammad: *as-Salafiyya*. Kairo: 2012.

In: *Jugendliche im Fokus salafistischer Propaganda Was kann schulische Prävention leisten? - Teilband 1 -*. Red. Sybille Hoffmann, Ursula Adrienne Krieger, Felix Steinbrenner. Stuttgart: Landesinstitut für Schulentwicklung, 2016.

Inan, Ahmad: *Jugendliche als Zielgruppe salafistischer Internetaktivität*. In: *Salafismus in Deutschland. Jugendkulturelle Aspekte, pädagogische Perspektiven*. Hg. Ahmet Toprak, Gerrit Weitzel. Wiesbaden: Springer VS, 2017; 2019². S. 103-117.

Jaraba, Mahmoud: *Muslimischer Extremismus in Bayern*. In: *Islam in Bayern. Atzelsberger Gespräche 2017*. Hg. Mathias Rohe. Erlangen: FAU University, 2018. S. 67-81.

Jaraba, Mahmoud: *Salafismus. Die Wurzeln des islamistischen Extremismus am Beispiel der Freitagspredigten in einer salafistischen Moschee in Deutschland*. Wien: Facultas, 2020.

Jokisch, Benjamin: „Salafistische“ Strömungen im vormodernen Islam. In: Salafismus in Deutschland. Entstehung, Radikalisierung und Prävention. Hg. Rauf Ceylan, Benjamin Jokisch. Frankfurt: Lang, 2014. S. 15-36.

Kaddor, Lamy: *Zum Töten bereit: warum deutsche Jugendliche in den Dschihad ziehen*. München: Piper, 2015.

Kermani, Navid: *Morgen ist da. Reden*. München: Beck, 2019.

Kermani, Navid: *Salafismus oder Philologie. Was man von einer Islamwissenschaftlerin lernen kann*. In: Art & Thought/Fikrun wa Fann 101 (2014), 50-53.

Kiebling, Andrea: *Die Verschärfung des Ausweisungsrechts als symbolpolitisches Mittel gegen extremistische Bestrebungen – dargestellt am Beispiel der Salafisten*. In: Zeitschrift für Ausländerrecht und Ausländerpolitik 33 (2013), 45-51.

Köpfer, Benno: *Ghuraba' - das Konzept des Fremden in salafistischen Strömungen. Vom Namen eines Terrorcamps zum subkulturellen Lifestyle*. In: Salafismus. Auf der Suche nach dem wahren Islam. Hg. Behnam T. Said, Hazim Fouad. Freiburg: Herder, 2014. S. 442-473.

Kraetzer, Ulrich: *Salafisten. Bedrohung für Deutschland?* Gütersloh: GVH, 2014.

Lemmen, Thomas: *Salafistische Bestrebungen in Deutschland als Herausforderung für den interreligiösen Dialog*. In: Salafismus in Deutschland. Ursprünge und Gefahren einer islamisch-fundamentalistischen Bewegung. Hg. Thorsten Gerald Schneiders. Bielefeld: Transcript, 2014. S. 415-421.

Leukefeld, Karin: *Flächenbrand. Syrien, Irak, die Arabische Welt und der Islamische Staat*. PapyRossa, 3., erw. und akt. Aufl. 2017.

Lindow, Annika: *Salafismus in Deutschland. Sein deutscher Prediger Pierre Vogel*. Nordhausen: Bautz, 2014.

Loginov, Michail: *Der deutsche Dschihad - Revisited*. In: Gefährliche Nähe. Salafismus und Dschihadismus in Deutschland. Hg. Klaus Hummel, Michail Loginov. Stuttgart: Ibidem, 2014. S. 31-60.

Lohlker, Rüdiger: *Die Salafisten. Der Aufstand der Frommen, Saudi-Arabien und der Islam*. München: Beck, 2017.

- Lohlker, Rüdiger: *Theologie der Gewalt. Das Beispiel IS*. Wien: Facultas, 2016.
- Lüders, Michael: *Die den Sturm ernten. Wie der Westen Syrien ins Chaos stürzte*. München: Beck, 2017³.
- Lüders, Michael: *Wer den Wind sät. Was westliche Politik im Nahen Osten anrichtet*. München: Beck, 2015.
- Luizard, Pierre-Jean: *Die Falle des Kalifats. Der Islamische Staat oder die Rückkehr der Geschichte*. Hamburg: Hamburger Edition, 2017. Rez.: S. Leder: *Nach dem Kalifat*. In: *Neue Politische Literatur* 63 (2018), 521-523.
- Malthaner, Stefan und Klaus Hummel: *Islamistischer Terrorismus und salafistische Milieus: Die „Sauerland-Gruppe“ und ihr soziales Umfeld*. In: *Radikale Milieus. Das soziale Umfeld terroristischer Gruppen*. Hg. Stefan Malthaner, Peter Waldmann. Frankfurt: Campus, 2012. S. 245-278.
- Masbah, Mohammed: *In Richtung politischer Partizipation: Die Mäßigung der marokkanischen Salafisten seit Beginn des „Arabischen Frühlings“*. Übersetzung und Redaktion: Behnam T. Said, Hazim Fouad. In: *Salafismus. Auf der Suche nach dem wahren Islam*. Hg. Behnam T. Said, Hazim Fouad. Freiburg: Herder, 2014. S. 297-319.
- Meilicke, Tobias: *Salafismusprävention*. In: *Antimuslimischer Rassismus und Muslimische Jugendarbeit in der Migrationsgesellschaft*. Hg. Ansgar Drücker, Philip Baron. Düsseldorf: IDA, 2019. S. 59-63.
- Mohagheghi, Hamideh: *Frauen für den Dschihad: Das Manifest der IS-Kämpferinnen*. Freiburg: Herder, 2015.
- Mücke, Thomas: *Zum Hass verführt: Wie der Salafismus unsere Kinder bedroht und was wir dagegen tun können*. Köln: Eichborn, 2016.
- Müller, Jochen: *Schlussfolgerungen für Jugendarbeit, Pädagogik und Beratung*. In: *„Ich lebe nur für Allah“*. Argumente und Anziehungskraft des Salafismus. Eine Handreichung für Pädagogik, Jugend- und Sozialarbeit, Familien und Politik. Berlin: ZDK Ges. Demokratische Kultur, 2011. S. 78-84.
- Napoleoni, Loretta: *Die Rückkehr des Kalifats: der Islamische Staat und die Neuordnung des Nahen Ostens*. Übers. Peter Stäuber. Zürich: Rotpunktverlag, 2015.

Nedza, Justyna: „Salafismus“ - Überlegungen zur Schärfung einer Analysekategorie. In: Salafismus. Auf der Suche nach dem wahren Islam. Hg. Behnam T. Said, Hazim Fouad. Freiburg: Herder, 2014. S. 80-105.

Nedza, Justyna: *Takfir im militanten Salafismus. Der Staat als Feind.* (Ruhr-Universität) Bochum: Diss., 2016; Leiden: Brill, 2020.

Neumann, Peter R.: *Die neuen Dschihadisten: IS, Europa und die nächste Welle des Terrorismus.* Berlin: Econ, 2015.

Nordbuch, Götz, Jochen Müller und Deniz Ünlü: *Salafismus als Ausweg Zur Attraktivität des Salafismus unter Jugendlichen.* In: Salafismus in Deutschland. Ursprünge und Gefahren einer islamisch-fundamentalistischen Bewegung. Hg. Thorsten Gerald Schneiders. Bielefeld: Transcript, 2014. S. 363-370.

Ourghi, Mariella: *Schiiten als Ungläubige. Zur situativen Kontingenz einer salafistischen Feindbildkonstruktion.* In: Salafismus in Deutschland. Ursprünge und Gefahren einer islamisch-fundamentalistischen Bewegung. Hg. Thorsten Gerald Schneiders. Bielefeld: Transcript, 2014. S. 279-290.

Pink, Johanna: „Ein unerlässliches Standardwerk, dass [sic] zweifelsohne jeder Muslim lesen sollte“. *Ibn Kathīrs Korankommentar auf Deutsch.* In: Transkulturelle Hermeneutik I. Vorträge auf Einladung des Walter Benjamin-Lehrstuhls für deutsch-jüdische Literatur- und Kulturwissenschaft an der Hebräischen Universität in Jerusalem. Hg. Michael Fisch, Christoph Schmidt. Berlin: Weidler, 2020. S. 143-190.

Prucha, Nico: *Die Vermittlung arabischer Jihadisten-Ideologie. Zur Rolle deutscher Aktivisten.* In: Jihadismus und Internet. Eine deutsche Perspektive. Hg. Guido Steinberg. Berlin: ?, 2012. S. 45-55.

Puschnerat, Tania: *Islamismus und Verfassungsschutz. Begriffsdefinitionen, Kategorisierungen und Diagnosen.* In: Islam und Verfassungsschutz. Hg. Janberd Oebbecke, Bodo Pieroth, Emanuel Towfigh. Frankfurt: ?, 2007. S. 57-72.

Ramsauer, Petra: *Die Dschihad-Generation. Wie der apokalyptische Kult des Islamischen Staats Europa bedroht.* Wien: Styria, 2015.

Reinhard, Michael: *Die Takfir-Bewegung im deutschsprachigen Raum. Radikale Ideologie einer elitären salafistischen Strömung.* In: Verfassungsschutz 1952-2012. Festschrift zum 60. Jubiläum des Landesamtes für Verfassungsschutzes Baden-

Württemberg. Stuttgart: Landesamt für Verfassungsschutz Baden-Württemberg, 2012. S. 243-266.

Reuter, Christoph: *Die schwarze Macht: Der »Islamische Staat« und die Strategen des Terrors*. München: DVA, 2015.

Roll, Stephan: *Islamistische Akteure in Ägypten. Pragmatismus als Leitmotiv nach dem Sturz Mubaraks*. In: *Islamische Akteure in Nordafrika*. Hg. Sigrid Faath. Berlin: 2012. S. 29-57.

Roy, Oliver: *„Ihr liebt das Leben, wir lieben den Tod“. Der Dschihad und die Wurzeln des Terrors*. München: Siedler, 2017.

Roy, Oliver: *Der islamische Weg nach Westen. Globalisierung, Entwurzelung und Radikalisierung*. München: Pantheon, 2006.

Rudolph, Ekkehard: *Salafistische Netzwerke zwischen religiösem Wahrheitsanspruch, politischer Protestbewegung und Legitimierung von Gewalt*. In: *Gehört der Islam zu Deutschland? Fakten und Analysen zu einem Meinungsstreit*. Hg. Klaus Spellen. Düsseldorf: Düsseldorf University, bearb. Nachdruck 2015. S. 191-209.

Rudolph, Ekkehard: *Von ‚Schriftbesitzern‘ zu ‚Ungläubigen‘. Christen in der salafistischen Da‘wa*. In: *Salafismus in Deutschland. Ursprünge und Gefahren einer islamisch-fundamentalistischen Bewegung*. Hg. Thorsten Gerald Schneiders. Bielefeld: Transcript, 2014. S. 291-300.

Ruf, Werner: *Islamischer Staat & Co. Profit, Religion und globalisierter Terror*. PapyRossa, 2016.

Said, Behnam T. und Hazim Fouad (Hg.): *Salafismus. Auf der Suche nach dem wahren Islam*. Freiburg: Herder, 2014.

Said, Behnam T.: *Dschihadistische Hymnen. Begrifflichkeiten, Entstehungsgeschichte und Relevanz für die deutsche Szene*. In: *Jahrbuch für Extremismus- und Terrorismusforschung*. Hg. Armin Pfahl-Traugber. Brühl: ?, 2013. S. 186-209.

Said, Behnam T.: *Islamischer Staat: IS-Miliz, al-Qaida und die deutschen Brigaden*. München: Beck, 2015.

Said, Behnam T.: *Salafismus und politische Gewalt unter deutscher Perspektive*. In: *Salafismus. Auf der Suche nach dem wahren Islam*. Hg. Behnam T. Said, Hazim Fouad. Freiburg: Herder, 2014. S. 193-226.

Schirra, Bruno: *ISIS - Der globale Dschihad: Wie der "Islamische Staat" den Terror nach Europa trägt*. Berlin: Econ, 2015.

Schmetz, Martin und Janusz Biene: *Kalifat des Terrors: Interdisziplinäre Perspektiven auf den Islamischen Staat*. Berlin: epubli, 2015.

Schneiders, Thorsten Gerald (Hg.): *Salafismus in Deutschland. Ursprünge und Gefahren einer islamisch-fundamentalistischen Bewegung*. Bielefeld: Transcript, 2014.

Steinberg, Guido: *Der nahe und der ferne Feind. Die Netzwerke des islamistischen Terrorismus*. München: 2005.

Steinberg, Guido: *Kalifat des Schreckens: IS und die Bedrohung durch den islamistischen Terror*. München: Knaur, 2015.

Steinberg, Guido: *Saudi-Arabien: Der Salafismus in seinem Mutterland*. In: *Salafismus. Auf der Suche nach dem wahren Islam*. Hg. Behnam T. Said, Hazim Fouad. Freiburg: Herder, 2014. S. 265-296.

Steinberg, Guido: *Wer sind die Salafisten?* In: SWP-Aktuell 28 (2012), 1-8.

Todenhöfer, Jürgen: *Inside IS – 10 Tage im „Islamischen Staat“*. München: Bertelsmann, 2015.

Toprak, Ahmet und Gerrit Weitzel: *Pädagogisches Handeln im Kontext des Salafismus*. In: *Ungleichwertigkeitsideologien in der Einwanderungsgesellschaft*. Hg. Kemal Bozay, Dierk Borstel. Wiesbaden: Springer VS, 2017. S. 321-334.

Twardella, Johannes: *Pädagogik des Salafismus. Pierre Vogel lehrt das Gebet*. In: *Pädagogische Korrespondenz* 54 (2016), 91-105.

Wagemakers, Joas: *Salafistische Strömungen und ihre Sicht auf al-wala' wa-l bara' (Loyalität und Lossagung)*. Übersetzung und Redaktion: Behnam T. Said und Hazim Fouad. In: *Salafismus. Auf der Suche nach dem wahren Islam*. Hg. Behnam T. Said, Hazim Fouad. Freiburg: Herder, 2014. S. 55-79.

Warrick, Joby: *Schwarze Flaggen. Der Aufstieg des IS und die USA*. Übers. Cornelius Hartz. Theiss, 2017.

Wehner, Markus: *Razzia in der salafistischen Szene Berlins*. In: FAZ (7.5.2020).

Wereny, Mahmud El-: *Radikalisierung im Cyberspace. Die virtuelle Welt des Salafismus im deutschsprachigen Raum - ein Weg zur islamistischen Radikalisierung?* Paderborn: Transcript, 2020.

Wiedl, Nina und Carmen Becker: *Populäre Prediger im deutschen Salafismus. Hassan Dabbagh, Pierre Vogel, Sven Lau und Ibrahim Abou Nagie*. In: *Salafismus in Deutschland. Ursprünge und Gefahren einer islamisch-fundamentalistischen Bewegung*. Hg. Thorsten Gerald Schneiders. Bielefeld: Transcript, 2014. S. 187-215.

Wiedl, Nina: *Geschichte des Salafismus in Deutschland*. In: *Salafismus. Auf der Suche nach dem wahren Islam*. Hg. Behnam T. Said, Hazim Fouad. Freiburg: Herder, 2014. S. 411-441.

Yilmaz, Samet: *Der Salafismus in der Türkei*. In: *Salafismus. Auf der Suche nach dem wahren Islam*. Hg. Behnam T. Said, Hazim Fouad. Freiburg: Herder, 2014. S. 350-378.

Zelin, Aaron Y.: *Missionare des Jihads in Libyen und Tunesien*. Übersetzung und Redaktion: Behnam T. Said, Hazim Fouad. In: *Salafismus. Auf der Suche nach dem wahren Islam*. Hg. Behnam T. Said, Hazim Fouad. Freiburg: Herder, 2014. S. 320-349.

1.3.1. Vehhabilik

Abd-ul-Wechab, der arabische Reformator. In: *MLA* 17/18 (1840), 355-356.
Bemerkungen über die Wechabiten. In: *Magazin für die Kunde und neueste Geschichte der außereuropäischen Länder und Völker* 1,2 (1817), 41-54.

Boberg, Dirk: *Ägypten, Nağd und Hiğāz. Eine Untersuchung zum religiös-politischen Verhältnis zwischen Ägypten und den Wahhabiten, 1923-1936, anhand von in Kairo veröffentlichten pro- und antiwahhabitischen Streitschriften und Presseberichten*. Freiburg: Diss., 1990; Frankfurt: Lang, 1991. Rez.: W. Schwanitz: *ZfG* 41 (1993), 954.

Bobzin, Hartmut: *Wahhabiten*. In: *LThK* 10 (2001³), 922.

Burckhardt, Johann Ludwig: Bemerkungen über Beduinen und Wahaby. Gesammelt während seiner Reisen im Morgenlande. Herausgegeben von der Gesellschaft zur Beförderung der Entdeckung des Inneren Afrika. Weimar: ?, 1831. Rez.: Anon.: Cotta's Morgenblatt für die gebildeten Stände 26 (1832), 369-372.

Burckhardt, Johann Ludwig: Fußstapfen-Kenntnis der Beduinen. In: *MLA* 1/2 (1832), 192. [Notes on the Bedouins and Wahabys.]

Burckhardt, Johann Ludwig: Über die Wahabiten. In: *Annalen der Erd-, Völker- und Staatenkunde* 3 (1831), 465-486.

Caskel, Werner: Altes und neues Wahhäbitentum. In: *Ephemerides Orientales* 38 (1929), 1-10; ND: *Bustan* 1,2 (1960), 6-9.

Corances, Louis Alexandre Olivier: *Histoire des Wahabis, depuis leur origine jusqu'à la fin de 1809* par L. A. Paris: ?, 1810; *Geschichte der Wahabis*. In: *Minerva* 76,4 (1810), 208-272, 398-449; *Geist der Zeit* 2 (1811), 48-92, 161-196; *Auszug: Museum des Neuesten und Wissenswürdigsten* 2 (1814), 27-39. Rez.: Anon.: *GGA* (1814), 489-501.

Die Niederlage der Wechabiten. In: *Das Ausland* 1 (1828), 293-294, 298-299, 302-304.

Die Wahabiten. In: *Das Ausland* 24 (1851), 1021-1022, 1026-1027.

Die Wahhabiten im Königreich Hedschas. In: *Die Auslese* 2 (1928), 391-392.

Die Wahhabiten und die Religionsbewegung im Islam. In: *Das Ausland* (1872), 895-897.

Die Wechabiten. (Beiträge zu den politischen Ansichten.) In: *Europäische Annalen* 1 (1809), 179-182.

Fleischer, Heinrich Leberecht: Briefwechsel zwischen den Anführern der Wahhabiten und dem Paşa von Damaskus. In: *ZDMG* 11 (1857), 427-443; ND: Osnabrück: Biblio, 1968: *Kleinere Schriften*. Bd. 3. Leipzig: Hirzel, 1888. S. 341-360.

Flemming, Barbara: Die vorwahhabitische fitna im osmanischen Kairo. In: İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan. Ankara: ?, 1976. S. 55-65.

Gharaibeh, Mohammad: Zum Verhältnis von Wahhabiten und Salafisten. In: Salafismus in Deutschland. Ursprünge und Gefahren einer islamisch-fundamentalistischen Bewegung. Hg. Thorsten Gerald Schneiders. Bielefeld: Transcript, 2014. S. 117-124.

Gharaibeh, Mohammad: Zur Attributenlehre der Wahhābīya unter besonderer Berücksichtigung der Schriften Ibn 'Uṭaimīns (1929 – 2001). Berlin: EBV, 2012. Rez.: T. Würtz: Sehepunkte 15,1 (2015), Link.

Hartmann, Richard: Die Wahhābiten. In: ZDMG 3 (1924), 177-213.

Heim, Arnold: Charakterbewertung bei den Wahabiten. In: Der Wendepunkt im Leben und im Leiden 18 (1941), 424-429.

Heim, Michael: Der tote Scheich im Hause Saud. Die verhängnisvolle Geschichte des Wahhabismus. In: Blätter für deutsche und internationale Politik 49/10 (2004), 1262-1269.

Karout, Zeinab Ibrahim: Anti-wahhabitische Polemik im 19. Jahrhundert. Bonn: Diss., 1979.

Kohn, Hans: Das neue Arabien. In: Der Jude 8 (1925), 697-706. Rez.: A. Paust: LZ 76 (1925), 789. [Geschichte der Wahhabiten.]

Medden, Abdelwahab: Versperrte Wege. Übers. Andreas Knop. In: Lettre international 12 (1991), 12. [Über die Lehre der Wahhabiten.]

Nachricht von den Wechabiten nach Aly Bey und anderen. In: Minerva 103,3 (1817), 252-264.

Nachrichten über die Wahabis. Aus dem Englischen. In: Minerva 99,3 (1816), 438-443.

Peskes, Esther: 'Abdallāh b. Muḥammad b. 'Abdalwahhāb und die wahhabitische Besetzung von Mekka 1803. In: Islamstudien ohne Ende. Festschrift für Werner Ende zum 65. Geburtstag. Hg. Rainer Brunner u. a. Würzburg: Ergon, 2002. S. 345-353.

Peskes, Esther: Die Wahhābiya als innerislamisches Feindbild. Zum Hintergrund anti-wahhabitischer Publikationen in der zeitgenössischen Türkei. In: WI 40 (2000), 344-374.

Peskes, Esther: Muḥammad b. ‘Abdalwahhāb (1703-1792) im Widerstreit. Untersuchungen zur Rekonstruktion der Frühgeschichte der Wahhābiya. Bochum: Diss., 1990; Stuttgart: Steiner, 1993.

Pfiffel, Hugo: Die Wahabiten. In: Die Umschau 28 (1928), 885-887.

Preckel, Claudia: Islamische Bildungsnetzwerke und Gelehrtenkultur im Indien des 19. Jahrhunderts: Muḥammad Ṣiddīq Ḥasan Ḥān (st. 1890) und die Entstehung der Ahl-e ḥadīṭ-Bewegung in Bhopal. Bochum: Diss., 2005.

Pröbster, Edgar: Die Wahabiten und der Magrib. In: Islamica 7 (1935), 65-112. Rez.: H. Wehr: ZDMG 91 (1937), 239.

Puin, Gerd Rüdiger: Aspekte der wahhabitischen Reform. Auf der Grundlage von Ibn Ḡannām „Rauḍat al-afkār“. In: Studien zum Minderheitenproblem im Islam. Bonn: ?, 1973. S. 45-99. Rez.: B. Spuler: Der Islam 52 (1975), 144-146.

Reissner, Johannes: Kerbela 1802, ein Werkstattbericht zum „Islamischen Fundamentalismus“, als es ihn noch nicht gab. In: WI 28 (1988), 431-444.

Riexinger, Martin: „Der Islam begann als Fremder, und als Fremder wird er wiederkehren“: Muḥammad b. ‘Abd al-Wahhāb's Prophetenbiographie Muḥtaṣar sīrat ar-rasūl als Programm und Propaganda. In: WI 55 (2015), 1-61.

Rifā‘ī, Sayyid Yūsuf ar-: Guter Rat an unsere Brüder die Gelehrten von Najd. Eine Kritik des Wahhabismus. Kandern: Spohr, 2007.

Rosenmüller, Ernst Friedrich Carl: Die Wehabiten und ihre Glaubenslehren. In: Zeitschrift für die historische Theologie 1,2 (1832), 231-252. [Nach J. L. Burckhardt: Notes on the Bedouins and Wahābys, collected during his travels in the East. London: ?, 1830.] Rez.: R.: GGA (1832), 1549-1550.

Rousseau, Alphonse: Neue Nachrichten über die Kriegsunternehmungen der Wehabiten. In: Minerva 80 (1811), 205-219; Geist der Zeit 6 (1812), 97-107.

Sachau, Eduard: Die Wahhabiten in Ostindien. In: Österreichische Wochenschrift für Wissenschaft und Kunst 2 (1872), 522-532.

Schacht, Joseph: Zur wahhābitischen Literatur. In: ZS 6 (1928), 200-212. Rez.: H. L. Gottschalk: Der Islam 20 (1932), 81-82.

Skizzen aus Arabien. Die Wahabiten. In: Das Ausland 16 (1843), 1009-1011, 1014-1015, 1018-1019.

Steinberg, Guido: Religion und Staat in Saudi-Arabien. Die wahhābitischen Gelehrten 1902-1953. FU Berlin: Diss., 2000; Würzburg: Ergon, 2003.

Steinberg, Guido: Saudi-Arabien: Der Salafismus in seinem Mutterland. In: Salafismus. Auf der Suche nach dem wahren Islam. Hg. Behnam T. Said, Hazim Fouad. Freiburg: Herder, 2014. S. 265-296.

Toeppen, Kurt: Die Wahabiten. In: Export 24 (1902), 291-292.

Tracht, Sitten und Gebräuche der Wahabiten. In: Das Ausland 27 (1854), 927-929.

Über die Wahabis und ihre neueste Geschichte. In: Europäische Annalen 3 (1809), 125-158.

Über die Wahabis. In: Allgemeine geographische Ephemeriden 16 (1805), 257-288.

Voll, John: The Non-Wahhabi Hanbalis of Eighteenth Century Syria. In: Der Islam 49 (1972), 277-291.

Wahabi, Wahabiden, Wechabiden. In: Neues Rheinisches Conversations Lexicon oder encyclopädisches Handwörterbuch für die gebildeten Stände (1836), 99-103.

Waring, Edw. Scott: Authentische Nachrichten von der neuen religiösen Sekte der Wuhabiten oder Wechabiten in Arabien. In: Politisches Journal nebst Anzeige von gelehrten und anderen Sachen 2 (1810), 1180-1187.

Wyss, H. A.: Ibn Sa'ud, der Wahhabit. In: Schweizer Nationale Hefte 3 (1936), 205-209.

Zehme, Albrecht: Der Wahabismus in Arabien seit 1819 und die Staatenbildung auf der arabischen Halbinsel im 19. Jh. In: Globus 23 (1873), 344-346, 360-363, 379-381.

Zug der Engländer gegen wechabitische Seeräuber im persischen Meere. In: *Das Ausland* 6 (1833), 575-576, 579-580.

Zur Geschichte der Wahhabiten. In: *Das Ausland* (1860), 184-186.

1.4. İbadilik

Akti, Selahattin: Alman Oryantalist Geleneğinde Hâricîlik ve İbâziyye -1850'den günümüze-. In: *Kendi Kaynaklarına Göre İbâzîlik: İsimler, Eserler, Problemler*. Ed. Bilal Taşkın, Muhammet Emin Efe. Bursa: Emin, 2021. S. 327-333.

Berger, Lutz: Mit der Waffe des Islams gegen Zionisten und Anthropomorphisten. Die politische Relevanz mittelalterlicher Theologie im ibādītischen Islam der Gegenwart. In: *WI* 48 (2008), 222-239.

Brünnow, Rudolf Ernst: Die Charidschiten unter den ersten Omayyaden. Ein Beitrag zur Geschichte des ersten islamischen Jahrhunderts. Straßburg: Diss., ?; Leiden: Brill, 1884. Rez.: A. Müller: *ÖMO* 10 (1884), 255-256; C. Seybold: *LOP* 2 (1884/85), 27-29; J. Wellhausen: *DLZ* 5 (1884), 838-839.

Ess, Josef van: *Der Eine und das Andere. Beobachtungen an islamischen häresiographischen Texten*. 2 Bde. Berlin: De Gruyter, 2011. S. 107-129.

Ess, Josef van: *Theologie und Gesellschaft im 2. und 3. Jahrhundert Hidschra. Eine Geschichte des religiösen Denkens im frühen Islam*. Berlin: De Gruyter, 1991-1997; 'Ilm al-kalām wa-l-muğtama' fī l-qarnayn al-ṭānī wa-l-ṭālīṭ li-l-Hiğra. Übers. Sālīma Şāliḥ. Beirut: Manşūrāt al-Ğamal, 2008; *Theology and Society in the Second and Third Centuries of the Hijra*. Vol. 1. Trans. John O'Kane. Leiden: Brill, 2017.

Ess, Josef van: Un manuscrit ibādīte de Jerba: Les Aqwāl Qatāda. In: *Actes du Colloque sur l'histoire de Jerba*, avril 1982. Ed. the Institut national d'Archéologie et d'Art. Tunis: L'Institut, 1986. S. 93-103; ND: *Kleine Schriften by Josef van Ess*. 2. Ed. Hinrich Biesterfeldt. Leiden: Brill, 2018. S. 809-817; Aqwāl Qatāda, maḥṭūṭ Ibādī ṭamīn min kunūz ġazīrat Ğarba. Übers. al-'Arabī b. 'Alī b. Ṭā'ir (Larbi Ali ben Thayer). In: *al-Minhāğ (Ghardaia, Algeria)* 1 (2011), 52-75; *Dirāsāt (United Emirates)* 32 (2012), 45-65.

Ess, Josef van: Untersuchungen zu einigen ibādītischen Handschriften; Nachträge. In: ZDMG 126 (1976), 25-63; 127 (1977), 1*-4*; ND: Kleine Schriften by Josef van Ess. 2. Ed. Hinrich Biesterfeldt. Leiden: Brill, 2018. S. 763-808.

Fiğlalı, Ethem Ruhi: İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi: Doktora Tezi, 1972; Ankara Üniversitesi, 1983.

Gilliot, Claude: Der koranische Kommentar des Ibāditen Hūd b. Muḥkim/Muḥakkam. In: XXVI. Orientalistentag in Leipzig 1995. Annäherung an das Fremde. Hg. Helga Preißler, Heidi Stein. (ZDMG Suppl. XI.) Stuttgart: Steiner, 1998. S. 243-249.

Haarbrücker, Theodor (Übers.): Abu-'l-Fath' Muhammad asch-Schahrastâni's Religionspartheien und Philosophen-Schulen. Ersther Theil: Die muhammadanischen, jüdischen, christlichen und dualistischen Religionspartheien. Halle: Schwetschke und Sohn, 1850; Zweiter Theil: Die Sabäer, die Philosophen, die alten 'Araber und die Inder. Halle: Schwetschke und Sohn, 1851; ND: Hildesheim: Olms, 1969; Frankfurt: Minerva, um 1970. Zweites Kapitel, 1. Abschnitt (Die Chawâridsch). S. 128-156.

Madelung, Wilferd (Hg.): Die Streitschrift (Kitāb an-Nağāt) des Zaiditenimams Aḥmad an-Nāşir wider die ibaditische Prädestinationslehre. Wiesbaden: Steiner, 1988. Rez.: H. Daiber: ZDMG 138 (1988), 190; H. Halm: Der Islam 69 (1992), 339-340.

Ourghi, Abdel-Hakim: Die Ibādīya in der islamischen Häresiographie. In: AS 62 (2008), 1043-1070.

Ourghi, Abdel-Hakim: Die Reformbewegung in der neuzeitlichen Ibādīya. Leben, Werk und Wirken von Muḥammad b. Yūsuf Aṭfaiyaş 1236 - 1332 h.q. (1821 - 1914). Freiburg: Diss., 2006; Würzburg: Ergon, 2008. Rez.: Th. Schmidinger: Der Islam 87 (2011), 274-276.

Pampus, Karl-Heinz: Historische Minderheitenforschung am Beispiel einer Neubetrachtung der frühen Ḥārīğitenbewegung. Diskussion eines neuen Forschungsansatzes. In: XIX. Deutscher Orientalistentag 1975. Vorträge. (ZDMG Suppl. 3.) Wiesbaden: 1977. S. 572-578.

Pampus, Karl-Heinz: Über die Rolle der Ḥārīğīya im frühen Islam. Wiesbaden: Harrassowitz, 1980. Rez.: B. Spuler: Der Islam 59 (1982), 131-132.

Rebstock, Ulrich: Die Ibāditen im Mağrib (2./8. – 4./10. Jh.). Die Geschichte einer Berberbewegung im Gewand des Islam. Tübingen: Diss., Berlin: Schwarz, 1983. Rez.: J. Pauliny: AAS 21 (1985), 304; W. Schwartz: Der Islam 63 (1986), 139-143; D. Sturm: OLZ 82 (1987), 271-273.

Renz, Andreas: Der ibaditische Islam als Modell einer islamischen Toleranz? In: CIBEDO-Beiträge 1 (2018), 7-11.

Rescher, Oskar (Übers.): Die Kharidschitenkapitel aus dem Kāmil, nach der Ausgabe William Wrights – ein Specimen der älteren arabischen Adab-Literatur. Stuttgart: ?, 1922. [Muḥammad ibn Yazīd al-Mubarrad.]

Rescher, Oskar: Das Kharidschitenkapitel aus el-Asch‘arīs Maqālāt el-Islāmijjīn (Codex Aja Sofia 2362). Konstantinopel: ?, 1925.

Sachau, Eduard: Muhammedanisches Erbrecht nach der Lehre der Ibaditischen Araber von Zanzibar und Ostafrika. In: SB der Akademie der Wiss. in Berlin 8 (1894), 159-210.

Sachau, Eduard: Über das Dogma der Ibaditen. In: SB der Kgl. Preußischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin (1898), 633.

Sachau, Eduard: Über die religiösen Anschauungen der Ibaditischen Muhammedaner in Oman und Ostafrika. In: MSOS 2. Abt. 2 (1899), 47-82.

Sarmini, Jasmin: Die Ibaditen und der Oman. Eine Fallstudie. Wien: Diplomarbeit, 2008.

Schwartz, Werner und Šaiḥ Sālim Ibn Ya‘qūb (Hg.): Kitāb Ibn Sallām. Eine ibaditisch-magribinische Geschichte des Islams aus dem 3./9. Jahrhundert. Wiesbaden: Steiner, 1986. [Ibn Sallām: Kitāb fī bad‘ al-islām wa-šarā‘i’ ad-dīn.] Rez.: P. Heine: ZDMG 138 (1988), 423; U. Rebstock: Der Islam 65 (1988), 336; B. Spuler: OLZ 84 (1989), 311.

Schwartz, Werner: Die Anfänge der Ibaditen in Nordafrika. Der Beitrag einer islamischen Minderheit zur Ausbreitung des Islams. Bonn: Diss., 1983; Wiesbaden: Harrassowitz, 1983. Rez.: H. Halm: Der Islam 63 (1986), 138-139; D. Sturm: OLZ 82 (1987), 270-271; C. Gilliot: Arabica 33 (1986), 126-128.

Strothmann, Rudolf: Berber und Ibāditen. In: Der Islam 17 (1928), 258-279.

Strothmann, Rudolf: Der religionsgeschichtliche und dogmatische Ort der Ibāditen. In: *Ephemerides orientales* (31. März 1927), 1-8.

Strothmann, Rudolf: Die Charidschiten. In: *ZDMG* 81 (1927), LX-LXI.

Strothmann, Rudolf: Literatur der Ibāditen. In: *Ephemerides orientales* (31. März 1927), 9-11.

Strothmann, Rudolf: Schiiten und Charidschiten. In: *Religionsgeschichte des Orients in der Zeit der Weltreligionen*. Leiden: Brill, 1961. S. 476-495.

Thomas, Johannes: Ibaditen - Kharidjiten - Mutaziliten. Kategorisierungsprobleme, Entstehungslegenden und synkretistisch-gnostische Strömungen im Westen des arabischen Reiches. In: *Vom Koran zum Islam. Schriften zur frühen Islamgeschichte und zum Koran*. Hg. Markus Groß, Karl-Heinz Ohlig. Berlin: Schiler, 2009. S. 250-321.

Ünsal, Ali: *Dünden Bugüne Haricîlik ve Neo-Haricîler*. İstanbul: Işık, 2015.

Watt, William Montgomery und Michael Marmura: *Der Islam*. Bd. 2: Politische Entwicklungen theologische Konzepte. Stuttgart: Kohlhammer, 1985. S. 1-31.

Wellhausen, Julius: *Die religiös-politischen Oppositionsparteien im alten Islam*. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1901. Rez.: M. de Goeje: *DLZ* 22 (1902), 33-34; M. Hartmann: *OLZ* 5 (1902), 96-104; *TLZ* 27 (1902), 305-306.

Wilms, Alfred: Berberische Züge im Gemeinschaftsleben der südalgierischen Charidschiten. In: *Afrikanische Sprachen und Kulturen. Ein Querschnitt*. Johannes Lukas zum 70. Geburtstag gewidmet. Hamburg: Dt. Inst. für Afrika-Forschung, 1971. S. 326-335.

Zekvân, Sâlim b.: *es-Sîre. Bir Hâricî/İbâdî Klasîği. Tercüme ve Notlar* Harun Yıldız. Ankara: Ankara Okulu, 2016.

1.5. Ahmediyye

Ahmad, Baschiruddin Mahmud: Das Weltgeschehen im Spiegel des Qur'āns. (Kommentar z. 18. Sura). Zürich: Der Islam, 1960; Licht auf das Weltgeschehen. Die Sure al-qaf (Übersetzung und Kommentar). Frankfurt: Der Islam, 2005³. [Zusammenfassende deutsche Ausgabe nach dem Urdu von Sheikh Nasir Ahmad.]

Ahmad, Baschiruddin Mahmud: Der verheißene Messias. Aus dem Englischen von Hadayatullah Hübsch. Frankfurt: Der Islam, 1977.

Ahmad, Bashir-ud-Din Mahmud: Das Leben des Heiligen Propheten Mohammad. Frankfurt: Verlag der Islam, 1994.

Ahmad, Bashiruddin Mahmud: Mohammed in der Bibel. Frankfurt: Der Islam, 1985.

Ahmad, Bashiruddin Mahmud: Sieg des Islam. Aus dem Englischen von Johannes Abdullah. Frankfurt: Der Islam, 1992.

Ahmad, Bashiruddin Mahmud: Spiegel der Schönheit. Aus dem Englischen und Urdu von Maria Majeed. Frankfurt: Der Islam, 1992?

Ahmad, Bashiruddin Mahmud: Warum ich an den Islam glaube. Frankfurt: Der Islam, 1984.

Ahmad, Ghulam: Quelle des Christentums. Übersetzung von „Chashma-i-Masihi“ oder „Fountain of Christianity“ im Original auf Urdu verfaßt vom verheißenen Messias, Hazrat Mirza Ghulam Ahmad (Qadian), als Antwort auf die Kritik einiger Christen am Islam. Aus dem Englischen übersetzt von Maria Majeed. Frankfurt: Der Islam, 1989?

Ahmad, Masud: Islam – Idee und Praxis. Aus dem Englischen von Hadayatullah Hübsch. Frankfurt: Der Islam, 1980²; 1992.

Ahmad, Mirza Bashiruddin Mahmud: Das gesegnete Vorbild des heiligen Propheten Muhammad und die Karikaturen: Freitagsansprachen. Frankfurt: Der Islam, 2007.

Ahmad, Mirza Bashiruddin Mahmud: Der wirtschaftliche Aufbau der islamischen Gesellschaftsordnung. Frankfurt: Der Islam, 1976.

Ahmad, Mirza Bashiruddin Mahmud: Mohammad. Das Leben und die Lehren. Zürich: Ahmadiyya-Mission, 1949; Frankfurt: Verlag der Islam, 1979; 1991; 1994.

Ahmad, Mirza Bashiruddin Mahmud: Sozialer Aspekt des Islam. Frankfurt: Der Islam, 1981.

Ahmad, Mirza Bashiruddin Mahmud: Unsere Lehre. Frankfurt: Der Islam, 1985.

Ahmad, Mirza Bashiruddin: Vierzig schöne Edelsteine. Eine Sammlung von Äußerungen des Heiligen Propheten Mohammed mit Erklärungen (Hadith). Aus dem Englischen. Frankfurt: Verlag der Islam. 1986.

Ahmad, Mirza Bashiruddin: Vierzig schöne Edelsteine. Eine Sammlung von Äußerungen des Heiligen Propheten Mohammed mit Erklärungen (Hadith). Aus dem Englischen. Frankfurt: Der Islam, o. J.

Ahmad, Mirza Ghulam: Befreiung von Sünde. Aus dem Englischen von Maria Majeed. Frankfurt: Der Islam, 1987.

Ahmad, Mirza Ghulam: Die Lehren des Islam. In: MR 7 (1931), 3-18.

Ahmad, Mirza Ghulam: Die Philosophie der Lehren des Islams. Übers. S. N. Ahmad. Zürich: Juris, 1981.

Ahmad, Mirza Ghulam: Offenbarung, Vision, Wahrtraum. Aus dem Englischen übersetzt von Saddiqa Ahmad. Frankfurt: Der Islam, 1991?

Ahmad, Mirza Ghulam: Sieg des Islam. Übers. aus dem Englischen von Tariq Habib Guddat. Frankfurt: Der Islam, 1994?

Aḥmad, Mīrzā Tāhir: Janaza salah. Die muslimische Bestattung. Zusammengestellt von Nasir Ahmad. Ins Deutsche übersetzt von Manfred Backhausen. Hg. Ahmadiyya Anjuman Isha'at-i Islam Lahore (UK). Wembley: AAAIL, 2008.

Ahmad, Mirza: Muhammad: Das Leben des Heiligen Propheten. Frankfurt: Verlag der Islam, 1994; 2., überarb. Aufl. 2012; 3., überarb. Aufl. 2013.

Ahmad, Mubarak: Der verheissene Messias. Übers. Hadayatullah Hübsch. Frankfurt: Der Islam, 1991.

Ahmad, Nasir Sheikh: Ahmadiyya: eine Bewegung des Islams. Zürich: Der Islam, 1978; Frankfurt: Der Islam, 1993?

Ahmad, Nasir Sheikh: Das islamische Gebet. Zürich: Der Islam, 1978.

Ahmad, Nasir: Die Wahrheit über die Kreuzigung Jesus. Frankfurt: Der Islam, 1985².

Ahmad, Nasir: Islam. 60 Fragen und Antworten. Frankfurt: Der Islam, 1978².

Ahmad, Nasir: Jihad („Heiliger Krieg“) im Islam. Frankfurt: Der Islam, ca. 1991.

Ahmad, Nasir: Jesus im Qur'an. Die wahrheitsgetreue Darlegung der Geschichte von Jesus Christus in den Worten des Qur'āns, der Heiligen Schrift des Islams. Zürich: Der Islam, 1978; Frankfurt: Der Islam, 1984; 1985.

Ahmad, Sheikh N. (Hg.): Die Wirklichkeit des Islam. Vier Vorträge über die Stellung der Frau, den Staat, die Wirtschaftsordnung und die Gesellschaftsordnung im Islam. Frankfurt: Der Islam, 1985².

Ahmadiyya [anon. Übers.]: Der Heilige Qur'ān. Arabisch-Deutsch. Wiesbaden: Harrassowitz, 1954; Zürich: Der Islam, 2., neu bearb. Aufl. 1959; Rabwah: Oriental and Religious Publishing Corporation, 4. Aufl. 1980; 1985; 1998; 1999; 2001; 2002; 2003; 2004; Frankfurt: Der Islam, 6., überarb. Aufl. 2005; Der Koran. Vorwort Thomas Schweer. München: Heyne, 22. Aufl. 2009; Ausgewählte Verse aus dem heiligen Qur'ān. Frankfurt: Der Islam, 1987[?]; 2., überarb. Aufl. Frankfurt: Der Islam, 1991. Rez.: R. Paret: OLZ 50 (1955), 459-461; W.-O. von Hentig: Zeitschrift für Geopolitik (Heidelberg) 25 (1954), 500-501. [Als Herausgeber erscheinen jeweils die ‚Kalifen‘ der Ahmadiyya.]

Ahmadiyya-Bewegung. Eine islamische Bewegung. Frankfurt: Der Islam, 1987?

Ahmed, Munir D.: Ahmadiyya: Geschichte und Lehre. In: Der Islam. 3. Islamische Kultur. Zeitgenössische Strömungen. Volksfrömmigkeit. Hg. Peter Antes u. a. Stuttgart: Kohlhammer, 1990. S. 415-422.

Ahmed, Munir D.: Ausschluß der Ahmadiyya aus dem Islam: eine umstrittene Entscheidung des pakistanischen Parlaments. In: Orient 16,1 (1975), 112-143.

Ahmed, Munir D.: Die Ahmadiyya. In: Flucht und Asyl. Berichte über Flüchtlingsgruppen. Hg. Andreas Germershausen, Wolf Dieter Narr. Berlin: ?, 1988. S. 101-106.

Ahmed, Munir D.: Die Soziologie der Ahmadiyya. In: XX. Deutscher Orientalistentag 1977 in Erlangen. Vorträge. (ZDMG Supp. 4.) Wiesbaden: ?, 1980. S. 545-547.

Ahmed, Munir D.: Die Vorteile des Gebets. Frankfurt: Der Islam, 1984; 1985.

Ahmed, Munir-ud-Din: Die Stellung des Koran in der Ahmadiyya-Theologie. In: XIX. Deutscher Orientalistentag vom 28. September bis 4. Oktober 1975 in Freiburg im Breisgau. (ZDMG Suppl. III,1.) Hg. Wolfgang Voigt. Wiesbaden: Steiner, 1977. S. 319-330.

‘Alī, Maulānā Muḥammad: The Religion of Islām. A Comprehensive Discussion of the Sources, Principles and Practices of Islām. Lahore: ?, 1936. Rez.: J. Fück: OLZ 41 (1938), 491-507; Das Wesen des Islams nach Muḥammad ‘Alī.

Ali, Muhammad Maulana: A manual of Hadith. Lahore: ?, 1955; London: ?, 1978²; Handbuch des Ḥadīṭ. Columbus, Ohio: Ahmadiyya Anjuman Ishaat Islām, 2006. Rez.: W. Ende: WI 23-24 (1984), 505; J. W. Fück: BiOr 14 (1957), 103-104; B. Spuler: Der Islam 56 (1979), 137.

Ali, Muhammad: Der Heilige Korān. Arabischer Text mit Deutscher Übersetzung und Kommentar. Übers. aus dem Englischen von Peter Willmer. Dublin (Ohio): Ahmadiyya Anjuman Isha‘at Islam Lahore, 2006; 2., überarb. Aufl. 2013.

Anderson, Iain: The life, work, and ideas of the promised Messiah of Islam; Mirza Ghulam Ahmad von Qadian. Leben, Auftrag, Botschaft und Erfolg des verheißenen Messias und Mahdi des Islam. Aus dem Englischen übersetzt von Rabia Heike Leutzin, Khadija Ahmad-Koopmann. Frankfurt: Der Islam, 1991?

Bajwa, Mushtaq A.: Sufitum im Islam. Frankfurt: Der Islam, 1985.

Bhutta, A. R.: Prophezeiungen über die Endzeit: Prophezeiungen des heiligen Propheten Mohammed für das 14. Jahrhundert des Islam. Aus dem Englischen übersetzt von J. Cronjaeger. Frankfurt: Der Islam, 1986.

Butt, Muhammad Yahya: Das Leben nach dem Tode - Islam. In: Was erwartet uns nach dem Tod? 24 Darstellungen von Religionen und Konfessionen. Hg. Siegfried Raguse. Gütersloh: Mohn, 1983. S. 124-143.

Butt, Muhammad Yahya: Jesus Christus in Koran und Bibel. Zwei Vorträge anlässlich der Feier des Geburtstages des Propheten Jesu. Berlin: Die Moschee, die muslimische Mission, 1980.

Chaudhri, Rashid A.: Lehre und Frühgeschichte. Frankfurt: Der Islam, 1979. [Ahmadiyya.]

Dammann, Ernst: Ahmadistische Propaganda in Ostafrika. In: Neue allgemeine Missionszeitschrift 14 (1937), 91-96.

Dammann, Ernst: Die von der Ahmadiyya herausgegebene Übersetzung des Koran in das Suaheli. In: ZDMG 106 (1956), 135-141.

Der Fürst der Drusen und die Ahmadija Anjuman Ish'at-i-Islam, Lahore. In: MR 6 (1930), 56-59.

Der verheissene Mahdi und Messias ist gekommen. Was ist Ahmadiyyat? Frankfurt: Der Islam, 1987?

Durrani, F. K. Khan: Die Ahmadiabewegung. In: MR 3,3/4 (1926), 99-183.

Flasche, Rainer: Anspruch und Wirklichkeit der Islam-Mission in Deutschland (Die Ahmadiyya-Muslim-Mission). In: Zeitschrift für Mission 2 (1976), 33-39, 59.

Flasche, Rainer: Das Jesusbild in der Lehre der Ahmadiyya-Bewegung. In: ZMR 60 (1976), 291-299.

Friedmann, Yohanan: Prophecy continuous. Aspects of Ahmadi religious thought and its medieval background. Berkeley: ?, 1989. Rez.: A. Schimmel: ZDMG 140 (1990), 446.

Guddat, Tariq Habib (Hg.): Das Gebetbuch für Muslime. Frankfurt: Der Islam, 1990?

Guddat, Tariq Habib: Ausgewählte Hadith. Aus dem Englischen übersetzt. Frankfurt: Verlag der Islam, 1987.

Haack, Friedrich-Wilhelm: „Alte Gegner werden sterben“. Ahmadiyya: Messianische Botschaften aus Pakistan. In: Lutherische Monatshefte 10 (1971), 338-339.

Hübsch, Hadayatullah: Auf der Suche nach der lebendigen Religion. Frankfurt: Der Islam, 1989.

Hübsch, Hadayatullah: Der Weg Mohammeds. Islam – Religion der Zukunft? Reinbek bei Hamburg: Rowohlt, 1989.

Hübsch, Hadayatullah: Die Barmherzigkeit des Propheten. Frankfurt: Verlag der Islam, 1993?

Hübsch, Hadayatullah: Ein Ort des Friedens. Eine Reise nach Qadian, dem spirituellen Zentrum der Ahmadiyya-Muslim-Gemeinde, anlässlich der 100sten Jährlichen Versammlung der Ahmadiyya-Muslim-Gemeinde. Frankfurt: Der Islam, 1992?

Hübsch, Hadayatullah: Islam – 99 Fragen + Antworten. Information ohne Indoktrination. Frankfurt: Betzel, 1993.

Hübsch, Hadayatullah: Islam und Menschenrechte. Frankfurt: Der Islam, 1993.

Hübsch, Hadayatullah: Islam. Medienpaket für Schule, Jugendarbeit und Erwachsenenbildung. München: Kösel, 1983.

Hübsch, Hadayatullah: Islamische Mystik am Beispiel Jalaludin Rumis. Frankfurt: Der Islam 1985².

Hübsch, Hadayatullah: Koranübersetzungen aus muslimischer Sicht. In: Der Arabische Almanach 11 (2000/01), 44-45.

Hübsch, Hadayatullah: Paradies und Hölle. Jenseitsvorstellungen im Islam. Düsseldorf: Patmos, 2003.

Hübsch, Hadayatullah: Prophezeiungen des Islam. München: Droemer Knaur, 1993.

Hübsch, Hadayatullah: Prophezeiungen des Islam. München: Knaur, 1993.

Hübsch, Hadayatullah: Ramadan. Herausgegeben, hergestellt und mit einem Vorwort versehen von Rolf Brück. Frankfurt: ?, 1971/72.

Hübsch, Hadayatullah: Religion des Friedens. Frankfurt: Der Islam, 1993.

Hübsch, Hadayatullah: Wie finde ich die Wahrheit in den Religionen? Frankfurt: Der Islam, 1993?

Jones, Lewis Bevan: Die Ahmadiyya-Bewegung. Aus dem Englischen übersetzt von Sofie Gräfin zu Münster. In: Lutherisches Missionsjahrbuch (1960), 33-40.

Khan, Hassan M.: Bilal. Aus dem Englischen. Frankfurt: Der Islam, 1985².

Nasir, Syed M.: Worte unseres Propheten. Frankfurt: Der Islam, 1985².

Rafiq, Bashir A.: Ein Blick in das Leben von Hazrat Khalifatul Masih III. Frankfurt: Der Islam, 1993?

Rafiq, Bashir A.: Islamisches Gebetsbuch. Aus dem Englischen von Tariq Harald Guddat. Frankfurt: Der Islam, 1987.

Rafiq, Bashir A.: Truth about Ahmadiyyat; Die Wahrheit über Ahmadiyyat. Aus dem Englischen von Tariq Harald Guddat. Frankfurt: Der Islam, 1992.

Shehata, Usama Ahmed Mohamed Ibrahim: Einige Glaubensfragen bei der Ahmadiyya-Bewegung anhand ihrer Übersetzung des Koran. Eine analytische kritische Studie. Kairo: Al-Azhar, Magisterarbeit, 2008.

Sind Ahmadis Muslime? Eine Antwort auf den Artikel „Quadiynies – eine nicht-muslimische Minderheit in Pakistan“. Frankfurt: Der Islam, 1987.

Tiltack, Curt: Die geschichtliche Bedeutung des Islam für die abendländische Kultur. Die Ahmadiyya-Bewegung des Islam. Zwei Beiträge. Hamburg: Ahmadiyya-Mission, 1956.

Tiltack, Curt: Die Lehren des Islams. Hamburg: Ahmadiyya-Mission, 1957.

Walter, H. A.: The Ahmedīya movement. Oxford: ?, 1918. Rez.: J. Horovitz: Der Islam 13 (1923), 297; R. Strothmann: Der Islam 13 (1923), 377-378.

Wereny, Mahmud el-: Ausgewählte Glaubenslehrsätze der Ahmadiyya aus orthodox-islamischer Perspektive. In: JRC 173 (2003), 1-12.

Zafar, Haider A.: Einführung in den Islam. Frankfurt: Der Islam, 1989.

Zafrullah Khan, Muhammad u. a.: Islam im Brennpunkt. Vier Vorträge. Zürich: Ahmadiyya-Bewegung, 1980.

Zafrullah Khan, Muhammad: Grundsätze der islamischen Kultur. Frankfurt: Der Islam, 1991.

Zafrullah Khan, Muhammad: Islam – Its meaning for the modern man; Islam für den heutigen Menschen. Zürich: Ahmadiyya-Bewegung, 1983.

Zafrullah Khan, Muhammad: Judentum, Christentum und Islam. Frankfurt: Der Islam, 1984; 1994.

Zafrullah Khan, Muhammad: Mein Glaube. Frankfurt: Der Islam, 1990.

Zafrullah Khan, Muhammad: Moralische Grundsätze als Basis der islamischen Kultur. Aus dem Englischen. Frankfurt: Der Islam, 1984.

KAYNAKÇA

Ateş, Ahmed. “*Helmut Ritter*”, Şarkiyat Mecmuası 0/5, (2011).

Asaf, Hüseyin vd. *Oryantalistler ve İslamiyatçılar, oryantalist ideolojinin Eleştirisi*. çev. Bedirhan Muhib, İstanbul: İnsan Yayınları, 1989.

Aydoğmuş, Recep. “Hıristiyan Arap Yuhanna ed-Dımeşkî'nin İslam Eleştirisi”. *Artuklu Araştırma Makalesi*, 7/1, (2020), 147|-176. [1167548 \(dergipark.org.tr\)](https://doi.org/10.1167548/dergipark.org.tr)

Barış, Mustafa. “İslam Bilim Tarihi'nde ilk Tercüme Faaliyetleri ve Bilgi Üretimine Katkısı”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 21/3 (Aralık 2017), 1873-1904. <https://doi.org/10.18505/cuid.341838>.

Becker, Carl Heinrich. “Der İslam als Problem”. *Der İslam* 1/1 (Ocak/ 1910), 1-22.

Becker, Johanna Elisabeth. *Die Gründung des Deutschen Kolonialinstituts in Hamburg. Zur Vorgeschichte der Hamburgischen Universität*. Hamburg: Hamburg Üniversitesi, Araştırma ödevi, 2005.

Bernard, Lewis. *The Arabs in History*, çev. *Die Araber: Aufstieg und Niederlage eines Weltreichs*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2002.

Biesterfeldt, Hinrich – Klemm, Verena. “Differenz und Dynamik im Islam. Festschrift für Heinz Halm zum 70. Geburtstag” Deutsche-Digitale- Bibliothek. Erişim 20.10.2012.

[HalmHeinz Festschrift Difference and Dynamism in Islam.pdf](https://doi.org/10.1167548/dergipark.org.tr)

Bulut, Halil İbrahim. “Tarih İnanç Kültür ve Dini Ritüelleriyle Nusayrilik”, Ortadoğu Yıllığı, (2011), 582. [ORTADOGUYILLIGI2011-cs6-2.indd \(sakarya.edu.tr\)](https://doi.org/10.1167548/dergipark.org.tr)

Bulut, Halil İbrahim. “Tarih İnanç Kültür ve Dini Ritüelleriyle Nusayrilik”, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri, Ortadoğu Yıllığı, (2011)

Bulut, Yücel. *Oryantalizmin Kısa Tarihi*, İstanbul: Küre Yayınları, 7. Baskı, 2016.

Bulut, Yücel. “Oryantalizm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 33/ 428-437. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Bulut, Yücel. “Oryantalizmin Tarihsel Gelişim Süreci Üzerine Bazı Değerlendirmeler”. *Marife Dergisi*, 2/3 (2002), 13-38.

https://zenodo.org/record/3343223/files/MARIFE.2002.3-6_BULUT.pdf?download=1

Cerrahoğlu, İsmail. “Oryantalizm ve Batıda Kur’an ve Kur’an ilimleri üzerine Araştırmalar”. *A.Ü.İ.F. Dergisi*, 31/1 (1990), 95-136. [9902.pdf \(ankara.edu.tr\)](#)

Ezer, Bekir. *Alman Oryantalistlerin Hz. Muhammed Sünnet ve Hadis Hakkındaki Çalışmaları (1900- 1950)*. Kayseri : Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.

F. Müller Hans, “Das moderne Lexikon”, (Berlin: Bertelsmann Lexikon-Verlag, 1971), 13/434.

Güldütuna, Hatice Dilek. “Fuat Sezgin Ve Hocası Helmut Ritter”. İstanbul: 1. Uluslararası Prof. Dr. Fuat Sezgin İslâm Bilim Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı, (13-15 Haziran 2019)

Görgün, Hilal. “Rudolf Strothmann”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (Ankara: TDV yayınları), 37/437.

Görgün, Tahsin. “Der İslam”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 23/ 42-43. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Halm, Heinz. *Die Schia*. Darmstadt : Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1988.

Halm, Heinz. *Die Schiiten*. München: C.H. Beck Verlag, 2005.

Halm, Heinz. *Der schiitische İslam: Von der Religion zur Revolution*. München, C.H. Beck Verlag, 2003.

Halm, Heinz. *Der İslam: Geschichte und Gegenwart*. München: C.H. Beck Verlag, 2018.

Halm, Heinz. *Kalifen und Assassinen : Ägypten und der vordere Orient zur Zeit der ersten Kreuzzüge*. München : C.H. Beck oHG Verlag, 2014.

Halm, Heinz. *Die Araber : Von der vorislamischen Zeit bis zur Gegenwart*. München: C.H Beck Verlag oHG, 2004.

Halm, Heinz. Die Assassinen: Geschichte eines islamischen Geheimbundes. München: C.H Beck Verlag oHG, 2017.

Halm, Heinz. *Das Reich des Mahdi : Der Aufstieg der Fatimiden (875 - 973)*. München: C.H Beck Verlag oHG, 1991.

Halm, Heinz. Die Kalifen von Kairo. Die Fatimiden in Ägypten 973 - 1074. München: C.H. Beck Verlag, 2003.

Halm, Heinz vd. *Geschichte der arabischen Welt*. München: C.H Beck Verlag, 2004.

Halm, Heinz. Die islamische Gnosis: Die extreme Schia und die 'Alawiten (Die Bibliothek des Morgenlandes).Zürich/München: Artemis & Winkler Verlag, 1982.

Halm, Heinz. *Die Traditionen über den Aufstand 'Ali ibn Muhammads, des "Herrn der Zandj". Eine quellenkritische Untersuchung*. Wiesbaden: Reichert Verl., Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients, 1974.

Halm, Heinz. *Die Ausbreitung der shafi'itischen Rechtsschule von den Anfängen bis zum 8./14. Jahrhundert*. 4/1. Wiesbaden: Reichert Verl., Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients, 1974.

Halm, Heinz. Kosmologie und Heilslehre der frühen Isma'iliya. Eine Studie zur islamischen Gnosis. Wiesbaden: DMG Franz Steiner, 1978.) 44/1-240.

Halm, Heinz. *Ägypten nach den mamlukischen Lebensregistern. Bd. I: Oberägypten und das Fayyum. Bd. II: Das Delta*. 38/1. Wiesbaden: Reichert verl., Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients, 1979.

Hıdır, Özcan. "Oryantalizme Karşı Oksidentalizm: Hadis Oksidentalizmi- M. Fuad Sezgin ve M. Mustafa el-A'zami Örneği". *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 5/1 (Haziran: 2007), 7-31. [HTD-2007-1-Kapak.pdf \(dergipark.org.tr\)](http://dergipark.org.tr/HTD-2007-1-Kapak.pdf)

İslam Akademie. "Theologie und Philosophie". Erişim 15.10.2022. [Theologie und Philosophie \(islam-akademie.de\)](http://islam-akademie.de)

Jung, Dietrich. "Der İslam als Problem. Ein Blick auf aktuelle Publikationen über den İslam". *Neue Politische Literatur* 55/1 (Ocak 2010), 109-130. [Islam Problem 2010.pdf](http://islam-problem-2010.pdf)

Karakaş, Ali. "Bir Kavram Olarak Oksidentalizm". *SBARD Dergisi*, 25/1 (2013), 165-184. [BİR KAVRAM OLARAK OKSİDENTALİZM 1.pdf](http://bir-kavram-olarak-oksidentalizm-1.pdf)

Korkmaz, Sıddık. “Şia’nın Oluşumu Hz. Ali’nin Vasiliği Düşüncesi”. İstanbul: İz Yayıncılık (2012).

Korkmaz, Sıddık. “Tarihin Tahrifi İbn Sebe Meselesi”. Ankara: Araştırma Yayıncılık (2005).

Macit, Muhittin. ”Tercüme Hareketleri” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40/498-504. İstanbul: TDV Yayınları 2011.

Mertcan, Hakan. “Türk Modernleşmesinde Arap Aleviler (Tarih Kimlik Siyaset). Adana: Karahan Kitabevi 2013.

Okiç, M. Tayyip. “Hadiste Tercüman”. *A.Ü.İ.F. Dergisi* 14/1 (1966), s.27-52.
[1966_c14_OKICMT.pdf \(isamveri.org\)](#)

Okumuş, Ejder. “Güncelliğini Yitirmiş Bir Oryantalizmden Global Sosyolojiye Geçiş İmkani”. *Marife Dergisi* 2/3, (2002), 253-260. [MARIFE.2002.3-6_OKUMUS.pdf](#)

Paret, Rudi. *Arabistik Und İslamkunde An Deutschen Universitäten* (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, (1966).

Paret, Rudi. “*Rudolf Strothmann*”, *ZDMG*, (Wiesbaden: Harassowitz Verlag 11/1, 1961), 13.

Plessner, Martin. “Hellmut Ritter (1892-1971)”. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 122/1 1972, 6-18.

Ritter, Helmut. “Ein Arabisches Handbuch der Handelswissenschaft”. *Der İslam* 7/1-2, (1916), 1-97.

[Sabine Schmidtke - Scholars | Institute for Advanced Study \(ias.edu\)](#)

Sabine Schmidtke, [Strothmann Family Archive: An Inventory \(ias.edu\)](#)

Said, W. Edward. *Şarkiyatçılık: Batının Şark Anlayışları*. çev. Berna Ülner. İstanbul: Metis Yayınları, 2008.

Sefer, Turan. *Fuat Sezgin, bilim tarihi sohbetleri, (Söyleşi)*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2018.

Sellheim, Rudolf. *"Autobiographische Aufzeichnungen und Erinnerungen von Carl Brockelmann"*, Oriens 27/42, (Frankfurt: Brill, 1981).

Spuler, Berthold. *"Rudolf Strothmann"(1877-1960)*. Der Islam 36/1-2, Hamburg :1960.

Strothmann, Rudolf. *Kultus der Zaiditen*. Strassbourg: Trübner Verlag, 1912.

Strothmann, Rudolf. *Das Staatsrecht der Zaiditen*. Strassbourg: Trübner Verlag, 1912.

Strothmann, Rudolf. *Esoterische Sonderthemen bei den Nusairi. Geschichten und Traditionen von den heiligen Meistern aus dem Prophetenhaus*. Berlin: Akademie-Verlag, (Abhandlungen der deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Klasse für Sprachen, Literatur und Kunst, 1958.

Strothmann, Rudolf. *Die Zwölfer-Schī'a: Zwei religionsgeschichtliche Charakterbilder aus der Mongolenzeit*. Leipzig: Harrassowitz, 1926.

Strothmann, Rudolf. *Morgenländische Geheimsekten in abendländischer Forschung und die Handschrift Kiel Arab. 19* Berlin: Akademie-Verlag, 1953.

Strothmann, Rudolf. *Die geistigen und politischen Kräfte des Islam im Vorderen Orient, " Die religiösen Kraefte Asiens*. Hamburg: Hanseatische Verlagsanstalt. 1937

Strothmann, Rudolf. "Şia". *MEB İslam Ansiklopesi*. 11/502-513. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979

Strothmann, Rudolf. "Die Nusairi nach Ms arab. Berlin 4291". *Documenta Islamica Inedita*, Berlin:1952, 173-187.

Strothmann,Rudolf. "Seelenwanderung bei den Nusairi" *Oriens* 12/1-2 (Aralık 1959), 89-114

Strothmann,Rudolf. "Maimun Ibn el-Kasim von Tiberias (um 968-1035): Festkalender der Nusairier. Grundlegendes Lehrbuch im syrischen Alawitenstaat." *Der Islam* 27/3 (1946), 1-14.

Strothmann Rudolf. *Ismailitischer Koran-Kommentar*. Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht Verlag, 1955.

Sönmezsoy, Selahattin. *Kur'an ve Oryantalistler*. Ankara: Fecr Yayınları, Aralık 1998.

Şen, Ziya. “Fuat Sezgi'nin Hocası Helmut Ritter”. Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, ek sayı 2, 2019.

Şeşen, Ramazan. “İslam Dünyasındaki İlk Tercüme Faaliyetlerine Umûmî Bir Bakış (Başlangıçtan h. IV. /m. X. asrın sonlarına kadar)”. İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi 7/3 -4, (1979), 1-29. [D00055c7s1-2y1978.pdf \(dergipark.org.tr\)](https://dergipark.org.tr/D00055c7s1-2y1978.pdf)

Taşcı, Özcan. “Almanya’da Kelam Çalışmaları”. *Dini Araştırmalar Dergisi* 6/18 Haziran 2004, 211-220. [51779 \(dergipark.org.tr\)](https://dergipark.org.tr/51779)

Taşcı, Özcan. “Carl Heinrich Becker Örneğinde Uygulamalı Oryantalizm Anlayışı (Angewandte Orientalistik) Oryantalizm Çalışmalarının Siyasallaşma Süreci”. *AÜİFD*, 47/2, 2006, 143-164. [582986 \(dergipark.org.tr\)](https://dergipark.org.tr/582986).

Taşcı, Özcan. “Der İslam” ve “Die Welt des İslam”ta yayınlanan kelamla alakalı yazıların değerlendirilmesi”, *Kelam Araştırmaları* 9/1 (2011), 41-46.

Türkçe Sözlük. Ankara: Türk Dil Kurumu, 11. Basım, 2011.

Uluçay, Ömer. *Arap Aleviliği : Nusayrılık* Ankara: Gözde Yayınları, 2010.

Van Ess, Josef. “*İm Halbschatten: Der Orientalist Helmut Ritter (1892-1971)*”, Wiesbaden: Harassowitz Verlag 2013.

Walter de Gruyter. “Überblick” *Der İslam*. Erişim 15 Ekim 2022. [Der Islam \(degruyter.com\)](https://degruyter.com/Der-Islam)

Yaşar, Hüseyin. "*Alman Oryantalizminde Kur'an'a Bakış*". İstanbul: İz Yayıncılık, 2. Baskı, 2018.

Yaşar, Hüseyin. “*Batı'nın Kur'an Algısı*”. İzmir: Işık Akademi Yayınları, 2010.

Yıldız, Hakkı Dursun. “Abbasiler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1/49-56. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Yılmaz, İrfan, “*Yitik Hazinesinin Kâşifi Fuat Sezgin*”. İstanbul: Yitik Hazine Yayınları 2009.